

# RESPONS

RECENSIONSTIDSKRIFT FÖR HUMANIORA & SAMHÄLLSVETENSKAP

NUMMER 6 · DECEMBER 2012 · PRIS 69 SEK

TEMA EU:S KRIS

## Varför EU håller på att falla sönder

DEN BANALA (FÖRKLARINGEN TILL) ONDSKAN **SID 47**

Hur Hannah Arendt lät sig luras av Adolf Eichmann

RESPONS NR 6 2012

# Upproret mot bildningsaristokratin

Av Kay Glans

**EN AV DE** stora omvälvningarna i vår tid bär en gammals ansikte. Aldrig tidigare har jordens befolkning varit så ålderstigen som nu. Inom tio år kommer mer än en miljard att vara över 60 år, enligt en färsk prognos. Tendensen finns inte bara i västvärlden. Kina kämpar för att bli rikt innan det blir gammalt; i Japan är 30 procent av befolkningen i dag över 60 och där utvecklar man robotar som ska kunna vårda de gamla eftersom man vill undvika arbetskraftsimport. Vi är inne på okänd mark och vet inte mycket om hur samhällen med en sådan demografi kommer att fungera. Dramatiska uppbrott i historien har ofta drivits av stora ungdomskullar och därför kan man misstänka att det politiska klimatet kommer att präglas av försiktighet. Kanske ser vi redan något av detta i de politiska partiernas sammanträngning i mitten. Tyska CDU gick 1957 till val på parollen "Inga experiment!". Det är väl vad de flesta partier i Sverige i realiteten säger i dag också.

Den förändrade demografin borde få många kommersiella aktörer att tänka om. Numera är det ofta äldre som har tid och råd att konsumera produkter, men de undersökningar som gjorts bland annat i Tyskland visar att företag har svårt att fokusera på dem. Många tycker inte att det är "sexigt" att rikta sig till äldre, det stämmer dåligt med självbilden som skapare av det nya. Detta gäller inte minst inom reklamvärlden, som fortfarande är oerhört ungdomsfixerad. Man påstår ofta att reklamen speglar samhället, men det är en sanning med modifikation. Som socialantropologen Raoul Galli vid Stockholms universitet nyligen visat i sin avhandling *Varumärkenas fält – Produktion av erkännande i Stockholms reklamvärld* speglar reklamen framför allt reklamvärlden och dess föreställningar. Det är väl bland annat därför som omställningen till en äldre publik låter vänta på sig; det är det nya och unga som fascinerar och som man vill identifiera sig med.

Jag tror att något liknande gäller för medievärlden. Visst har läsarnas preferenser förändrats, men i skuggan av det sker också något annat, förändringar som har mindre med läsarna att göra och mer med journalisternas föreställningar om hur en tidning för yngre läsare måste se ut. Ett exempel på detta är utvecklingen på *Svenska Dagbladet*. En ansevärd del av tidningens kända akademiska frilansmedarbetare fick nyligen sparken. Många av dem har varit viktiga för tidningens ställning som kvalitetspublikation men de förefaller nu ersättas av yngre, mindre etablerade skribenter. Det är förstås viktigt att förnya medarbetarskaran och det finns många yngre välskrivande akademiker med stora kunskaper som skulle kunna knytas till tidningen, men det är nog inte för att skapa utrymme för dem som gamla medarbetare sägs upp.

Är detta en reaktion på läsarnas preferenser? Har tidningen förlorat sin ställning som den bildade borgerlighetens organ? Jag misstänker som sagt att det finns en parallell till reklamvärlden. Denna kursändring speglar mentaliteten bland journalisterna, som nu dominerar på ett sätt som de inte gjorde tidigare. Kultursidorna har alltid varit ett främmande inslag på tidningarna genom sina författare och akademiker, som uppfattats som ett slags publicistisk aristokrati. I det vi nu bevittnar finns ett inslag av klassrevolt från journalisternas sida. Det är lätt att tänka på kvinnorna som satt och stickade vid giljotinen när aristokratins huvuden rullade, fastän det nu är en bildningsaristokrati det handlar om.



Chefredaktör och ansvarig utgivare

# Innehåll

**Ledare** ..... s. 3

**Noterat** ..... s. 6

**Reportage** ..... s. 6  
Dags för universitetsförslag!

**Analys** ..... s. 8  
Antikapitalismen har flagnat  
Kjell-Olof Feldt recenserar Socialdemokraternas förslag till nytt  
partiprogram

**Debatt** ..... s. 11  
Utvärdering blir ytvärdering  
Sten Widmalm om utvecklingen inom Sida

**Debatt** ..... s. 14  
Humaniora har mer än en roll att spela

## TEMA EU:S KRIS

EU balanserar på avgrundens rand ..... s. 16

Björn Elmbrant  
*Det skulle bli så bra – Euron och hotet mot demokratin*  
Stefan de Vylder  
*Eurokrisen*  
Johan Norberg,  
*Eurokrasch. En tragedi i tre akter*  
Mats Persson  
*Den europeiska skuldskrisen*  
AV SVERKER GUSTAVSSON

**Intervju** ..... s. 22  
Dani Rodrik  
"Krisen är inte en moralisk fråga, utan handlar  
om ömsesidiga beroenden."  
AV KAY GLANS

## POLITIK & SAMHÄLLE

Lars Magnusson & Jan Ottosson (red.) ..... s. 24  
*Den hållbara svenska modellen*  
– *Innovationskraft, förnyelse, effektivitet*  
RECENSENT SVANTE NYCANDER

David Held ..... s. 25  
*Kosmopolitism – Ideal och verklighet*  
RECENSENT MATS BENNER

David James Smith ..... s. 27  
*Den unge Mandela – Frihetskämp och revolutionär*  
RECENSENT JULIA JENNSTÅL

## UTBLICK

Liberalismens fäder  
var inte särskilt liberala ..... s. 29

Ben Jackson och Marc Stears (red.)  
*Liberalism as Ideology – Essays in Honour of Michael Freedon*  
Domenico Losurdo  
*Liberalism – A Counter-History*  
Alan Ryan  
*The Making of Modern Liberalism*  
RECENSENT: LUDVIG BECKMAN

## KONSTARTERNA & MEDIER

Pelle Snickars & Per Strömbäck (red.) ..... s. 32  
*Myten om internet*  
Fredrik Alvarén  
*Såld på nätet*  
Roland Heickerö  
*Internets mörka sidor*  
RECENSENT THOMAS KARLSOHN

Cristine Sarrimo ..... s. 35  
*Jagets scen – Självframställning i olika medier*  
RECENSENT JESPER OLSSON

George Orwell ..... s. 37  
*Nere för räkning i Paris och London*  
RECENSENT MARIE CRONQVIST

Boris Groys ..... s. 39  
*Avantgardet och samlingens logik*  
RECENSENT KARIN GRELZ

Kaj Falkman ..... s. 41  
*Överraskningens poesi – Upplevelser av haiku*  
RECENSENT MONICA BRAW

- Björn Kumm ..... s. 43  
*Uppdrag världen – Memoarer*  
 Hermann Lindqvist  
*Mitt i allt – Historien om Hermann Lindqvist  
 om han får berätta den själv*  
 Jan Mosander  
*Bland spioner, kommunister och vapenhandlare*  
 RECENSENT KIM SALOMON
- Sara Danius, Cecilia Sjöholm ..... s. 45  
 & Sven-Olof Wallenstein (red.)  
*Aisthesis – Estetikens historia del 1*  
 RECENSENT FREDRIK AGELL

## ESSÄ

- Den banala förklaringen till ondskan ..... s. 47  
 AV KAY GLANS

## HISTORIA

- Paul Cartledge ..... s. 52  
*Sparta – En odödlig historia*  
 RECENSENT EVA-CARIN GERÖ
- David van Reybrouck ..... s. 54  
*Kongo – En historia*  
 RECENSENT MARIA ERIKSSON BAAZ
- Johanna Ilmakunnas ..... s. 57  
*Ett ståndsmässigt liv – Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*  
 RECENSENT ELISABETH MANSÉN
- Mats G. Larsson ..... s. 59  
*Kensington 1898 – Runfyndet som gäckade världen*  
 RECENSENT LARS LÖNNROTH
- Martin Wiklund ..... s. 61  
*Historia som domstol – Historisk värdering och  
 retorisk argumentation kring "68"*  
 RECENSENT TORBJÖRN GUSTAFSSON CHORELL
- Ian Kershaw ..... s. 63  
*Slutet*  
 RECENSENT ALF W. JOHANSSON

## FILOSOFI &amp; PSYKOLOGI

- Allan H. Andersson & David Westerlund ..... s. 65  
*Den världsvida pentekostalismen*  
 RECENSENT JAN-ÅKE ALVARSSON
- Anne-Christine Hornborg ..... s. 67  
*Coaching och lekmanaterapi – En modern väckelse?*  
 RECENSENT INGA SANNER
- Johan Norberg ..... s. 69  
*Hjärnrevolutionen – Varför din intelligens påverkar allt du gör  
 – och allt du gör påverkar din intelligens*  
 RECENSENT LARS-GÖRAN NILSSON

## KORTRECENSIONER

- Marousia Ludwika Korolczyk ..... s. 71  
*Polsk poesi under mellankrigstiden – Ett paradigmskifte  
 – exempel mariaalyriken*  
 RECENSENT KRISTIAN GERNER
- Mikael Hallenius ..... s. 71  
*Clio räddar världen – En analys av argumentationen för historie-  
 ämnets ställning i det svenska skolsystemet i Historielärarnas  
 Förenings årsskrift, 1942–2004*  
 RECENSENT SIMON LARSSON
- Andrén, Anders (red.) ..... s. 73  
*Förmodern globalitet – Essäer om rörelse,  
 möten och fjärran ting under 10 000 år*  
 RECENSENT STIG WELINDER
- Magnus Persson ..... s. 73  
*Den goda boken – Samtida föreställningar om litteratur och läsning*  
 RECENSENT LARS GRAHN
- Jarl Torbacke ..... s. 74  
*Konsten att tämja drakar – Profession och profiler i svensk press*  
 RECENSENT TORSTEN THURÉN

Respons ges ut av Tidskriften Respons AB, som ägs av Kay Glans, Lars Grahn och Alf W. Johansson.  
 Svenska Akademien, Vitterhetsakademien, Vetenskapsrådet, Marianne och Marcus Wallenbergs stiftelse, samt FAS stödjer verksamheten.

Redaktionsråd: Li Bennich-Björkman, professor i statskunskap, Uppsala; Karin M. Ekström, professor i företagsekonomi, Borås; Lotten Gustafsson, docent i etnologi, Stockholm; Sverker Gustavsson, professor i statskunskap, Uppsala; Magnus Henrekson, professor i nationalekonomi, IFN; Caroline Holmqvist Jonsäter, Försvarshögskolan och London School of Economics; Hans Ruin, professor i filosofi, Södertörn; Inga Sanner, professor i idéhistoria, Stockholm; Ola Sigurdson, professor i tros- och livsåskådningsvetenskap, Göteborg; Johan Östling, historiker vid Lunds universitet.

Red.

TIDSKRIFTENRESPONS.SE

## Tidskriften Respons

Chefredaktör & ansvarig utgivare:  
 Kay Glans, 08-120 205 20  
 kay.glans@tidskriftenrespons.se

Senior editor & styrelseordförande:  
 Lars Grahn  
 lars.grahn@tidskriftenrespons.se

## Senior editor:

Alf W. Johansson  
 alf.w.johansson@tidskriftenrespons.se

Annonser: Lars Grahn, 070-588 34 50

Utgivare: Tidskriften Respons AB  
 ISSN 2001-2292  
 ISBN 978-91-87175-05-3

## Grafisk form:

Calle Ljungström & Jens Pihl  
 info@calleochemma.se

## Tryck:

Norra Skåne Offset, Hässleholm

Prenumerationer: tel 031-743 99 05  
 ekonomitjanst@natverkstan.net

## Kontakt:

Tidskriftern Respons  
 Kungsgatan 37, 8 tr  
 111 56 Stockholm  
 tel 08-120 205 20  
 info@tidskriftenrespons.se

# Noterat

## FANATISK KONSENSUS

► **Det invändningsfria kan slå över i sin motsats.**

Uppståndelsen kring Stina Wirséns böcker om *Lilla Hjärtat* och biblioteksutrensningen av *Tintin i Kongo* är symptom på ett inte obekant fenomen i opinionshistorien. Demokratin bygger inte bara på konkurrens mellan åsiktsriktningar, den vilar också på en konsensus, som ibland definieras som "det allmänna goda". Ve den som tafsar på denna konsensus, då stöter man mot tabun och värden som inte får ifrågasättas.

Men strävan efter enhetlighet kan drivas för långt. Bo Rothstein har uppmärksammat att alltfler intressen försöker etablera sig som samhällliga konsensusorganisationer och därmed undandra sig kritisk reflexion. Han talar om "ideologiska statsapparater", ämbetsverk och andra myndigheter som i realiteten fungerar som pådrivande politiska opinionsorganisationer. Rothstein nämner Homo (ombudsmannen mot diskriminering på grund av sexuell läggning), DO (ombudsmannen mot etnisk diskriminering) med flera.

Ett annat exempel är Forum för levande historia. Den tillkom som en stödorganisation för efterkrigstidens starkaste ideologiska kraft: antinazismen. Den vill åstadkomma "tolerans för andra åsikter, värderingar och ställningstaganden" men är en antinazistisk (och senare även antikommunistisk) lobbyorganisation.

Samhällelig konsensus måste hanteras med försiktighet,

annars kan den bli ett hot mot demokratin. När en stark konsensus etablerats framträder nämligen ofta fanatiserarna av konsensus, fyllda av en stark känsla för rättfärdigheten i den egna saken. Ett exempel är mccarthyismen i USA. När McCarthy framträdde 1950 förelåg det redan en stark antikommunistisk konsensus, men McCarthy ville fanatisera denna konsensus. Han drev upp stämningar som hotade centrala demokratiska värden.

Den kinesiske tänkaren Lao-Tsu reflekterade för 2500 år sedan i boken om Tao över faran med konsensus: "När alla är ense om att det goda är gott, då tog det onda gestalt." Det invändningsfria kan slå över i sin motsats om det genomtrufas alltför starkt. ■

► **Alf W. Johansson**

## INSÄNT

Docent Torgny Nevéus har i sin recension i *Uppsala Nya Tidning* (3 maj 2012) uttryckt sitt missnöje över registret till *Sveriges historia*, band 6 (1830–1920). I sin för övrigt uppskattande recension skriver han att bokens register är uselet. Nevéus listar en hel del, enligt hans åsikt, olyckliga inkonsekvenser och oklarheter samt ett par nedsättande karakteristiker. Vi har beaktat kritiken och kommer att åtgärda de uppenbara felaktigheter som han hittat i samband med kommande tilltryck.

/Stefan Hilding, förläggare på Norstedts & Dick Harrison, professor och huvudredaktör för *Sveriges historia*. ■

# Reportage

## Dags för universitetsförlag!

– om universiteten menar allvar med att vilja nå ut

**G**enom sin bokutgivning har universiteten möjlighet att arbeta aktivt med vad som brukar kallas "tredje uppgiften" vid sidan av forskning och undervisning. Det ingår i högskolornas uppdrag att "samverka med det omgivande samhället och informera om sin verksamhet samt verka för att forskningsresultat tillkomna vid högskolan kommer till nytta" (lag 2009:45). *Respons* vill bidra till en kritisk offentlighet för den kvalificerade facklitteraturen, den som i stor utsträckning skrivs av universitetsforskare och andra akademiker.

Att finna de universitetsutgivna verken har emellertid inte varit helt lätt. Den akademiska publiceringen är inte transparent organiserad. Den är inåtvänd och svår att få syn på. Universiteten bekantgör sällan sina skrifter i allmänna fora. Man kan tycka att de borde vara synnerligen angelägna om att nå ut med sina utgivningsprogram, men av någon anledning har de svårt att kommunicera.

Den akademiska utgivningen är omfattande. Bara inom Uppsala universitet handlar det om cirka 300 titlar per år, lika många som på ett stort allmänt förlag. Om dessa ges ingen utåtriktad information värd namnet. Böckerna är spridda på ett sjuttioal acta-serier hos olika institutioner och centra, vilka alla har utgivningsansvar för sina titlar. Över det hela svävar Acta Universitatis Upsaliensis. Det låter som ett universitetsförlag men är det inte. Någon samlad presentation av utgivningen görs knappast och framförallt ingen marknadsföring. Titlarna kan beställas online, om man lyckas ta sig fram på vindlande sökvägar. Verksamheten är förnämlig och frånvänd.

I Stockholm kommer man närmast något som liknar ett professionellt förlag. Stockholms universitets förlag ger dock bara ut ett halvdussin titlar om året, främst inom utbildningsvetenskap. Ursprunget är nämligen HLS förlag (Högskolan för lärarutbildning i Stockholm). Verksamheten skall ge över-

– Annonser –

## En flödande rik berättelse!



PER-MARTIN MEYERSON  
*Judiskt liv i Europa 1786–1933.*  
*Integrationsprocess med förhinder*  
Inbunden



[www.dialogosforlag.se](http://www.dialogosforlag.se)

★ *Det lilla förlaget med de stora böckerna* ★

skott, något som begränsar möjligheterna att fullgöra den tredje uppgiften. Kravet innebär nämligen att man gör motstånd mot att publicera avhandlingar i tryck eller digitalt. Efter 2007 har ingen avhandling kommit ut på förlaget.

Inte heller Karolinska Institutet University Press publicerar forskning utan satsar enbart på popularisering. Det är naturligtvis ett sätt att ta sig an den tredje uppgiften, om än med begränsad betydelse.

Så här ser det ut runt om i landet. Det finns många skriftserier och det görs ansatser att koncentrera informationen om dessa. På Södertörns högskola till exempel försöker en publikationskommitté samla ihop och visa upp vad som utges. Något riktat synliggörande – marknadsföring – åstadkoms dock inte. Informationssajten är på vanligt sätt inbäddad i en digital snårskog.

Av störst allmänt intresse är vad som för närvarande sker i Lund. Där vill man lyfta sig ur de insuttna förhållandena. För ett år sedan gjordes en utredning av Katarina Bernhardtsson, *Ny strategi för vetenskaplig bokpublicering vid Lunds universitet*, på initiativ av Lynn Åkesson och Marianne Thormählen, professorer i etnologi respektive engelsk litteratur. Det är en välskriven och genomtänkt skrift, stark i materialgenomgången och tydlig i sina förslag. Fokus ligger på "området för humaniora och teologi".

Katarina Bernhardtssons

slutsats är att ett nytt universitetsförlag bör bildas. Det förra, Lund University Press, var ett samarbete med förlaget Studentlitteratur och lades ned 1999, till stort förfång för de humanistiska ämnena. Skälet till avvecklingen angavs bland annat vara att förlaget bara gav ut "sådant som ingen annan tar". Den allmänna situationen är nu en annan. I lagen har kraven på högskolornas information skärpts. Nu måste man därför begära, skriver Bernhardtsson, tydligare yrkesmässighet i fråga om redaktionell nivå, estetisk form, synlighet och distribution. Att etablera ett universitetsförlag i Lund skulle vara ett sätt att "ta forskningsproduktion och spridning på allvar".

I ett första steg har utredningen lett till att Bernhardtsson anställdes som redaktionssekreterare i en centraliserad verksamhet för "område HT:s skriftserier", vad som kan kallas "Lunds Universitets Skrifter". Verk som ges ut inom dessa serier skall synliggöras, beskrivas utförligt och kunna beställas online.

Men mer har skett de senaste veckorna. De humanistiska och teologiska fakulteterna har förnyat sina ansträngningar att starta ett verkligt universitetsförlag för kvalitetsgranskade böcker författade inom de egna fakulteterna. Planen är att ett sådant "Lunds Universitets Förlag" efterhand skall vidga utgivningen till andra fakulteter och även publicera forskare från andra lärosäten inom och utom landet. Avsikten är att verken

skall parallellpubliceras som "open access" (alltså fritt online) och i tryck.

Man måste hoppas att Lunda-humanisternas initiativ lyckas och att de skall ha kraft att driva utgivningen innovativt genom att kombinera digital och traditionell utgivning, så att verk också kan offentliggöras först digitalt och senare i mer redigerad form utkomma på papper. Samverkan med det omgivande samhället skulle då bli öppnare än nu, inte minst därför att forskningsresultaten skulle kunna framställas mer tillgängligt och tilltalande för intresserade läsare.

Men vi är inte där än.

Av kostnaden för att producera en doktor utgör tryckningen av avhandlingen en liten del. Synliggörande av skriften för det omgivande samhället innebär ett ännu mindre utlägg. Därför kan det inte vara rimligt att undanta publiceringen av avhandlingar från ett universitetsförlags ansvar och inte heller att kräva att den skall "gå runt", om den ändå kommer till stånd. Publicering, lansering och spridning av skrifter tillkomna inom universiteten måste ingå i det centrala åtagandet. De som nu verkar för att få i gång bättre publiceringsverksamhet bör göra detta klart och rikta kraven om finansiering till universitetsledningarna. Det är ledningarnas ansvar att organisera en professionell utgivning av de verk som kommer direkt ur verksamheten.

En iakttagelse som tränger sig på är att universiteten har en utvecklad förmåga att krängla till

sina uppgifter. De revirproblem man anför så snart det ställs konkreta frågor om utgivningen framstår som i grunden onödiga och fullt möjliga att lösa för en kompetent ledning. Frågan om vem som fattar utgivningsbeslutet bör kunna delas upp i tydliga moment. Om titlar som man inom en "skriftserie" beslutat utge drar med sig kostnader inom "förlaget" för redigering, lansering och annan hantering skall naturligtvis tillräckliga medel bifogas utgivningsbeslutet.

När universiteten tar större ansvar för sin bokpublicering kommer små och stora aktörer som Arkiv, Atlantis, Boréa, Carlssons förlag, Daidalos, Dialogos, Makadam, Natur & Kultur, Norstedts, Nya Doxa, SNS, Symposion och några till att möta stimulerande tävlan. Till allmän båttnad.

Även om ett visst ljus börjat skymta vid Lunds horisont måste man konstatera att den tredje uppgiften ännu inte fullgörs på ett tillfredsställande sätt. Landets universitetsrektorerna inbjuds härmed att instämma i denna kritik. ■

► **Lars Grahn är senior editor på Respons och har varit vd för Natur & Kultur.**

— Anmons —

## Aktuella böcker från Carlsson Bokförlag



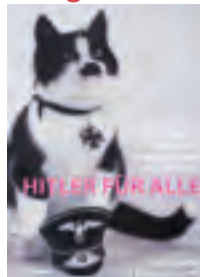
### HÄRLIG ÄR NORDEN

Om Nordism och Nordens betydelse i 2000-talets Europa och EU.



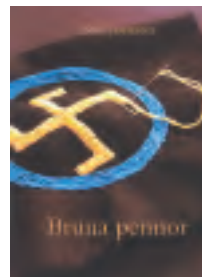
### IKKE HELT OCH HÅLLET SKALL JAG DÖ

Om de polsk-judiska relationernas långa och komplicerade historia.



### HITLER FÖR ALLE

Om hur Hitler och Nazityskland används och gestaltas i den svenska populärkulturen.



### BRUNA PENNOR

Om svenska kvinnliga nazistiska författare.

**Läs mer om böckerna och vår övriga utgivning på [carlssonbokforlag.se](http://carlssonbokforlag.se)**

CARLSSON BOKFÖRLAG  
Stora Nygatan 31  
Box 2112  
103 13 Stockholm  
tfn 08-545 254 80

# Analys

## Antikapitalismen har flagnat

Kjell-Olof Feldt recenserar förslaget till nytt parti-program för Socialdemokraterna

► **Att ett nytt förslag till parti-program nu föreligger beror nog på valnederlaget 2010. Av remissförslaget kan utläsas att socialdemokratin vill vara ett modernt parti som ser framåt och inte tyngs av sin historia.**

Under sin 120-åriga tillvaro har det socialdemokratiska partiet avverkat sju program. Nu är det åttonde på väg i form av ett "remissförslag" från programkommissionen som välkomnar synpunkter fram till den 15 december. Programmet fastställs sedan av partikongressen i april 2013. Remissförandet är nytt och får ses som ett led i partiets strävan till ökad öppenhet gentemot medlemmarna.

Att politiska partier gör om sina program är ingenting konstigt. I en föränderlig värld ändras politikens villkor och uppgifter. Likaså kan medlemmarnas uppfattning om vad den politiska makten ska användas till skifta. Men man kan ändå fråga sig varför socialdemokratin behöver ett nytt parti-program; detta blir det tredje på drygt 20 år. Nu ska ordet "nytt" inte tolkas bokstavligt. Det viktigaste kravet på socialdemokratiska parti-program är att de ska visa att det är de eviga värdena frihet, jämlikhet och solidaritet som styr partiets politik åt rätt och för alla människor vägfarande håll. Och politikens konkreta innehåll kan bara ändras under trycket av yttre förändringar som den inte själv är skyldig till. Visst har

saker hänt sedan 2001, både en global finanskris och en arbetslöshet som även i vårt land stigit till hög nivå. Men sådant har inträffat förr. Så förklaringen är nog att det socialdemokratiska partiet, trots kriser och arbetslöshet, förlorade även valet 2010. Och förlorade rejält med egen förtroendekris i sina kärnfrågor, sysselsättningen och den generella välfärden.

Det remissförslag jag skrivit ut från partiets hemsida avviker från 2001 års program i ett mycket synligt avseende. Det är dubbelt så långt (50 sidor) trots att hela det historiska avsnittet strukits. Kompositionen och tilltalet är också annorlunda. Remissförslaget vill resonera med läsaren, göra partiets politik till en berättelse. Så här skriver man i ett förord (redan det en innovation): "I detta princip-program berättar vi om hur vi vill möta dagens och morgondagens förändringar. Vi berättar om våra grundläggande idéer och värderingar, om hur vi ser på samhällsutvecklingen ... och redovisar våra principiella politiska ställningstaganden." Förordet har rubriken "Ett program för förändring" men huruvida det är politiken eller verkligheten eller bådadera som ska förändras får läsaren lista ut själv. I denna recension är det alltså förändringarna jag letar efter.

Berättelsen börjar lite förbryllande med ett kapitel som heter "Vår vision" och följs av "Våra värderingar" utan att skillnaden mellan dessa begrepp tydlig-

görs. Men om man utgår från att ordet vision normalt används för att beskriva något vi önskar oss och andra, fast vi inte vet om det är möjligt att åstadkomma, fyller uppdelningen en funktion. 2001 års program startar med kapitlet "Den socialdemokratiska socialismen" och den portalmening som inlett senare tiders parti-program: "Socialdemokratin vill forma ett samhälle grundat på demokratin ideal och alla människors lika värde. Fria och jämlika människor i ett solidariskt samhälle är den demokratiska socialismens mål." Den återges i remissförslaget men nu alltså som en vision. Och nyckelordet är socialismen som sedan inte återkommer.

Desto oftare används ordet demokrati. Tydligast syns det i kapitlet "Våra värderingar". Där framstår demokratin som det viktigaste i den socialdemokratiska värdegrunden, får ett eget nyskrivet avsnitt medan friheten, jämlikheten och solidariteten buntas ihop under en gemensam rubrik. Den tankegång som skymtar är den egentligen självklara. Politiska beslut, som syftar till förändring av det bestående, kan bara fattas om medborgarna har tillit till de samhällsorgan som ska förverkliga besluten. Således är reformismen – de små stegens politik – den enda möjliga. Och den kollektiva vilja besluten ska uttrycka måste ha sin grund i "medborgarnas uttryckliga samtycke". Borta är förmyndarsamhället och staten i klasskampens

tjänst. Tilltalet blir personligt, närmast förtroligt: "Socialdemokratin vill bygga ett samhälle som talar till det ljusa och goda i människan och som gör det enkelt för den enskilde att välja det som skapar ett gott samhälle."

Ansträngningarna att övertyga om socialdemokratin pragmatiska (och demokratiska) hållning fortsätter när man skriver att "politiken inte kan vara dogmatisk kring olika tekniska och teoretiska lösningar. Det är omöjligt att fånga det verkliga, levande, ständigt nya livet i abstrakta termer. Förändringsarbetet utgår i stället från människors krav och behov, så som det formuleras i ständigt pågående samtal och diskussioner."

Vad detta betyder kan man fundera över. En tolkning är att det egentligen inte sägs något nytt. Det är länge sedan socialdemokratin trodde sig ha den slutliga lösningen på hur det jämlika samhället ser ut och fungerar. Trofasthet mot målen men trolöshet mot medlen, brukar det heta. Men det går också att få för sig att partiet inte längre anser att reformismens väg mot detta samhälle kräver ett visst mått av abstrakt tänkande, att en god teori är en ganska praktisk sak. Det blir i så fall uttryck för en antiintellektualism som kan hamna i populism. Med politisk populism avser jag att man i programmatiska ställningstaganden undertrycker eller helt bortser från kunskaper och insikter som är farliga därför att de strider mot allmänt omfattade föreställ-

ningar om olika samhällsfenomen, som politiken påstår sig vilja förändra eller bevara.

Särskilt på ett område har socialdemokratin demonstrerat sin pragmatism genom en för det mesta fredlig samlevnad med den privatkapitalism man programmatiskt velat avskaffa. I 2001 års program beskrivs kapitalismen som ett maktsystem, där vinstintresset överordnas alla andra intressen och människors rättigheter avgörs av deras ekonomiska lönsamhet. Det skapar stora orättvisor och sociala spänningar, allvarlig exploatering av miljö och naturtillgångar. Mot detta maktmonopol sätter socialdemokratin "en demokratisk ekonomi." I konflikten mellan arbete och kapital företräder partiet alltid arbetets intressen: "Socialdemokratin är och förblir ett antikapitalistiskt parti." Men eftersom den moderna produktionen kräver stora insatser av kapital – och de insatserna måste ge avkastning – får man acceptera vinst och privatföretagande som en del av det ekonomiska livet. Och marknaden med dess prismekanism behövs för en effektiv produktion.

Även i remissförslaget fortsätter socialdemokratin att vara ett antikapitalistiskt parti med samma motstånd mot kapitalismen som maktsystem och med samma acceptans av privata, vinstsugna företag. En ekonomin "styrd av folkliga intressen" ska sätta gränser för marknaden, inte godta den som norm "för sociala nyttigheter och för samhällslivet". Men här finns några skillnader. Sålunda har konflikten mellan arbete och kapital tagits bort och man påstår inte längre att det kapitalistiska maktsystemet skapar ofrihet för alla andra än de stora kapitalägarna. Dessutom har man lagt till att en folkstyrd ekonomi ska bejaka "sund konkurrens" och "stimulera människor att starta nya företag". (Enligt 2001 års program ska de bara ha möjligheten att göra det.) Och medan företag och företagsledning har hittills setts som "en av många aktörer av betydelse" ska de nu ses som "viktiga" aktörer i ekonomin. Marknadsekonomin har visserligen kvar sina brister, kla-

rar långtifrån alla uppgifter, men den ska ses som "en dynamisk del av det ekonomiska livet".

Det programkommissionen en gång berättar för oss är att socialdemokratin vill suga ut det bästa ur det enda ekonomiska system vi har och kan få, nämligen den mot omvärlden öppna marknadsekonomin med dess ofrånkomliga motor, det vinstsökande kapitalet. Men de

Motståndet mot kapitalismen i denna skepnad är bland socialdemokrater mycket mer uttalad. Skattemedel ska användas för ändamålet, inte hamna i kapitalägares fickor, menar man. Släpp inte in kapitalismen i välfärden, inför vinstförbud eller åtminstone vinstbegränsning. 2001 års program tog itu med denna partioption på ett ganska hårdhänt sätt. "Socialdemokratin avvisar

Varken de citerade meningarna från gällande partiprogram eller beslutet från 2009 års kongress återfinns i remissförslaget. Man upprepar endast att "Valet mellan samhällsåtaganden och marknadshushållning ska avgöras med utgångspunkt i vad som ger det bästa resultatet med hänsyn till rättvisa och effektivitet", men stridsfrågan om vinst i välfärden får ingen behandling. Därmed undviker man även frågan hur partiet ska föra en politik som stimulerar människor att starta företag och samtidigt hindra dem från att gå med vinst. I stället för att leda debatten åt något håll tar programkommissionen en "time out".

Med större frejdighet griper den sig an globaliseringens konsekvenser. Här har finans-krisen och klimatdebatten gett ammunition för nya beskrivningar av hur otyglade marknader havererar och klimatproblemen växer medan både nationella och internationella politiska organ står maktlösa. Exempelen på framsteg i fredligt samarbete mellan nationer och folkgrupper är färre än krig och våldsamma motsättningar. Särskilt FN (som för första gången nästan gisslas i ett socialdemokratiskt program) och EU måste reformeras. Överstatligt inflytande i gränsöverskridande frågor måste accepteras men EU får inte utvecklas mot en federation. Man vill också se något helt nytt: "en global överenskommelse mellan arbete och kapital".

I Sverige ska full sysselsättning på nytt bli "det övergripande målet" för den ekonomiska politiken. (Hur Riksbanken ska hantera sitt övergripande mål, den låga inflationen, berörs inte.) Dit når man genom förstärkt konkurrenskraft i näringslivet. "Vår utmaning är att ständigt förbättra oss, stärka våra kunskaper och ligga längst fram i utvecklingen av nya affärsidéer, produktions-system och tjänster." Detta kräver en rad insatser i "en strategisk samverkan mellan staten, det privata näringslivet och den gemensamma sektorn". Alls icke oväntat är det således till kapitalet man sträcker ut handen.

Större bekymmer har remissförslaget med jämlikheten och



► Kjell-Olof Feldt.

som skapar och leder företagen, en gång motståndarna i kampen mellan arbetets och kapitalets intressen, ska veta att partiet vill se fler av deras sort och att de är både viktiga och dynamiska. Jag tycker nog att etiketten antikapitalistiskt parti börjar flagna ordentligt som ideologisk markör.

Fenomenet vinst har emellertid blivit ett annat slags problem för socialdemokratin sedan privata företag börjat växa in i välfärdssektorn – skolan, sjukvården, barn- och äldreomsorgen.

den ekonomiska fundamentalism, som både till höger och vänster sätter upp en enda, hela ekonomin omfattande, ägarform som förutsättningen för ett gott samhälle. Det avgörande är aldrig den yttre formen, utan hur väl målen för verksamheten uppnås." Visserligen sa man inte rakt ut att "verksamheten" avsåg välfärdstjänsterna men krav på hög kvalitet i deras utförande blev vid 2009 års partikongressen det som ersatte direkta ingripanden mot företagets vinster.

välståndspolitiken. Å ena sidan har partiet i sex år hävdad att klyftorna ökar genom nedrustning av välfärden och skattesänkningar för de rika. Arbetslösa drivs i fattigdom och sjuka i arbete. Dessutom är det svårt att ignorera framtidsutsikterna som tydligt anger växande behov av välfärdstjänster i en åldrande befolkning. Å andra sidan ska programmet ge en ljus bild av socialdemokratins samhälle, där alla efter eget skön kan leva ett gott och tryggt liv. Det är detta liv man vill berättas om och inte tynga berättelsen med existerande eller hotande brister i välfärden. Men löften och utfästelser, särskilt sådana med statsfinansiella konsekvenser, får inte vara så konkreta att det enkelt kan avläsas om de infrias eller sviks.

Programkommissionen försöker ta sig ur denna svårighet genom att göra arbetslösheten till den stora ojämlikhetsfrågan och i övrigt sudda till löftena om det goda livet. (Det enda som bestäms pengamässigt är, hedersamt nog, biståndet till utvecklingsländerna, en procent av bruttonationalinkomsten.) Om A-kassan sägs bara att ersättningen ska vara generös och om sjukförsäkringen inte annat än den ska ge människor råd att sköta sin hälsa. Katalogen med uppräknings av sociala rättigheter har krympt. Alla har inte längre rätt till en god bostad, den förbehålls funktionshindrade, och samma sak händer med allas rätt till en trygg och värdig ålderdom. Barnomsorgen får däremot en ny uppgift: den ska vara flexibel. Bakom den formuleringen döljer sig kravet på nattöppna dagis. Och på längre sikt ska förskolan vara avgiftsfri. I ett välskrivet avsnitt om "Kultur och kunskap" förklarar man partiets nya skolpolitik och väver samman utbildning och bildning; skolan är mycket mer än produktion av arbetskraft.

Helt kan remissförslaget inte undvika den obehagliga frågan hur växande välfärdskostnader ska finansieras. Utvägen blir den som vanligen väljs: fler ska arbeta mer. Det ska ske genom att arbetslösheten pressas ner, deltidsarbetande erbjuds heltid

och att de som "vill och orkar får möjlighet att arbeta efter pensionsåldern". Underförstått är att då behöver skatterna inte höjas. Fast något ska ändå ske med skattesystemet. Alla inkomstslag ska beskattas lika, vilket inte sker i dag. Det kan tolkas som sänkt skatt på pensioner men också som höjd skatt på alla andra inkomster, inklusive kapital.

Oklarheten om hur finansieringen ska klaras blir inte mindre av att förslaget också vill tillgodose kravet på "mer individuellt anpassade arbetstider", ge människor möjlighet att arbeta mindre. Hur det ska gå till förklaras inte med annat än att alla ska ha "rätt till inflytande över sin arbetstid". Däremot försäkras programkommissionen att individuellt förkortad arbetstid inte står i motsättning till kravet på fler arbetade timmar – folk kan vara yrkesverksamma under en större del av livet. Jag vill inte tro att detta försök till kompromiss mellan två helt olika uppfattningar om framtidens arbetsliv överlever remissbehandlingen.

Vilket politiskt budskap vill revisionen av partiprogrammet sammanfattningsvis förmedla? Mitt intryck: Socialdemokratin är ett rationellt och pragmatiskt parti, som är redo att samarbeta med alla likasinnade demokratiska krafter, lika fria som vi från dogmer och fördomar. Och socialdemokratin är ett modernt parti som ser framåt och inte tyngs av sin historia. Detta utan att programmet mer än absolut nödvändigt binder partiledningen vid hur det konkret ska gå till. Annars blir programmet en katalog med löften som måste infrias eller svikas. Och målen är så högt satta att fallhöjden blir stor. ■

► **Kjell-Olof Feldt**

► *Bland Respons läsare finns många med specialintressen och särskild nyfikenhet. De hittar texterna och tankarna vi andra missat eller kanske inte visste fanns. Här tipsar de om böckerna och webbsidorna som fascinerar, överraskar eller utmanar.*

## Vad jag läser



**Mats Svegfors** har varit chefredaktör för Svenska Dagbladet och vd för Sveriges Radio.

### BOTEN ÄR VÄRRE ÄN SOTEN

*The Cost Disease: Why Computers Get Cheaper and Health Care Doesn't* av William J. Baumol (Yale University Press).

Det sägs att William Baumol inte får Riksbankens pris i ekonomisk vetenskap till

Alfred Nobels minne därför att hans teori om kostnadssjukan är så generande enkel. Det genanta är inte att han har beskrivit Baumols *Cost Disease* utan att hans ekonomkolleger inte på ett tidigt stadium har inlemmat den i sin beskrivning av samhällsekonomin.

Nu får alla ekonomer och politiker ytterligare ett tillfälle att göra Baumols teori till sin. För ett par månader sedan publicerades den senaste boken av den snart 91-årige William Baumols hand. Inspirerad av ekonomkollegan Joan Robinson, död sedan många år, har Baumol tänkt vidare på implikationerna av den sjuka han har beskrivit. Och han har kommit fram till att boten nog är värre än soten. Vi kan leva med sjukan men det kräver att vi omprövar en del som i förstone tycks självklart.

Hur ser då sjukdomsdiagnosen ut? Jo, det som Baumol och hans kollega William Boven beskrev i slutet av 1960-talet är att lönerna i en ekonomi ökar ungefär i samma takt. Däremot ökar produktiviteten i varuproduktionen mycket snabbare än i tjänsteproduktionen. Det innebär att tjänster, relativt sett, ständigt blir dyrare medan varor, också relativt sett, blir allt billigare. Baumol har nu räknat ut att sjukvården i USA, som nu motsvarar ca 15 procent av BNP, om hundra år sannolikt kommer att motsvara 60 procent av BNP.

Jätteproblem säger var och en i dag. Icke, säger Baumol. Efter det att vi har betalat för sjukvård, utbildning, forskning och annat som blir relativt sett dyrare kommer pengarna vi har över likväl att räcka att förbruka mer varor om hundra år, eftersom varorna blir billigare. Dessutom stämmer det med våra preferenser. När vi blir rikare vill vi sannolikt ha mer sjukvård, inte en tredje bil, en femte storbils-tv eller ytterligare en food-processor.

Skattetaket, säger nu någon. Och fördelningen av sjukvårdskonsumtionen. Visst, finns det problem. Men den som tror att lösningen ligger i att begränsa konsumtionen av vård, utbildning och forskning har inte begripit mycket. ■



# Debatt

För kommentarer, inlägg, eller synpunkter på recensioner eller recenserat material, maila till: [info@tidskriftenrespons.se](mailto:info@tidskriftenrespons.se)

**Sten Widmalm, professor i statsvetenskap vid Uppsala universitet, funderar över vad som har hänt med Sida.**

## Utvärdering blir ytvärdering

**Om de desillusionerade biståndsarbetarna**

Här är en bekymmersam paradox: Delar av den internationella forskningen om utvecklingsfrågor tar rejäla kliv framåt. Men samtidigt tycks allt färre aktörer inom biståndet ha tid eller grundkompetens för att utnyttja de nya och värdefulla rön som forskarna producerar. Så här har det inte alltid varit. Något tycks ha gått snett inom biståndet under senare år som gör att många av våra biståndsarbetare till slut tröttnar och ger upp kallet om att bygga en bättre värld för andra. I våras berättade den kritiskt granskande biståndstidskriften *Omvärlden* om "strömhopp" av chefer som lämnar Sida för andra uppdrag. Några gick i öppen protest, andra tycks ha valt att tuga av strategiska skäl. Och att missnöjet med arbetssituationen längre ner i leden under senare år har varit omfattande är ingen hemlighet. I många av debatterna som förts om arbetsklimatet på Sida har biståndsminister Gunilla Carlssons toppstyrning av organisationen och allehanda organisationsförändringar pekats ut som orsak till missnöjet. Men problemen i Sidas organisation har djupare rötter än så. Långt före Carlsson tog över biståndet "reformerades" Sida enligt så kallad

New Public Management-modeller (NPM). Det innebar en mer hierarkiskt och stramt organiserad förvaltningsmodell, marknadsstyrning och ökad betoning på målstyrning för biståndsverksamheten. Även om det för tjugo-trettio år sedan fanns starka skäl för att reformera arbetsprocesserna och se över varför betydande delar av biståndet var ineffektivt, så tycks en överdriven betoning på NPM-modellen i dag ha skapat omfattande negativa effekter. En av de allvarligaste är att våra biståndsarbetare desillusioneras och passiviseras och det är inte förhållandena i de fattiga länderna som skapar den effekten. Det är organisationen av verksamheten på hemmaplan som gör det. Hur blev det så? Och hur bör vi göra i stället? Låt oss börja med det positiva i forskningsutvecklingen om det som förr kallades "u-landsproblemen." Där finns nämligen en nyckel till lösning.

För fyrtio år sedan påpekade nationsforskaren Stein Rokkan att studierna av tredje världen var överlastade av teorier men saknade väl genomförda empiriska studier. Den bilden stämmer inte längre. Forskningen om förhållanden i fattiga och konfliktfyllda länder har tagit sig ur underläget. Det av främst två skäl. För det första har forskarna helt enkelt satsat mer kraft och energi på att genomföra större och systematiskt genomförda studier. De som studerar fattiga delar av Östeuropa, Asien, Afrika och Sydamerika har med sig bättre verktyglådor – de är bättre utbildade i forskningsmetoder och i ett flertal länder är det i dag lättare att genomföra empiriska studier än det var för trettio år sedan då förhållandena i världen var betydligt mer ofria. Det andra är att många universitet där utvecklingsrelaterade frågor studeras har blivit mer öppet sinnade teoretiskt. Marxismen utövar inte längre det hegemoniska grepp som den en gång gjorde.

Under de senaste tjugo åren har vi kunnat läsa allt fler intressanta och väl genomförda studier om villkoren för demokrati och ekonomisk utveckling (till exempel Andreas Schedler, Theda Skocpol, Henry Hale, Pippa Norris, Daron Acemoglu, James Robinson, Marc Morjé Howard, Michael Bratton, Nicolas van de Walle). civilsamhällets roll för rättvis



och hållbar utveckling (Ellinor Ostrom, Ethan Kapstein, David Dollar, Robert Putnam), betydelsen av civila rättigheter och institutioner (Hernando De Soto och Joseph Luters), politisk tolerans och multikulturalism (Ian Buruma, Juan Linz, Alfred Stepan, Yogendra Yadav, James Gibson, Amanda Gouws) och om hur pålitliga och effektiva system för hälsa, utbildning och mikrokrediter kunnat upprättas i utsatta miljöer (Abhijit Banerjee och Esther Duflo), bara för att nämna några.

De sistnämnda, Banerjee och Duflo, har hört om rejält i bistånds- och forskningsdebatten – särskilt efter att de gav ut boken *Poor Economics* (Public Affairs, 2011). Deras förmåga att kombinera kreativa konstruktioner av studier, ett drivet normativt intresse för utvecklingsproblem, djupa lokalkunskaper om de områden som studeras och en enastående förmåga att göra forskningsresultaten lättillgängliga har man sällan tidigare sett motsvarigheten till inom ekonomiområdet. Författarna undviker dessutom att trilla ner i extrema politiska diken som grävts av Jeffrey Sachs (till vänster) och William Easterly (till höger), och de testar ofta rätt förutsättningslöst vilka lösningar som fungerar och inte fungerar i praktiken i länder och områden som är mycket fattiga och där förutsättningarna för människor att förbättra sin livssituation är enormt hårda. Duflo och Banerjee skriver på ett sätt som är entusiastmerande och de väcker naturligtvis relevanta frågor om hur olika slags biståndsinsatser bäst bör genomföras.

Om man vill försöka inleda en diskussion om *Poor Economics* med kolleger inom biståndet finner man att det tyvärr är få som har läst boken. Och det är samma sak med en hel del andra viktiga bidrag från forskningsfronten. Det här beror inte på att biståndsarbetarna är ointresserade av vad forskningen har att säga. Tvärtom är de frustrerade över att inte kunna upprätthålla sin kompetens och expertis inom sitt område. Problemet är att det inte finns tid och tillräckliga incitament för att kunna följa med vad som händer inom forskningen. Mitt intryck är att kunskapsnivåerna under senare år om vad som bidrar till god samhällsutveckling särskilt i fattiga miljöer har försämrats inom Sida. Varför? Om de inte skaffar sig kompetens om de sakfrågor de arbetar med, vad gör de då på sin arbetstid? De handlägger så att alla



► **Håller SIDA på att förlora kompetensen att driva och bedöma utvecklingsprojekt?**

uppdrag och utvärderingar som läggs ut till konsulter ska passa ihop med målstyrningsdokumenten som hela tiden produceras av högre chefer och regeringskansliet. När det kommer till inläsning hinner man bara med det som man enligt organisationens regelverk ska läsa in sig på, och det är mestadels kollegers rapporter och projektbeskrivningar, tunna sammanfattningar som ströslats med jargong, illa genomförda utvärderingar där resultaten givits på förhand och retoriskt uppumpade men sakligt innehållsfattiga styrdokument. Det är uppenbart att Sidas medarbetare får allt mindre tid till att förkovra sig i det som egentligen är verksamhetens kärna, eftersom alltmer tid läggs på administration.

Rötterna till problemet går drygt tjugo år tillbaka i tiden då New Public Management-rastret – med idéer hämtade från marknaden, baserade på principer om målstyrning – började lägga sig över Sidas organisation. Bara en begränsad del av biståndsbudgeten skulle få användas till att ge lön åt Sidas egen personal. Eftersom organisationen skulle liknas vid ett företag med tydligt avgränsade funktionella enheter antog man att de som var direkt anställda av Sida och som arbetade med biståndsprojekt skulle klassas som "byråkrater" – fastän många av Sida-arbetarna i verkligheten var mycket kompetenta biståndsexperter. Den egna personalen skulle i princip bara användas för att se till att pengar slussades ut till biståndsprojekt, som skulle drivas i privat regi eller av frivilligorganisationer, för då skulle ju marknaden sålla fram vem som var bäst. Därför fick Sida inte längre själv bygga sin egen verksamhet i fält. Sidas roll blev enbart att fokusera på att producera resultat som skulle köpas som tjänster från företag och andra organisationer. Därmed kom Sidas egen alltmer fåtaliga personal bara att hinna med "byråkratin" då de så effektivt som möjligt skulle spendera de ständigt växande biståndsmiljarderna. Och "effektivitet" definierades som "förmåga att göra av med pengarna".

Ett positivt utfall av reformerna var att biståndsprojekten allt oftare kom att drivas av organisationer i mottagarländerna, särskilt av frivilligorganisationer. Att föra över "ägarskapet" för biståndsprojekt är i många fall en mycket god idé. Det motiverar personalen som driver projekten, det kan skapa ansvarstagande strukturer och öppnar för lärande i flera riktningar. Men det är inte alltid en god idé att lämna över ansvaret för biståndsprojekt till aktörer i mottagarländerna. Ibland saknas lokal kompetens och kraft för att driva projekt på egen hand. Och eftersom Sida själv inte kan driva sina projekt vänder man sig i sådana fall till både svenska och internationella konsulter och organisationer. I den branschen finns det rätt många som tidigare jobbat inom statliga

### ► SIDA:s personal syns alltmer sällan själva ute på fältet...



biståndsorganisationer men som har blivit "frifräsare" då NPM-reformer i fler länder än Sverige slängt ut de egna experterna från de statliga biståndsorganisationerna.

Men "frisfräsarna" fick det inte heller så lätt. De upptäckte snart att konkurrensen om biståndsmiljonerna var hård och att konsultföretagen har en enorm press på sig att sänka kostnader, dels för att själva kunna göra vinst på biståndet, dels för att Sida handlar upp sina uppdrag från lägstbjudande aktör. Kvalitetskriterier får sällan fälla avgörandet eftersom Lagen om offentlig upphandling är stöpt enligt NPM-normer och kräver att våra myndigheter bara får gå på prislappen då tjänster ska köpas. Så många frifräsares förhoppningar om att själva få utvecklas som biståndsexperter har kommit på skam till följd av kraven på vinst i en bransch där det ofta är små vinstmarginaler. Drömmen om att äntligen kunna göra långa djupstudier i fält blev i verkligheten många korta uppdrag och mycket tid i väntan på flygterminaler. Men enligt NPM-modellen är det helt ok att det blir på det sättet.

Om konsulter och andra organisationer än Sida kan definieras som att de utför biståndsarbetet, och så länge de som sitter i Stockholm i Sidas lokaler i all högre utsträckning kan definieras som administratörer, kan man lättare – i de ekonomiska redovisningarna i alla fall – skapa intrycket av att förvaltningskostnaderna är låga och att man därmed får ut "mer bistånd per krona". Men så är det ju inte. Man har bara flyttat kostnaden samtidigt som kostnaderna för administration faktiskt kan öka. Men det gör inget så länge den kostnaden inte ökar för just Sida. Men blir det bättre bistånd då? Troligtvis inte. I längden innebär denna modell en utarmning av förutsättningarna för

långsiktigt hållbart bistånd i svåra miljöer, dels därför att insatserna i mottagarländerna förlorar i kontinuitet om ansvar bollas mellan för många konsulter eller utvecklingsorganisationer utanför Sidas regi, dels därför att den egna organisationen – Sida – tappar sina kunskaper. Mellan skål och vägg säger många Sida-arbetare och deras konsulter att det alltför ofta förhåller sig så, men det tycks inte komma fram i alla utvärderingar som görs. Det beror på att de som införde reformerna för länge sedan tappat intresset för biståndets kvalitet i verkligheten. När utvärderingar (eller "ytvärderingar" som en handläggare skämtsamt kallade verksamheten) riggas enligt NPM-systemets normer blir rigorösa och vetenskapligt grundade utvärderingar av biståndets effekter i verkligheten inte det man siktar på. I stället framhålls kriterier såsom budget i balans, att man har handlat till lägsta prislapp, att man inte lagt för mycket pengar på administrativa kostnader och att man följt projektplanen som det mest centrala. Eftersom biståndsverksamheten till sin natur är svår att utvärdera – om man talar om effekter på människors levnadsvillkor – har man infört en tradition som går ut på att målstyrningen får relatera till väldigt oklara målformuleringar. Så när man ytvärderar tittar man bara på om de luddiga målen passar ihop med luddiga utvärderingskriterier och då kan NPM-systemet nästan alltid visa upp "goda resultat". Visst ska böckerna vara i balans och upphandlingarna transparenta, men det primära är ju att vi levererar ett bistånd av god kvalitet.

Emellertid har systemet skapat andra, rent perversa effekter. Reformerna satte nämligen inga begränsningar för hur stor andel av biståndet som fick gå tillbaka till svenska aktörer. Därmed blev också svenska företag,

svenska frivilligorganisationer och svenska såväl som internationella konsulter betydande avnämare av svenskt bistånd. Det har gått så långt att biståndet pumpas tillbaka till svenska kommuner i form av mängder av små biståndsprojekt (som alltså läggs ut på kommunerna!) och som ett slags förtäckt regionalstöd till exempel till Gotland, Karlstad, och Härnösand. Möjligtvis är det ännu värre ställt med en del av de svenska företag som gör pengar på biståndet. I bokföringen ser det ut som att Sverige har ett enormt bistånd till Pakistan – en halv svensk biståndsbudget under ett år såg det ut som för några år sedan. Men granskar man siffrorna så upptäcker man att ”stödet” till Pakistan nästan uteslutande handlar om exportkrediter för militära produkter från svenska företag (i det fallet Saab och Ericsson). Det finns många fler exempel av det slaget tyvärr.

Samtidigt som alltmer av vårt bistånd började återvända till Sverige förvandlades Sida-arbetarna mer och mer till byråkrater, eller ”handläggare”. De kom alltmer sällan att få arbeta med just... bistånd. Beställarkompetensen har därför urholkats, vilket är helt förödande för biståndet och för många Sida-arbetares självkänsla. Jag har själv följt flera av dessa tjänstemän i deras karriärer. Många av dem kommer till Uppsala för att läsa statsvetenskap eller utvecklingsstudier. Ofta gör de praktik i ett utvecklingsland, samtidigt som de engagerar sig i debatter och frivilligorganisationer. Går studierna bra hamnar några som är riktigt duktiga på Sida. De är då oerhört motiverade och drivs av ett kall. Men alltför ofta blir dessa unga löften snabbt desillusionerade då de får uppleva att de får för lite nytta av det de lärt sig om utvecklingsfrågor. Merparten av arbetstiden går nämligen åt till att handlägga i ordets mest byråkratiska betydelse. Vardagen består mest av att hantera kontrakt och uppdrag åt andra. Med tanke på hur Sida i dag är organiserat borde universitetetsutbildningen för dem som ska söka sig till Sida mest inriktas på svenska förvaltningsstudier. För det är mest svensk förvaltning som dessa unga löften kommer att komma i kontakt med. Inte är det den i Zambia.

Denna korta sammanfattning om NPM-problemen inom svenskt bistånd, särskilt Sida, rymmer ingen enkel lösning för framtiden. Den politiska enigheten om NPM:s fördelar är kompakt, men man bör ändå våga sig på att konkretisera vad ett alternativ till modellen skulle kunna innebära.

Till att börja med bör man ändra grundsynen på Sidas verksamhet. Även om marknaden har mycket att lära oss om vad som bidrar till utveckling i verkligheten, bör man inte därför behandla Sida självt som en marknadsaktör eller ett vinstdrivande företag. Verksamheten går ut på att söka nya vägar till hållbar utveckling för människor

i andra länder. Förändringar i rätt riktning borde gå ut på att skapa möjligheter för Sidas anställda att ta sig an utvecklingsproblemen med den inställning som präglar Duflo och Banerjee när de bedriver sin forskning – med nyfikenhet, högt satta ambitionsnivåer, genom fantasifulle men strikt metoddrivna undersökningar och utifrån den grundläggande insikten om att olika förslag på lösningar måste kunna testas och få misslyckas innan man hittar ett sätt att arbeta på som passar in i en unik miljösförutsättning. Men då måste Sida kunna bedriva en verksamhet som grundar sig på att man har egna experter som regelbundet får arbeta nära olika slags biståndsprojekt, och deras effektivitet kan oftast inte mätas på kort sikt.

”Således är det ett minimikrav att Sidas personal själva ska få jobba så mycket med biståndsprojekt att de kan upprätthålla en grundläggande beställarkompetens.”

Således är det ett minimikrav att Sidas personal själva ska få jobba så mycket med biståndsprojekt att de kan upprätthålla en grundläggande beställarkompetens. Hur ska Sida kunna upphandla goda och väl utförda konsulttjänster om man inte själva vet hur sådana ser ut? Därför måste Sida kunna driva större biståndsprojekt i egen regi med egen personal i fält under längre perioder. I dag är det den motsatta trenden som dominerar. Allt färre av Sidas medarbetare kommer ut i fält. Att vända trenden kommer givetvis att kosta. Och då finns det två ställen där man kan spara.

För det första kan vi minska andelen av medlen som återbetalas till svenska kommuner och svenska företag. För det andra kan villkoren för Sidas personal i fält göras om. Om fler av Sidas medarbetare ska skickas ut under längre perioder är det knappast rimligt att behålla dagens system där varje biståndsarbetare flyttar med sig ett eget litet universum av speciella förmåner när hon eller han ska arbeta utomlands. De få poster som i dag finns att besätta i andra länder innebär i vissa avseenden en vinstlott. Uppdragen som främst är utlagda på biståndssambandsaderna roterar mellan Sidas anställda och är lukrativa. Den som får tjänst utomlands får löneförmåner och kan ta med sig en hel familj. Även om arbetsbördan på bistånds-

personalen utomlands är mycket hög så är livet i biståndsenklaverna med barnpassning, kock och chaufför i flera avseenden mycket enklare än i hemma Sverige.

Några av dessa privilegier skulle kunna offras. Man skulle helt enkelt kunna låta biståndsarbetarna, när de tjänstgör utomlands, bara jobba för sin vanliga hemmalön och kanske en fri hemresa per år. Vill man ha med sin partner och små barn så får man själv betala för vad det kostar. Svenska löner räcker långt i utvecklingsländer. Och biståndsarbetarna skulle i normalfallet bosätta sig där utvecklingsprojekten är lokaliserade – alltså på andra platser än där ambassaderna finns. Gissningsvis skulle bara en sådan reform i sig skapa ekonomiskt utrymme för att tredubbla arbetsstyrkorna i fält. När jag talat med kolleger inom biståndet hävdas det reflexmässigt att dagens förmåner för utlandstjänstgöring är en nödvändighet för att få de bästa till de svåraste jobben. Men jag tror ändå fördelarna skulle överväga. Min uppfattning är att det finns tillräckligt kompetenta Sida-arbetare som hellre skulle vilja jobba i närkontakt med biståndet utan ”perks” än att man inte alls får jobba direkt med biståndsprojekt. Det är kanske inte lämpligt att tänka sig sådan utlandstjänstgöring i den period i livet när barnen är små. Men då får man göra något annat. På det här sättet kan man även bryta tendensen att det bildas bistånds/diplomatenklaver i mottagarländerna. Skulle biståndsarbetarna bo nära projekten skulle de säkerligen åtnjuta högre respekt av sina kolleger i mottagarländerna.

För att återupprätta professionalismen inom svenskt bistånd måste alltså fler av dem som är handläggare i dag mer ut i fält. En god meritering där ska kunna leda till titeln expert. Att en sådan dessutom har skrivit en tvåårs masteruppsats eller disputerat bör vara ett grundkrav. Nyckeln till att förändra biståndsprofessionens villkor avslöjas faktiskt i Poor Economics. Den visar inte bara vad som förändrar situationen i fattiga länder till det bättre. Den visar även vad vi utvecklingsforskare och biståndsarbetare bör göra mer. Likt Duflo och Banerjee är det oerhört viktigt att få mycket smuts under naglarna och goda kunskaper om teori och metod. Fördjupad förståelse uppstår genom att ta del av forskningsresultat och göra egna erfarenheterna om vad som fungerar i verkligheten. Ett första steg för att komma dit är hacka loss en sten ur NPM-muren. Den står nämligen i vägen. ■

► Sten Widmalm

Är humaniora lönsamt? Ska det vara lönsamt? Fem doktorander funderar över sin och samhällets framtid.

## Humaniora har mer än en roll att spela

I den aktuella forskningspropositionen "Forskning och innovation", presenterad i oktober, sägs humanistisk forskning vara värdefull för samhälle, kultur och näringsliv. Men bortom de svepande formuleringarna är humanistisk forskning påtagligt frånvarande. De offentliga satsningarna på forskning föreslås öka med fem miljarder fram till 2016, men andelen som tillfaller humaniora är blygsam. Forskning ses som en ekonomisk investering som kan ge god avkastning om pengarna satsas rätt, vilket gör regeringen till en kortsiktig spekulant i jakt på bästa möjliga återbäring. Det innebär att den fria forskningens mening och samhällsnytta ifrågasätts.

Humanistisk forskning och kunskap tycks till stor del uppfattas som irrelevant för innovation och ekonomisk framgång. Följaktligen ska den inte belasta statsfinanserna mer än nödvändigt. Redan 1992 beslutade regeringen att humaniorastudenter inte fick kosta lika mycket som andra studenter, vilket resulterat i färre undervisningstimmar och lägre lärartäthet för humanistiska utbildningar. Men tydligen räcker det inte för att avskräcka studenterna. Trots sämre studievillkor och lägre förväntad lön än andra universitetsutbildade väljer tiotusentals personer att studera humaniora varje år. Efter juridik- samhällsvetenskap är ämnesområdet humaniora-teologi Sveriges största (med 50 700 helårsstuderande 2010/11). En avsevärd del av befolkningen tycker alltså att humanistiska studier är angelägna.

Vi är doktorander, nästa generations forskare och lärare. Hur humanioras framtid ser ut påverkar oss på ett mycket konkret plan. Vi har valt humaniora för att vi är personligt engagerade, men också för att vi tror att humanistisk kunskap är av grundläggande betydelse för samhället i stort. Den åsikten delas av humanister världen över. De senaste åren har en rad böcker argumenterat för humanioras värde och samhällsrelevans. Argumenten som framförs kan inordnas inom fyra huvudsakliga argumentationslinjer.

Linje 1: Ett sätt att försvara satsningar på humaniora är att visa hur de visst ger ekonomisk avkastning. Fördelen med det här argumentet är att det talar samma språk som de politiker som styr fördelningen av

forskningsmedlen. Sådana marknadsekonomiska argument har framför allt formulerats i den engelskspråkiga världen. Förespråkarna för detta synsätt menar att humanistiska kunskaper hjälper studenter att finna goda anställningar, skapar en mer kreativ och innovativ företagskultur och i förlängningen främjar konkurrenskraft och välbefinnande. Denna typ av humanistisk kompetens finns hos de utbildade humanister som arbetar inom såväl den privata som den offentliga sektorn, men då humanistisk utbildning sällan är ett formellt krav för anställning förblir den osynlig, även när den varit avgörande för att utveckla de egenskaper och kunskaper som efterfrågas och värdesätts av arbetsgivaren. Humanistiska kunskaper sammanblandas ofta med personliga egenskaper.

I Frankrike har femton universitet och elva storföretag utvecklat ett högprofilerat samarbete för att ta sådan kompetens på allvar. Genom Opération Phénix rekryteras nyutexaminerade humanister till positioner inom finans, consulting och industri. I Sverige hoppas man nå liknande mål genom att göra humanistiska utbildningar mer arbetsmarknadsorienterade och öka samarbetet mellan forskare och näringsliv. Exempel är studentkårsinitiativet Projekt Athena, Humanistiskt initiativ vid Umeå universitet och Riksbankens jubileumsfonds FlexIT-anställningar.

”Forskning ses som en ekonomisk investering som kan ge god avkastning om pengarna satsas rätt, vilket gör regeringen till en kortsiktig spekulant i jakt på bästa möjliga återbäring.”

Linje 2: En andra argumentationslinje tar avstånd från kraven på ekonomisk nytta och hävdar egenvärdet i intellektuell utveckling och existentiellt sökande. Humaniora svarar på människans behov av att utforska sig själv och sin plats i världen. Bland andra filosofen Raymond Geuss har hävdad att humanvetenskaperna hjälper oss att svara på frågor om vilka vi är, både som individer och som kollektiv. Litteraturvetaren Stanley Fish har drivit argumentet till sin spets: "To the question 'of what use are the humanities?', the only honest answer is none whatsoever. And it is an answer that brings honor to its subject ... The humanities are their own good." Att betona individens självförverkligande förklarar

dock inte varför det gemensamma, snarare än individen själv, ska stå för kostnaden, men Fishs slutsats är inte självklar. Att människor ägnar sin tid åt att utforska samhället och kulturen är inte bara meningsfullt för individen utan också för samhället i stort.

Linje 3: En tredje argumentationslinje framhåller betydelsen av humanistisk utbildning i ett modernt, demokratiskt samhälle. Därmed förklarar man också varför skattebetalarna bör betala för humaniora. Den amerikanska filosofen Martha Nussbaum gör detta till sitt huvudargument i *Not for profit*. Hon hävdar där att humanistiska studier formar individer till demokratiska subjekt genom att lära dem ifrågasätta, granska argument, tänka självständigt och utvärdera bevis snarare än att följa tradition och auktoritet.

Att humanister har en demokratiskt betydelsefull uppgift i att kritiskt granska och ifrågasätta samhällets politiska och ekonomiska makthavare och institutioner är ett ofta använt argument. En inte enbart öppen utan också välinformerad diskussion är nödvändig för att motverka maktmissbruk och ge perspektiv på kulturens och samhällets utveckling. Raymond Geuss med flera har pekat på universitetens avgörande roll för att kritiska perspektiv ska kunna utvecklas självständigt från politiska och ekonomiska intressen.

I Storbritannien har litteraturvetaren och idéhistorikern Stefan Collini hävdad att universitetet utgör samhällets kanske viktigaste institution för att "förvalta, tolka, utveckla och föra vidare vårt gemensamma intellektuella, vetenskapliga och konstnärliga arv till kommande generationer". Men om man väljer att fokusera uteslutande på denna roll – en återkommande tendens hos de som inte förstår vad humaniora annars ska vara bra för – blir humaniora en närmast antikvarisk verksamhet vars uppgift är att indexera det förflutna. Om samtidsrelevansen ska göras tydlig måste behovet av ett fortsatt uttolkande stå i centrum och frågorna ställas i relation till den egna tiden.

Linje 4: Samtidens behov är också centrala i en fjärde argumentationslinje. Här handlar det om en form av tillämpad humaniora med tydlig och direkt relevans för samhällsbygget. Denna samhällspåverkan är inte främst ekonomisk, som i linje 1, den sker inte heller indirekt genom individers utveckling, som i linje 2, och slutligen handlar det inte om att endast granska och kritisera utvecklingen, som i linje 3, utan om att aktivt driva på den. Det mest intressanta med den här linjen är att den inte bara beskriver vad humaniora redan gör. Den föreslår också utveckling. I Sverige har den här linjen formulerats tydligast av Anders Ekström och Sverker Sörlin, som förespråkade en kritisk, "generativ" roll

"bortom festtalens klichéer om bildning och vidgade vyer". Enligt dem måste humanistiska perspektiv förenas med tekniska, ekonomiska och naturvetenskapliga för att möta samhällets utmaningar. Ledordet för denna linje är samverkan. Det kan exempelvis handla om interdisciplinär forskning och utbildning, samarbete mellan universitet och myndigheter eller att anlägga humanistiska och ekologiska perspektiv på infrastrukturfrågor, som i de pågående utredningarna om Miljonprogrammet.

De sammanställda argumenten har alla utvecklats i reaktion mot att humaniora och dess samhällsnytta ifrågasatts. Kritikerna uttrycker oro för att skattepengar förlösas, pengar som hellre borde investeras i forskning eller innovation, som tydligare främjar ekonomisk tillväxt. Samtidigt omformas forskning och utbildning alltmer för att tillgodose arbetsmarknadens och näringslivets omedelbara behov. Men detta synsätt bygger på snäva och kortsiktiga perspektiv. I ett mer långsiktigt perspektiv är humanistiska kunskaper och perspektiv avgörande för att bygga dynamiska och konkurrenskraftiga företag. De humanistiska ämnena har

inte utvecklats historiskt i syfte att främja näringslivet, men som Nussbaum med flera har påpekat tillför humanistisk kompetens väsentliga fördelar också där.

Men samhällsnytta är något både bredare och djupare än de behov som vissa lobbyorganisationer och politiker påstår att arbetsmarknaden och näringslivet har. I diskussionen förblir nytta ett begrepp som inte definieras. Oartikulerat men underförstått blir näringslivsvinster lika med samhällsnytta. Näringslivets intressen utmålas som allmänintressen medan humaniora utmålas som ett särintresse och personligt tidsfördriv.

I detta läge vore det fatalt att följa Fish, acceptera kritikens premisser och stoltsera med att humaniora är meningslöst för alla utom utövarna själva. Det farligaste är inte att näringslivstoppar vill satsa samhällets pengar på att utbilda fler och därför billigare ingenjörer. Det har de alltid velat. Det farliga är när humanister själva börjar betrakta sin utbildning, sin kompetens och sitt arbete som värdelösa. Om vi vill övertyga någon om att det vi gör är värdefullt kan vi inte nöja oss med att antingen avfärda eller helt ta över det marknadsideologiska tänkande som har

kommit att dominera diskussionen. Båda dessa reaktioner är i grunden defensiva. I stället behöver vi humanister odla och hävda ett nytt begrepp som inte enbart tar fasta på tillväxt men också på demokrati, medborgarskap, omvärldsförståelse, existentiellt sökande och andra dimensioner som humaniora tillför och vilka är vitala för individens och samhällets välmåga.

Problemet med kritiken är inte att det ekonomiska perspektivet är felaktigt, problemet är det enögda stirrandet på ett enda perspektiv. Att modigt erkänna komplexitet, snarare än att försöka undanröja den, är en central strävan inom humaniora. Därför borde vi inte tillåta oss själva några bekväma förenklningar i diskussionen om humanioras framtid. Att humanistisk utbildning och forskning har många olika betydelser, både för individens och för samhällets utveckling, borde vara självklart. Det finns annan nytta än den ekonomiska. ■

► **Annelie Drakman, Chris Haffenden, Petter Hellström, Pia Levin, Ingemar Pettersson**

— Annonser —

## EN LITEN BY I HISTORIENS MITT



GUNNAR OLOFSSON  
& THOMAS THOMELL

*Gavra*  
Historien om en grekisk by  
och dess invånare

Arkiv förlag 2012  
Danskt band, 316 sidor  
ISBN 9789179242466

[www.arkiv.nu](http://www.arkiv.nu)

I början av 1960-talet anlände en stor grupp greker till Lessebo i Småland för att arbeta på pappersbruket. Många av dem kom från samma by: Gavra. Det här är en bok om dem och den by de lämnade.

Boken skildrar bybornas dramatiska öden med utgångspunkt i livshistorier, hågkomster och berättelser. Varför lämnade just de här människorna sin by och varför kom de till Lessebo? Boken visar hur en grupp människors livsöden knyts samman med den historia de är en del av. Livet i Gavra formades inte bara av Greklandens historia – alla 1900-talets stora omvälvningar slog igenom i Gavrabornas liv.

## BLODETS KRETSLOPP I SAMHÄLLET



BOEL BERNER

*Blodflöden*  
Blodgivning och blodtransfusion  
i det svenska samhället

Arkiv förlag 2012  
Mjukband, 266 sidor  
ISBN 9789179242459

[arkiv@arkiv.nu](mailto:arkiv@arkiv.nu)

Behandling med blod är idag en rutinemässig del av medicinsk praktik. Den involverar tusentals sjukhus och blodcentraler runt om i världen, miljontals blodgivare och en internationell mångmiljardindustri som tillverkar livsnödvändiga blodprodukter. Utgångspunkten för all denna verksamhet är enskilda människors oegennyttiga givande av en del av sin kropp till andra.

*Blodflöden* ger en fascinerande skildring av blodgivandets och blodtransfusionens professionella strider och dess sociotekniska omvandlingar över tid – från 1800-talets lammbloodstransfusioner till det sena 1900-talets hantering av risken för aids.

**TEMA**

**EU:S KRIS**



DE FYRA SVENSKA böcker om EU som recenserar är skrivna från olika politiska positioner, men författarna är överens om att man inte borde ha tagit steget till en gemensam valuta och penningpolitik utan att samtidigt införa en fiskal union. Den hade gjort det möjligt att gemensamt förfoga över de resurser som skapas inom unionen och utjämna skillnader och kompensera för att hela området har samma ränta och samma växelkurs. Förhoppningen var att den så kallade stabilitetspakten skulle garantera att länder inte behövde komma till varandras undsättning, men under den ekonomiska krisen har de gjort det i alla fall. Författningpolitiskt befinner sig EU nu i ett undantagstillstånd.

# EU BALANSERAR PÅ AVGRUNDENS RAND

AV SVERKER GUSTAVSSON

**F**LYKTIGT BETRAKTADE handlar böckerna av Björn Elmbrant, Johan Norberg, Mats Persson och Stefan de Vylder "bara" om de senaste fyra årens europeiska dramatik. Noga taget är detta inte så "bara". Utifrån ingående kännedom om bakgrund och händelseförlopp, förenat med en påfallande god framställningsförmåga, skildrar dessa fyra böcker en balansgång på avgrundens rand. Redogörelserna är inte bara andlöst spännande. Koncentrerat möter man här en hundra år gammal problematik. Hur kan demokrati och kapitalism samexistera?

Den senaste fasen i utvecklingen mot vad som i värsta fall kan betyda slutet för såväl myntunion som gemensam marknad inleddes 2008. Regeringarna bestämde sig då för att statskassorna måste rädda systemviktiga, men alltför lättsinnigt reglerade banker från konkurs. Eftersom det inte gick att höja skatterna, blev följden att staterna måste låna alltmera till allt högre räntor av samma banker, som inom ramen för den allmänna avregleringshysterin hade skaffat sig spelrum för att ta allt större risker. Att myntet var gemensamt betydde att länderna inte längre kunde låta värdet på sina valutor variera med landets förutsättningar. De bättre ställda länderna började som följd av detta att vilja diktera villkoren för de mindre lyckosamma. Frågan som författarna ställer sig är hur denna politiskt fasansfulla situation kunde uppkomma.

Övergripande är problemet vad som krävs för att göra demokratin självförstärkande efter de senaste hundra årens er-

faresheter. Enligt svenska historieböcker var utgången av första världskriget avgörande. Med europeiska ögon betraktat står situationen fortfarande och väger. Folkstyret är ingen en gång för alla gjord landvinning. Vid flera olika tillfällen har inslagen av legitim opposition, religionsfrihet, föreningsfrihet, yttrandefrihet och allmän rösträtt med betydande eftertryck pressats tillbaka. Ytterligare bakslag och behov av att återupprätta folkstyret kan inte uteslutas. Ett rimligt perspektiv på eurokrisen, som inte bara är ekonomisk utan också politisk, innefattar därför även mellankrigstiden och hur denna tolkades efter andra världskriget

Ett partiellt samgående bedömdes vara lösningen på problemet att återupprätta

det som hade gått förlorat under mellankrigstiden. Ambitionen var att lyckas bättre med demokratin efter 1945 än man hade gjort efter 1918. Övertygande beskriver den brittiske historikern Alan Milward denna strävan i sitt polemiska mästerverk *The European Rescue of the Nation-State* (1992). Hans måltavla är det otillräckligt källbaserade spekulerandet om att idén om Europas förenta stater enligt amerikansk modell skulle ha väglett samgåendet. Den idén fanns förvisso inom motståndsrörelserna, men förflyktigades så snart brytningen med Sovjetunionen var ett faktum efter Pragkuppen 1948. Därefter gällde det att inte ta några onödiga risker genom att öppna en europapolitisk arena där kommunistpartierna kunde göra sig gällande. De västeuropeiska länderna gick partiellt samman på 1950-talet, men inte på det sätt som man hade tänkt sig inom motståndsrörelserna. Metoden blev i stället att delegera – utan att slutligt överlämna – delar av makten till en överstat utan egen demokratisk legitimitet.

Denna stort anlagda räddningsoperation vägledades av en vilja att stärka ländernas förmåga till självbestämmande. Avsikten var med andra ord rakt motsatt en önskan att vilja omintetgöra ländernas demokratiska styrningskapacitet. Denna skulle inte försvagas utan tvärtom stärkas genom att makten över marknaden delegerades från den nationella politiken och behandlades i särskild ordning av något som närmast var att likna vid ett fackförbund för regeringar. Det som framför allt kom att hanteras på det sättet var marknaderna för kapital

## – BEHANDLADE TITLAR –

Björn Elmbrant  
*Det skulle bli så bra*  
– Euron och hoten mot demokratin  
ATLAS | 287 S. | ISBN 9789173894166

Stefan de Vylder  
*Eurokrisen*  
ORDFRONT | 200 S. | ISBN 9789170376801

Johan Norberg,  
*Eurokrasch – En tragedi i tre akter*  
HYDRA | 160 S. | ISBN 9789186185169

Mats Persson  
*Den europeiska skuldkrisen*  
SNS | 107 S. | ISBN 9789186949235

och varor. Också marknaderna för tjänster och arbete kom formellt att lyda under generalklausulen om fri rörlighet. Men länderna var av lätt insedda skäl obenägna att även låta sina skattebaser, välfärdsstater och arbetsmarknader europeiseras.

**FÖRST SÅ SMÅNINGOM** blev det aktuellt med en europeisering av myntet. Bilden av en trappa underlättar förståelsen av den därmed uppkomna situationen. Med hjälp av den liknelsen framträder tydligt innebörden av *myntunion utan fiskal union* som alternativ till *myntunion med fiskal union*. Det är skillnaden och spänningen mellan dessa båda alternativ, som både är upphovet till dagens problem och den framtidsfråga som behöver bearbetas.

Trappan sträcker sig från en första avsats, helt utan samgående, till en sjätte nivå, där ett antal länder tillsammans utgör en fiskal union. Även skattebaserna förvaltas då gemensamt. Mellan den ena extremen längst nere till vänster i schemat, helt utan samgående med andra territorier, och den andra ytterligheten längst uppe till höger, en fullt genomförd fiskal union, går det att urskilja fyra mellanlägen: frihandelsområde, tullunion, gemensam marknad och myntunion.

Inom ett frihandelsområde, den andra nivån i trappan, råder tullfrihet mellan de ingående länderna. Tullsatserna är emellertid inte samordnade gentemot tredje land. När samgåendet har formen av tullunion, den tredje nivån, är den yttre tullmuren lika för alla. När marknaden är gemensam, den fjärde nivån, har inte bara tullar utan även andra restriktioner karaktär av handelshinder. Dessa är under moderna förhållanden grundade på demokratiskt förankrade krav på bättre miljö, högre produkt- och processkvaliteter, mer konsumentssäkerhet och högre sysselsättning. Detta nyare slags handelshinder försvinner om marknaden görs gemensam också vad gäller sådana krav. På den femte nivån frånträder länderna rätten till eget mynt samt därmed rätten till egen ränta och växelkurs. Medborgarna måste då anpassa sig till de ekonomiska svängningarna genom att anpassa sin standard eller genom att flytta till sådana delar av territoriet, där de kan uppnå den levnadsstandard de önskar. De territorier som ingår i en myntunion kan inte överbygga tillfälliga motgångar genom att devalvera eller låta värdet på sitt mynt prissättas med flytande växelkurs.

På den sjätte avsatsen i trappan, slutligen, kombineras myntunionen med ett gemensamt förfogande över tillgängliga skattebaser. Innebörden blir fiskal union, det vill säga att resurser som skapas inom någon viss del av territoriet efter gemen-

samma beslut kan användas inom hela territoriet och för hela befolkningen. Fiskal union möjliggör utjämning av regionalt, socialt och demografiskt betingade skillnader inom territoriet och befolkningen som helhet. Det går då att solidariskt kompensera för effekterna av att hela territoriet har samma ränta och växelkurs. Medborgarna behöver inte sänka sin standard fläckvis till följd av ekonomiska chocker, som inte drabbar alla delar av territoriet och hela befolkningen. De kan hävda principen om lika lön för lika arbete och de behöver inte ställas inför valet att flytta eller sänka sin levnadsstandard.

Samma mynt, ränta och växelkurs förutsätter i praktiken en politik, som utjämnar mellan skilda delar av territoriet och mellan olika samhällsgrupper. Utan denna koppling mellan myntunion och fiskal union skulle anspråken på medborgarnas flexibilitet, i fråga om lika lön för lika arbete och samma levnadsnivå oavsett bostadsort, tänga gränsen för det demokratiskt uthärdliga. Med vidmakthållen yttrandefrihet, föreningsfrihet och allmän rösträtt kan man inte gå hur långt som helst när det gäller att tvinga medborgarna att anpassa sig. Om ländernas politiker vågar ta det femte steget i integrationstrappan, måste de följaktligen även vara beredda att ta det sista och avgörande steget till den sjätte nivån. En europeisk myntunion kan med andra ord bara formas analogt med hur historiskt givna enhets- och förbundsstater har vuxit fram och kommit att fungera.

Genom sitt principbeslut i Maastrichtfördraget 1991 och det praktiska genomförandet 1999 valde regeringarna att sätta sig över antagandet om att det femte steget förutsätter det sjätte. Kvarstannandet på den femte avsatsen förutsattes vara möjligt genom den så kallade stabilitetspakten. Frågan om beskattningsrätt för unionen och resursöverföringar mellan länderna skulle därigenom aldrig behöva aktualiseras, trodde de som fattade dessa beslut.

Stabilitetspakten innehöll två ömsesidiga förpliktelser. Länderna lovade varandra att aldrig låta underskottet i de offentliga finanserna överstiga tre procent samt att aldrig sätta sig i större skuld än sextio procent av landets samlade produktion. Om dessa båda löften kunde

hållas, resonerade man, skulle länderna aldrig komma att behöva undsätta varandra och förfoga över varandras skattebaser. Att överstaten inte kan beskatta och därmed inte heller omfördela gjordes med stöd av dessa båda löften till en överkomlig svårighet.

**IDÉN OM ATT** ta det femte steget i trappan utan att samtidigt ta det sjätte fungerade inte som den var tänkt med stöd av stabilitetspakten. Det är de här aktuella skildringarnas ena huvudsynpunkt. När länderna behövde parera effekterna av den amerikanska bankkrisen 2008, tockades den uppkomna situationen som extraordinär. För att kunna fortsätta rädda demokratin i enlighet med den milwardiska grundtesen ville politikerna inte låta hindra sig av stabilitetspakten. Att låta systemviktiga banker gå omkull på det sätt som George W. Bush hade gjort var ingen lösning som kunde praktiseras på denna sida om Atlanten. Europeiska skattebetalare förutsattes vilja rädda "sina" banker. Så förhöll det sig trots att både politiker och allmänhet med skäl kunde hävda, att den uppkomna bankkrisen berodde på en alltför vidlyftig privat utlåning i hägnat av en sedan flera decennier fortgående avreglering av ländernas kreditinstitutioner.

Genom denna politiskt nödvändiga blixtsats sköt budgetunderskotten och statsskulderna i höjden – långt utöver de tre respektive sextio procent som stabilitetspakten medgav. Paradoxalt nog hade detta till följd att samma banker som hade räddats av skattebetalarna ville ha högre räntor för att köpa irländska, grekiska, portugisiska, spanska och italienska statsobligationer. Kraven på dessa länders med-



► EU:s integrationstrappa. Unionen har snubblat mellan 5 och 6...

borgare sköt därmed ytterligare i höjden. För att kunna hävda sin kreditvärdighet tvingades länderna krympa sina statsutgifter för andra ändamål än räntor och amorteringar. Arbetslösheten steg därigenom ännu mera och återhämtningen föreföll ännu mera avlägsen.

De aktuella böckernas andra huvudsynpunkt gäller konstruktionsfelet. Det var naivt att tänka sig, framhåller författarna, att länder med allmän rösträtt, legitim opposition och politisk frihet skulle kunna tygla sig själva med stöd av europeiskt överenskomna normer. Om ett land inte längre kan devalvera ökar i motsvarande mån kraven på att flytta inom territoriet eller anpassa sin levnadsstandard till de ekonomiska förutsättningarna. Det femte steget borde aldrig ha tagits utan att det sjätte steget samtidigt hade aktualiserats.

Det hade inneburit en union med egen beskattningsrätt och auktoritet nog att utfärda gemensamma skuldförbindelser och borgensåtaganden. Halvmesyren myntunion utan fiskal union innebar ett risktagande. "Det tyska kreditparaplyet spändes över alla länder, oavsett vilken politik de förde", sammanfattar Johan Norberg. "Politiker och väljare fick rätten att göra vad de ville med andras pengar oavsett vilka de långsiktiga konsekvenserna blev."

**DETTA FÖRSTOD NATURLIGTVIS** Helmut Kohl och François Mitterrand, men de var beredda att ta denna risk för ett högre syfte. Detta högre syfte var att möjliggöra den tyska återföreningen. Enligt fransk uppfattning skulle Tyskland ha blivit alltför mäktigt, om myntet inte samtidigt hade europeiserats som kompensation för en utebliven tvåstatslösning. Enligt tysk uppfattning var en återförening på en gång historiskt nödvändig och politiskt oemotståndlig. Det gjorde att nationalekonomiska och statsvetenskapliga synpunkter vägde lättare än vad vi som ägnar oss åt dessa ämnen gärna vill föreställa oss.

Historiska händelseförlopp går inte att spola tillbaka och göra om på grundval av en bättre analys. Det ligger i sakens natur. Nu återstår bara att blicka framåt men att göra detta mot bakgrund av gjorda erfarenheter. Vad finns i dag att göra för att motsättningarna inte skall växa ytterligare inom och mellan länderna? Hur kan vi avvärja en ännu mer växande arbetslöshet med åtföljande ännu djupare känslor av hopplöshet och därmed ännu större risker för ett storskaligt sökande efter enkla lösningar? "Jag tror inte att vi idag står inför hotet av ett fascistiskt maktövertagande i något EU-land", skriver Stefan de Vylder. "Däremot är risken stor att vi går mot allt mer auktoritära styren."

Var gränsen går för det politiskt möjliga

är den fråga, som partier, medier, organisationer och enskilda medborgare kontinuerligt måste bearbeta. När vi gör detta, räknar vi med legitim opposition, politisk frihet och allmän rösträtt som givna förutsättningar för vår bearbetning. Samtidigt behövs inte stor förflyttning i tid och rum för att vi skall inse att den frihetliga demokratins grundantaganden också kan falla offer för den historiska nödvändigheten. Institutioner kan behöva göras mer beroende. Länder kan behöva styras med dekret utom demokratisk kontroll. Val och folkomröstningar kan behöva ställas in. Fackliga rättigheter kan behöva inskränkas. Yttrandefrihet och rösträtt kan behöva begränsas.

Desperationen i dessa frågeställningar framträder lika starkt hos den nyliberale Johan Norberg som hos den vänsterorienterade Stefan de Vylder. Detta är i sammanhanget anmärkningsvärt och tankeväckande. Nationalekonomen Mats Persson uttrycker sig mer återhållsamt än den från olika europeiska miljöer rapporterande journalisten Björn Elmbrant. Men det är samma grundläggande oro för framtiden blandad med harm som de förmedlar. Den fråga som naturligen inställer sig är vad personer som anser sig välunderrättade vill rekommendera för att valet inte skall behöva stå mellan sammanbrott eller att ytterligare eftersätta demokratin.

**FRAM TILL 2008** fanns i debatten huvudsakligen tre olika uppfattningar om vad som kan och bör göras för att kunna fullfölja den av Alan Milward beskrivna räddningsoperationen. Så här vill jag beskriva dessa argumentationslinjer:

1) Teknokratisk diktatur. Syftet med delegationerna till den europeiska nivån är att rädda det nationella självbestämmandet. Unionen är ett författningpolitiskt mästerverk. De europeiska politikerna lyckades efter andra världskriget inte bara etablera idén om att demokrati och kapitalism kan samexistera i form av blandekonomi och välfärdsstat inom varje land för sig. De förmådde även skydda marknaden och myntet från beroendet av valrörelser och opinionsbildning genom att delegera makten över de för kapitalismen centrala reglerna till den europeiska nivån. På det sättet har länderna murat bästa tänkbara fundament för att inte bara kapitalismen utan också demokratin skall kunna överleva. Den främste företrädaren för denna ståndpunkt är den amerikanske statsvetaren Andrew Moravcsik.

2) Big bang. Syftet med delegationerna till den europeiska nivån är att rädda det nationella självbestämmandet. Unionen är inget mästerverk utan bär inom sig fröet till en katastrof. De påfrestningar, som re-

dan har inställt sig och som kan förväntas längre fram, talar för att man måste våga ta det avgörande steget från den femte till den sjätte nivån. Den fiskala solidariteten över nationsgränserna är inget som går att invänta. Den uppkommer som följd av att länderna överlämnar den avgörande makten till Europaparlamentet. Delegering med rätt att ta tillbaka lämnade fullmakter är ett historiskt villospår. Makten behöver formellt delas upp mellan union och länder. Europaparlamentet behöver kunna utforma unionens författning och ge sig själv rätt att beskatta. Den främste företrädaren för idén om att i form av en "big bang" våga steget över till en fulländad förbundsstat är den tyske samhällsfilosofen Jürgen Habermas.

3) Återupplivad tillitspakt. Syftet med delegationerna till den europeiska nivån är att rädda det nationella självbestämmandet. Unionen är inget mästerverk utan bär inom sig fröet till en katastrof. Så långt har Jürgen Habermas rätt. Dock är detta scenario inget argument för ett avgörande språng utan tvärtom för att iakttä största möjliga försiktighet. Båda ovan beskrivna argumentationslinjer, den alltmer auktoritärt teknokratiska linjen och idén om "big bang", är ur reformistisk synpunkt alltför riskabla. Situationen är som den är och motiverar minst av allt någon äventyrslysten verklighetsflykt. Unionens önskemål om fri rörlighet och ländernas önskemål om nationellt självbestämmande kan ömsesidigt förgöra varandra, förutsatt att de båda önskemålen konsekvent hävdas. Men det sker inte. Konstitutionell terrorbalans är vad som råder. Insikten om detta hantaras genom en informell tillitspakt. Denna slår en politisk brygga mellan unionens anspråk på lojalitet och medlemsländernas anspråk på självbestämmande. Union och länder bearbetar kontinuerligt spänningen mellan dessa båda motsatta grundprinciper. Var den yttersta makten finns undviker både union och länder att ställa på sin spets. Det sker för att inte provocera till storskalig populism. De mest genomarbetade inläggen till stöd för denna tredje huvudståndpunkt står Stefano Bartolini och Fritz W. Scharpf för.

**MED TANKE PÅ** vad Björn Elmbrant, Johan Norberg, Mats Persson och Stefan de Vylder skriver om händelseförloppet och konstruktionsfelet blir frågan vilken förändrad sammanfattande bedömning som undantagstillståndet efter 2008 föranleder. Har idén om folkförsoning så till den grad hunnit undergrävas att den informella tillitspakten ter sig illusorisk? Är en satsning på det stora språnget eller en ännu mer auktoritärt teknokratisk regim allt som återstår?

Den brittiske statsvetaren Christopher Lord sammanfattar i sin skrift *On the Legitimacy of Monetary Union* (2012) vad som skiljer tiden före och efter 2008. Maastrichtfördraget räknade kallt med en förutsebart fungerande stabilitetsunion. Denna har inte avlösts av en förutsebart fungerande transfereringsunion enligt idén om att ta det sjätte och avgörande steget i trappan. Vad som i stället har vuxit fram är en oförutsebart fungerande riskunion. Tvärt emot vad som står i fördraget har bedömningen av risker och osäkerheter lämnat den nationella nivån och övergått till att vara sameuropeiska angelägenheter. Fördragets bestämmelser om att inga länder får understödjas, att de inte får gå i borgen för varandra och att de har ansvar för sina egna budgetar och arbetsmarknader gäller inte längre. Länderna förfogar med andra ord inte längre på något självklart sätt över sina författningar och skattebaser. Rättsläget är öppet för ständigt nya omtolkningar. Därmed befinner sig unionen fjärran från konstitutionalismens elementära principer. Förutsebarhet är inte längre det högsta värdet. Huvudsaken är i stället vad som på grund av extraordinära tidsomständigheter anses vara nödvändigt. Ett författningpolitiskt undantagstillstånd råder.

Teorin om att det råder undantagstillstånd gör det ännu lättare att avvisa alternativen till den informella tillitspakten. Den teknokratiska idealiseringen av att marknaden och myntet befinner sig utom demokratiskt räckhåll har i undantagstillståndet inte ens stöd av den gängse konstitutionella överideologin. Ty om undantagstillstånd är vad som råder, går det inte att hänvisa till överregeln om att avtal skall hållas och regler respekteras. Från den inställningen har politiken radikalt avlägsnat sig. Det framgår tydligt av hur Mats Persson avslutar sin bok med att tänka sig en "ren" valutaunion i Maastrichtfördragets anda som lösningen.

Än mindre tilltalande har det blivit att romantiserande tala om behovet av ett "stort språng" eller, militärt uttryckt, att "slå sig ut ur inringningen". Jürgen Habermas argumenterar alltmer paradoxalt och utanför sin egen reformistiska referensram. Han önskar ett reformistiskt idealtillstånd av ständigt fortgående överläggningar som grund för ett alltmer civiliserat beslutsfattande. Så mycket märkligare framstår i mina ögon därför hans föreslagna tillvägagångssätt. För att uppnå ett reformistiskt idealtillstånd rekommenderar han en icke-reformistisk metod. Det verkar inte falla honom in att han därigenom undergräver sin trovärdighet som principiell förespråkare av politisk rationalitet.

Halmsträet är med andra ord den in-

formella tillitspakten. Den förutsätter en vilja till politisk problemlösningsförmåga, legitim opposition och förutsebarhet i produktiv förening.

**VAD SOM TYDLIGT** framgår av alla fyra böckerna – särskilt Björn Elbrants och Stefan de Vylders – är att dagens europeiska medborgare i växande utsträckning betvivlar förmågan att komma tillrätta med hög arbetslöshet, eftersatt frihetlighet och bristande förutsebarhet. Nyckelbegreppet är hopp om framtiden. Den känslan inställer sig först om ländernas politiker verkar för högre levnadsstandard och bättre resursutnyttjande. Utan en fortsatt moderniserande grundinställning är det fäfangt att försöka spara sig ur krisen. Länderna måste investera med sikte på en bättre framtid för sina medborgare och deras efterkommande. Utan en sådan dominerande viljeinriktning blir det inte mycket bevänt med vare sig förmågan att lösa problem eller att hysa tilltro till idéerna om rättsstatlighet och legitim opposition.

Att vilja hålla fast vid reformismen är emellertid inte detsamma som att vara bokstavstrogen gentemot vad vi före 2008 brukade säga till stöd för den informella tillitspakten och att förhållandet mellan länder och union hade karaktär av ständigt fortgående förhandling. Med tanke på vad som sedan dess har inträffat behöver vi ompröva vår analys. Ty uppgiften är att bygga nytt förtroende mellan företrädare för olika uppfattningar om vad unionsprojektet är och bör vara. Poängen är att detta måste äga rum i en situation där förutsättningarna genom de senaste fyra årens händelser är väsentligt försämrade. Det krävs för att vi effektivare skall kunna kritisera både dem som i likhet med Andrew Moravcsik fortfarande är obekymrade och dem som i likhet med Jürgen Habermas flyr till idén om det stora språnget.

Unionen köper sig inte längre lojalitet bara genom att vara återhållsam. Länderna är inte på samma sätt som tidigare självklart följsamma i utbyte mot att unionen visar tillbörlig hänsyn. Det måste vara utgångspunkten. Våra argument behöver preciseras om varför unionen måste vara återhållsam och länderna måste kunna värna sitt självbestämmande. Vad menar vi – mer preciserat framställt – med att ländernas medborgare bara kan vara lojala mot unionen i utbyte mot att unionen visar respekt för demokratin i medlemsländerna?

**NÄRMARE BESTÄMT ÄR** det tre frågor, som jag önskar att Björn Elbrant, Johan Norberg, Mats Persson och Stefan de Vylder ville gå vidare med i kommande publikationer.

Den första är att dagens verklighet på en central punkt är en annan än den var när teorin om den informella tillitspakten först formulerades. Jag syftar på antagandet om varseblivningströskeln. Med detta uttryck brukade vi före 2008 mena, att inga andra frågor kunde och borde avhandlas på ett europeiskt plan än sådana som var utan social innebörd. De senaste årens utveckling har raserat grunden för detta antagande. Nu är politikens vertikala dimension synnerligen närvarande också i medierna och på arbetsmarknaden. Avvägningen mellan nationella och europeiska rättskällor är inte längre frågor som bara intresserar regeringskanslier, domstolar, advokatbyråer och specialtidningar. Politikens och juridikens europeiska aspekt kan inte längre hanteras som om den inte angick medborgarna. Debatten har med blixstens hastighet blivit tvådimensionell. Motsättningarna avser inte längre bara höger och vänster. Det har också blivit omstritt med vilken rätt andra länders medborgare skall kunna inverka på politiken och rättsutvecklingen i det egna landet.

Det andra som jag inser efter att ha läst dessa böcker är att vår europapolitiska tolkning av demokratibegreppet lämnar mycket övrigt att önska. Så länge diskussionen praktiskt taget bara förs av experter har dessa för vana att vilja kompensera brister i demokratiskt avseende med förtjänster i fråga om ekonomisk stabilisering. När dessa senare förtjänster blir allt svårare att uppfatta samtidigt som debatten breddas, behöver vi tydligare kunna ange vad vi menar med att göra demokratin långsiktigt självförstärkande. Samtliga tre grundkomponenter måste tillgodos:

- allmän rösträtt, legitim opposition, yttrandefrihet, religionsfrihet och föreningsfrihet
- social och ekonomisk problemlösningsförmåga
- förutsebarhet, yrkeskunnande, godtycksminimering, frånvaro av korruption

Att ingen av dessa komponenter bör anses viktigare än de andra förtjänar att framhållas som ett svar på vad den amerikanske ekonomen Dani Rodrik hävdar i sin bok *The Globalization Paradox* (2011), som Björn Elbrant intressant och klagörande analyserar. Allt politiskt handlande över hela världen står i våra dagar inför ett grundläggande trilemma, postulerar Dani Rodrik. Demokratin, nationalstaten och den hyperglobaliserade ekonomin går inte att samtidigt förverkliga. Något av dem måste offras. Om vi inte kan globalisera demokratin, återstår att låta globaliseringen eller den nationella demokratin stå tillbaka. De europeiska politikerna kan sägas

ha valt detta alternativ. De har eftersatt den nationella demokratin för att kapital och varor friare skall kunna strömma över gränserna. Samtidigt har de inte velat avstå från det nationella självbestämmandet. Situationen är därför ohållbar.

Så resonerar en ekonom. För honom eller henne består världen av principiellt olösliga problem av typen inflation/arbetslöshet, jämlikhet/effektivitet och tillväxt/miljö. En reformistisk förtroendevald tänker inte på det sättet om han eller hon vill skapa brett medborgerligt förtroende. Reformistisk politik är det möjligas konst. Uppgiften är att genom bearbetning åstadkomma lösningar, som går att leva med trots att en målkonflikt från strikt renodlande synpunkt ter sig olöslig. Unionsprojektet är dömt att gå under, menar jag, om ett antagande om en principiellt oöverstiglig målkonflikt tillåts undergräva den medborgerliga tilltron till demokratins bearbetnings- och kompromissförmåga.

Det tredje, som jag inser efter att ha läst de fyra aktuella böckerna, är hur oklarheten när det gäller begreppet fri rörlighet historiskt gynnade tillitspakt. Alla gjorde sina egna tolkningar och det räckte för ett skenbart samförstånd. Inför framtiden är denna oklarhet inte bara sakligt otillfredsställande. Efter 2008 är den också politiskt besvärande genom att undergräva de psykologiska förutsättningarna för att kunna vidmakthålla och vidareutveckla den tysta överenskommelsen. Närmare bestämt är problemet en ständigt fortgående glidning mellan fri rörlighet i betydelsen icke-diskriminering och fri rörlighet i betydelsen icke-protektionism. Om allmän misstro råder och det är oklart vad principen betyder, fungerar inte en reformistisk grundinställning. För en reformist är problemet vad medlemsländernas demokratier legitimt bör få skydda – gentemot en tolkning av generalklausulen, som går ut på att länderna av marknadsliberalt principiella skäl måste berövas möjligheten att ha olika regler för sina välfärdsstater och arbetsmarknader.

**ICKE-DISKRIMINERING ÄR EN** tolkning av grundprincipen som hör hemma i den politiska och inte i den ekonomiska liberalismen. Alla unionsmedborgare skall vara likställda inför domstol, inför valurnan och inför tillämpningen av sociala, kulturella och ekonomiska rättigheter och skyldigheter av skilda slag. De lagar som gäller måste tillämpas utan hänsyn tagen till börd, samhällsställning och betalningsförmåga. Meritokrati och frånvaro av korruption är huvudsakliga riktmärken. Tillämpat på problemet fri rörlighet betyder detta, att reglerna visserligen innehållsligt kan ta särskilda hänsyn men

att de måste appliceras utan hänsyn till nationalitet och andra principiellt ovidkommande omständigheter.

Icke-protektionism är en tolkning av den fria rörligheten, som uteslutande hör hemma i den marknadsliberala föreställningsvärlden. Poängen är att det är "onaturligt" med andra former av samhällsorganisation än sådana som baserar sig på kapitalism och marknadshushållning. Att skydda industrigrenar, arbetstagare, universitet, regioner, sjuka, arbetslösa, gamla och barnfamiljer mot fullt genomslag för marknadskrafterna är enligt en doktrinärt tolkad ekonomisk liberalism effektivitetsnedsättande och bör därför av principiella skäl inte tillåtas.

Tolkningen av fri rörlighet som icke-protektionism innebär med andra ord att tillitspaktet kräver en ständigt fortgående förhandling om vad fri rörlighet innehållsligt skall betyda. Det räcker inte att gällande rätt tillämpas likformigt för alla medborgare och löntagare oavsett nationalitet. Reglerna som sådana behöver inte bara förenhetligas för att uppnå icke-diskriminering. Frågan blir hur mycket som måste underkastas marknadsregimen för att fri rörlighet skall föreligga – samt knäckfrågan om det kan anses europapolitiskt legitimt att det finns olika uppfattningar i olika länder om den saken.

**GENOM EUROKRISEN HAR** en bred allmänhet upptäckt att inte bara begreppet demokrati utan också begreppet fri rörlighet – med maktpolitiska syften för ögonen – går att tolka på flera olika sätt. Därmed blir det ännu svårare än hittills att vinna förtroende för den reformistiska teorin om att unionen vilar på en informell tillitspakt. Insikten härom bör kunna avhålla oss från att genom förnekelse eller alltför stor dristighet vilja förlita oss på uppenbara lösningar. Böcker sådana som de här aktuella är effektivt ägnade att kurerat alla sådana böjelser. ■

► Sverker Gustavsson är professor i statskunskap vid Uppsala universitet.



# Intervju Dani Rodrik

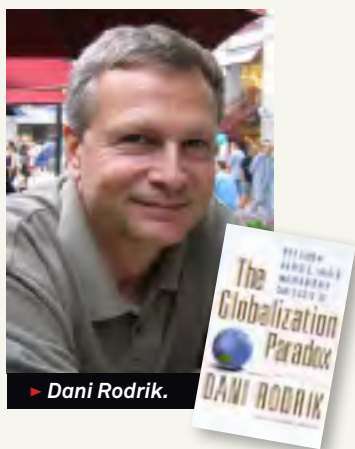
Harvard-ekonomen Dani Rodrik har blivit internationellt uppmärksammad för sin bok *The Globalization Paradox* som kom förra året. Han ifrågasätter många av de dominerande föreställningarna om den ekonomiska globaliseringen och relationen mellan stat och marknad. *Respons* har frågat Rodrik hur han ser på EU:s kris.

## ”Krisen är inte en moralisk fråga, utan handlar om ömsesidiga beroenden”

Huvudargumentet i *The Globalization Paradox* är att vi i dag står inför ett trilemma: vi kan inte samtidigt eftersträva ekonomisk globalisering, demokrati och nationell självbestämmande, utan måste nöja oss med att kombinera två av dessa tre. Om vi vill ha långtgående ekonomisk globalisering och demokrati måste vi ge upp nationalstaten. (Men en global demokrati kommer att låta vänta på sig, säger Rodrik.) Om vi eftersträvar att behålla nationalstaten och samtidigt genomföra ekonomisk globalisering, måste vi överge demokratin, för viktiga frågor kan då inte längre beslutas på nationell nivå. Om vi vill bevara nationalstaten och demokratin måste vi sätta gränser för globaliseringen. Rodrik lämnar i boken öppet för att EU kan vara ett undantag från denna regel om relationen mellan ekonomisk globalisering, demokrati och nationalstat, bland annat för att Europa är så pass homogent. *Respons* frågade honom om inte krisen visat att trilemmat också gäller Europa och att skillnaderna mellan de europeiska nationerna är så stora att en omfattande och djupgående union kanske är ett orealistiskt projekt?

**DANI RODRIK:** Mina tankar har bekräftats av utvecklingen efter det att boken skrevs. Om de europeiska nationerna inte vill ge upp demokratin, står deras val mellan politisk integration och ekonomisk desintegration. Antingen tar Europa språnget mot en fiskal och politisk union eller så får det överge den gemensamma valutan och drömmen om en verkligt gemensam inre marknad. I boken överdrev jag kanske

**TEMA**  
EU:S KRIS



likheterna och enigheten inom Europa – till och med inom eurozonen – och understök kanske inte tillräckligt spänningen mellan att fördjupa och utvidga unionen.

Men en politisk gemenskap, som är förutsättningen för en fiskal union, kräver att det utvecklas en känsla av en gemensam politisk framtid. Historiskt har detta alltid varit projekt som drivits av eliter. Frankrike föddes inte som en nation, utan gjordes till en nation av sina politiska och intellektuella ledare genom utbildning, ideologi och en gemensam berättelse. I Europa var reaktionen bland ledare som Angela Merkel, i varje fall i början av krisen, tyvärr att betona skillnaderna mellan

Nord- och Sydeuropa i stället för att lyfta fram det som förenar. Krisen framställdes som en berättelse om slösaktiga, lata greker och hårt arbetande, sparsamma tyskar, inte som en berättelse om ömsesidigt beroende. Mot bakgrund av det är det nu svårt att ändra kurs och plädara för att vi har en gemensam politisk framtid. Skillnaderna mellan nationerna är reella, men politikerna har misslyckats med att höja sig över sina kortsiktiga intressen.

**RESPONS:** De fyra svenska författare som Sverker Gustavsson recenserar härintill skriver från olika politiska positioner, men alla är överens om att det var ett grundläggande misstag att skapa en valutaunion utan en fiskal union, som hade gjort det möjligt att överföra resurser mellan nationerna och reducerat de spänningar som den gemensamma penningpolitiken och valutan skapar. Delar du bedömningen att en valutaunion hade behövt åtföljas av en fiskal union?

**DANI RODRIK:** Nästan alla mina vänner bland ekonomer i Sverige var för att gå med i euron, men jag har hittills inte träffat en enda som inte har ändrat sig. Tanken att en valutaunion kräver en fiskal union är nu allmänt omfattad, men det räcker inte på långa vägar. Det som gör USA till en stabil monetär union är inte bara att den är förenad med en fiskal union. Det beror också på att det finns ett gemensamt juridiskt system, gemensam insättningsgaranti och finansiell reglering, en centralbank som är långivare i sista hand, en

mycket större rörlighet hos arbetskraften över statsgränserna och en federal konstitution som strikt begränsar staternas självbestämmande.

Viktigast av allt är att detta system vilar på ett federalt politiskt system som gör det möjligt för invånarna i varje delstat att direkt välja sina representanter i Washington D.C. De valda kan representera invånarnas intressen och argumentera för det slags ekonomiska åtgärder som de vill ska genomdrivas. En europeisk politisk integration måste inte exakt följa denna modell, men vilken form den än tar, är det en mycket lång väg att gå. En fiskal union i sig själv kommer inte att fungera om den inte understöds av demokratiska mekanismer för ansvarsutkrävande och representation.

**RESPONS:** Borde EU då i stället sikta på en mer begränsad ekonomisk union, som låter nationsstaterna till exempel behålla många av sina socialpolitiska särdrag?

**DANI RODRIK:** Vi måste ställa frågan om vi verkligen bör försöka gå så långt som till en fiskal union. Vi kan nu se att Sverige gjorde rätt som stannade utanför eurozonen. Landet drar nu nytta av att ha sin egen valuta, sin egen skattepolitik och sina egna finansiella regleringar. Det bestämmer sitt eget öde i mycket större utsträckning än länderna i eurozonen. Sverige förblir en ytterst globaliserad ekonomi, men har lagt sig på en lägre nivå av integration.

Kanske skulle eurozonen ta ett steg tillbaka i denna riktning. Svårigheten ligger i hur man genomför en reträtt från en gemensam valuta när det saknas en självklar juridisk mekanism för att göra det och när så många skulder skulle behöva bli omräknade och omfördelade. Och detta ska göras i en situation när minsta antydning från regeringar att de överväger att bryta upp eurozonen skulle skapa panik på marknaderna. Det är en mardröm redan att tänka på det, men det är oklart om det finns något realistiskt alternativ. Det är Europas dilemma – antingen ett mer politiskt integrerat Europa eller ett mindre ekonomiskt integrerat Europa. Det finns inget stabilt mellanläge.

**RESPONS:** Stödet för en fiskal union, som ju också blir en transfereringsunion, förefaller ganska klen bland befolkningarna i Europa, i synnerhet i länder som kommer att betala, som Finland och Tyskland. För att vara politiskt genomförbara förefaller omfördelningar av detta slag förutsätta en stark känsla av släktskap mellan de inblandade. Det var möjligt mellan de forna väst- och östtyskarna, men kanske inte mellan tyskar och greker eller italienare i dag. Är det inte riskabelt att sikta på en fiskal uni-

on när stödet bland väljarna för omfördelningar över nationsgränserna är så svagt – riskabelt i varje fall såtillvida att det kan skapa en generell backlash mot unionen?

**DANI RODRIK:** Svårigheterna beror delvis på hur krisen har presenterats från början av de nordeuropeiska ledarna. När man väl en gång har framställt krisen som ett resultat av grekisk falskhet och slösaktighet blir det svårt att gå tillbaka till sina väljare och be dem att hjälpa grekerna med ytterligare en räddningsaktion.

Men krisen är inte en moralisk fråga, utan handlar om ömsesidiga beroendeförhållanden. De antaganden som tyska långgivare och sydeuropeiska låntagare agerade utifrån har visat sig vara felaktiga och nu är båda i trubbel. Varken grekiska eller spanska låntagare eller tyska och holländska långgivare går fria från skuld. Politiska ledare har försuttit tillfället att förklara detta för sina väljare, och följderna är att

”Det finns skäl att vara optimistisk om att en allmän katastrof av det slaget är mindre sannolik i dag.”

motreaktionen nu lika gärna kan komma från förbittrade nordeuropeiska länder som från sydeuropeiska länder i djup ekonomisk kris.

**RESPONS:** Din ståndpunkt är att demokratier har rätt att skydda sina unika sociala arrangemang, men faktum är att Europadomstolen konsekvent har gått mot dessa, som Martin Höpfer och Armin Schäfer visat [se Respons 4/2012, s. 7]. I din bok pekar du på att en liten, tätt sammanvävd klubb av riksbankschefer före första världskriget fattade alla viktiga beslut om den finansiella globaliseringen utan att ta hänsyn till vad folket tyckte. Är inte detta en parallell till EU i dag? En liten elit, fjärrad från folket i allmänhet, fattar alla viktiga beslut? Och kommer det inte att bli en kraftig motreaktion nu också?

**DANI RODRIK:** Jo precis, och det är därför vi har trilemmat. Ju mer Europa har rört sig mot en gemensam marknad utan att europeisera sin politik, desto större har det demokratiska underskottet blivit och desto starkare blir motreaktionen. Det är därför den nya finanspakten är problematisk. Den representerar samma teknokratiska tänkesätt som försöker pressa in alla länder i samma tvångströja av gemensamma regler, utan en demokratisk diskussion och överläggning om dessa regler. Överenskommelser mellan regeringar kan inte ersätta demokratiska praxis som överskrider nationsgränser.

**RESPONS:** Världen var globaliserad före första världskriget och sedan kom en katastrofal motreaktion. Är vi på väg mot något liknande i dag?

**DANI RODRIK:** Det finns skäl att vara optimistisk om att en allmän katastrof av det slaget är mindre sannolik i dag. Alltför mycket har förändrats. Staterna och deras sociala skyddsnet är starkare, vilket minskar de sociala kostnaderna och splittringen, samtidigt som det politiska stödet för marknadslösningar också är starkare, vilket gör en allmän återgång till protektionism mindre sannolik. Detta är två sidor av samma mynt: marknaderna har expanderat tillsammans med statliga socialförsäkringar. Det är intressant att se hur litet handelsprotektionism som har följt efter den finansiella krisen 2008. Detta var ändå den största krisen sedan den stora depressionen på 30-talet och likväl var ökningen av handelshinder mycket liten. Förklaringen till det är just denna dubbla utveckling – att både staten och marknaden har expanderat. Undantagen är länder som Grekland och Spanien som är i extrema trängsmål och snabbt förlorar både fördelarna av en expansiv stat och en expansiv marknad. En radikaliserad politik i dessa länder är en fullt realistisk möjlighet.

När det gäller Europa i stort, tror jag att en upplösning av eurozonen skulle få allvarliga politiska följder. Något sådant kommer oundvikligen att uppfattas som en kollaps för det europeiska projektet och skada trovärdigheten hos mittenpolitiker, som har varit projektets huvudsakliga tillskyndare. Det skulle gynna extremistgrupper. ■

► Intervju av Kay Glans.

Lars Magnusson & Jan Ottosson (red.)

*Den hållbara svenska modellen*

*– Innovationskraft, förnyelse, effektivitet*

SNS | 284 S. | ISBN 9789186949181

# INTE GLOBALISERINGEN UTAN LAS HOTAR DEN SVENSKA MODELLEN

Recensent *Svante Nycander*

**DENNA ANTOLOGI GER** en klagörande översikt över centrala aspekter av den svenska modellen. Ett tema i boken är att det typiskt svenska kännetecknas av samarbete och gemensamma intressen. Man kan befara att detta inte går att upprätthålla i en alltmer globaliserad ekonomi, men det är i själva verket svenska politikernas regleringar som undergräver modellen.

**A**TT SMÄLTA SAMMAN den svenska modellen, som rör förhållandet mellan kapital och arbete, med den USA-inspirerade management-ideologin kan te sig ungefär lika lovande som att para ett får med en varg. Mellan de två sfärerna finns ingen dialog och ingen gemensam verklighetsbild. En ansedd professor i företagsekonomi vid Stanford, specialist på human resources, försökte en gång övertyga mig om att det i Amerika är oerhört enkelt att bilda en fackförening, inget problem alls. Å andra sidan: hur ofta har facket intresserat sig för innovationskraften i företagen?

Lars Magnusson och Jan Ottosson vill med sin antologi, som titeln anger, föra samman de två tankevärldarna. De flesta av bokens författare är ekonomhistoriker eller företagsekonomer. Långt ifrån alla behandlar det som i inledningen beskrivs som huvudtemat, och det är en brist att den svenska modellen inte definieras tydligt.

Göran Brulin, Per-Erik Ellström och Lenart Svensson hävdar att "fabrikssystemet lade grunden till kollektivavtalssystemet" och att fackföreningarnas tillväxt och makt förutsatte en tayloristisk arbetsdelning och en (i webersk mening) byråkratisk ledningsorganisation. Produktiviteten och arbetstakten ökade genom att arbetet styckades upp och genom att onödiga arbetsmoment togs bort. Den svenska fack-

föreningsrörelsen medverkade i processen, och det finns fackligt stöd också för nutida så kallad *lean production*, där arbetet snabbt anpassas till kundbeställningar.

Teknikarbetsgivarna och facket, särskilt IF Metall, samarbetar sedan flera år i Produktionslyftet, ett utvecklings- och forskningsprojekt med finansiellt stöd utifrån. Ett syfte är att skapa en svensk anpassning av *lean production*, vilket facket ser "som ett sätt att stödja den enskilde medlemmens utveckling i jobbet". Brulin-Ellström-Svensson har gott hopp om fackets möjligheter att spela en roll även i globaliseringens tid, i en mer flexibel och

mindre nationellt centraliserad modell än taylorismen. Lokalt och regionalt kan facket medverka till ett mer innovativt och dynamiskt arbetsliv. Deras tillförsikt delas inte av alla.

I flera decennier har fackföreningsrörelsen verkat för att arbetet ska organiseras mer flexibelt som en förutsättning för "det goda arbetet". De anställda bör arbeta i grupp och rotera mellan olika uppgifter och kunna se helheten i det de gör. Pehr G. Gyllenhammar tog ett viktigt initiativ när han på 1970-talet grundade Volvos Kalmarfabrik. Ekonomhistorikern Maths Isacson menar att en del anställda också har fått ett mera omväxlande arbete med självansvar. Men för flertalet har det snarare blivit svårare att påverka den egna arbetssituationen. Skälet är att makten har blivit så diffus, frånvarande och oberäknelig. De avgörande besluten över anställningarna fattas på en nivå och i ett tempo som är omöjligt att förutse och reglera för utomstående. Isacson påpekar att "kritiken växer mot flexibiliteten som anses undergräva tryggheten och stärka ledningens och ägarnas makt" – paradoxalt med tanke på hur facket verkade för ett uppbrott från den stela taylorismen.

**ETT TEMA** i boken är att det typiskt svenska är samarbete och gemensamma intressen. "Den svenska modellen koncipierades under 1930-talet", skriver Hans De Geer. Den är i vid mening detsamma som folkhemmet. Den förknippas i antologin med ett prestigelöst, avspänt svenskt ledarskap i företagen. "Konsensus, dialog och diskussioner grundar det specifikt svenska", enligt Eskil Ekstedt och Roger Henning.

Men detta är ett snävt perspektiv. Det som gjorde Sverige olik de flesta andra länder i Europa och i Nordamerika var snarare den process som ägde rum före 1930-talet. Det särskiljande var att parterna på arbetsmarknaden tidigt, 1905–1906, motvilligt och under vända enades om vissa spelregler i intressekampen och därmed lade grunden till en nationell förhandlingskultur – medan arbetskonflikterna ända in på 1930-talet var fler än i nästan alla andra länder. Denna kombination är okänd utanför Skandinavien. Stora konflikter tilläts där inte att mogna ut i kompromisser, som den i verkstadsindustrin 1905, utan avbröts av statsmakten.

Saltsjöbadsmodellen byggde på en maktrelation som facket kämpat sig till. När en stor majoritet av de arbetande organiserades i bransch efter bransch förvandlades den hårda strejk- och blockadmakten till en mjuk makt genom att facket artikulerade opinioner och stämningar bland de anställda. Svenska fackföreningar dominerar sedan länge av folk med vanliga värde-

POLITIK & SAMHÄLLE



ringar, inte av klassmedvetna extremister. Fackliga företrädare behöver oftast inte hota eller höja rösten, företagen lyssnar av eget intresse. Det har lett till ett mer prestigelöst, avspänt ledarskap i företagen, jämfört med andra länder. Det är grundat på en maktbalans.

**HOTET MOT DENNA** svenska modell och mot "det goda arbetet" kommer inte främst från globalisering och mer flexibla kundrelationer, som sägs göra arbetsgivarmakten diffus, frånvarande och svårberäknelig. Ett värre hot är att politikerna reglerat arbetsmarknaden på ett sätt som långsiktigt underminerar facket mjuka makt och lockar arbetsgivarna att agera manipulativt och formalistiskt. Det har skett framför allt genom lagen om anställningsskydd (Las).

Före 1974 var gränsen mellan fast och tidsbegränsad anställning oskarp. Anställningsskydd enligt Saf-LO-avtalet trädde i kraft efter nio månaders anställning. Man fick ett jobb och gick in i facket, oftast utan att ta notis om niomånadersregeln. I dag får ungdomar oftast tidsbegränsad anställning, eftersom arbetsgivarna fruktar bindningar enligt Las. Bara en tredjedel av anställda under 25 år tillhör facket. De som inte vet vilket jobb de har nästa månad eller kvartal går inte med i facket.

När Las trädde i kraft 1974 fanns inga bemanningsföretag. Bland arbetsgivarna är dessa i dag oerhört populära därför att de gör det lätt att kringgå Las. Bemanningsföretagens anställda har andra kollektivavtal och en annan motpart än arbetskamraterna och verkar därmed splittrande. De bidrar knappast till reformer på arbetsplatsen. Denna sjuka, påtvingade flexibilitet är en viktig orsak till att LO:s medlemsantal minskat med 25 procent på elva år.

Det som skapar ett behov av fackföreningar är inte en viss produktionsform – som fabrikkssystemet – utan det öppna anställningsavtalet. Parterna kommer överens om lön och arbetsuppgifter det första året, men inget sägs om vad som ska gälla efter tre eller fem år, även om båda ser anställningen som långsiktig. Arbetet förändras med tekniken och marknaden, den anställde har lydnadsplikt och måste anpassa sig. Då behövs facket som ett skydd mot godtycke och orättvisor. Det finns ingen svensk ledningsmodell som överlever en urvattning av fackets mjuka makt.

**VID SIDAN AV** antologins huvudtema finns flera högst intressanta texter. Tom Petersson visar att den tidigare oron för utflyttning av företagens huvudkontor var i stort sett ogrundad. Företag som inte fusioneras eller köps upp flyttar sällan sitt huvud-

kontor. Sverige, särskilt Stockholm, har snarast förstärkt sin position när det gäller lokalisering av internationella företags huvudkontor. Petersson hävdar också att forsknings- och utvecklingsverksamhet snarare är kopplad till produktionen än till huvudkontoren.

I kontrast till amerikansk *Welfare Capitalism*, där företag frivilligt svarar för en stor del av de anställdas sociala trygghet, har de svenska företagen kollektivt bejakat välfärdsstaten. Det underlättar lönerörelserna att företagen befrias från fackliga påtryckningar för pensioner, sjukförmåner, billiga bostäder och annat. Saf gick emot Högern genom att bestämt tillstyrka den allmänna sjukförsäkringen 1955. När den aktiva arbetsmarknadspolitikern utsattes för borgerlig kritik i slutet av 1960-talet uppträdde Saf till dess försvar.

I ett kapitel om CSR – Corporate Social Responsibility – beskriver Hans De Geer denna anglosaxiska idé om företagets moraliska ansvar som "en främmande fågel i den svenska modellens miljö". Partsystemet på arbetsmarknaden är nationellt, medan CSR har ett internationellt perspektiv. EU-kommissionen definierar CSR som företagets ansvar för att sociala, miljömässiga och etiska aspekter, liksom hänsyn till mänskliga rättigheter och konsumentintressen, integreras i företagets rutiner och strategier. Kraven formuleras ofta av ideella organisationer (NGO:s – non government organisations). CSR handlar om frivilliga åtaganden på områden som påverkas av företagets verksamhet. Sponsring är normalt inte CSR, inte heller ren välgörenhet. Kritiken mot CSR går ut på dels att insatserna tjänar till att dölja en krass verklighet, dels att de innebär slöseri, eftersom företagen ofta inte har tillräcklig kompetens utanför sin egentliga verksamhet.

I den svenska modellen är företagets roll att skapa välbästand, inte att svara för social trygghet eller annat allmännyttigt och ideellt. Kraven på dem ställs i lagar och i förhandlingar med facket. I CSR-modellen hamnar facket i skuggan av organisationer för miljö och mänskliga rättigheter med gott gehör i medierna. Av de 150 största företagen på Stockholmsbörsen redovisar 95 procent sitt CSR-åtagande på sina hemsidor. Företagen skyltar gärna med sitt samarbete med ansedda organisationer. Opinionsen är en maktfaktor, och De Geer menar att många massmarknadsföretag har större anledning att frukta en konsumentbojkott än en strejk.

Vi har ännu bara sett början, det är av värde att vi fått en klargörande översikt.

► Svante Nycander är författare.

## David Held *Kosmopolitism* – Ideal och verklighet

(*Cosmopolitanism – Ideals and Realities!*)

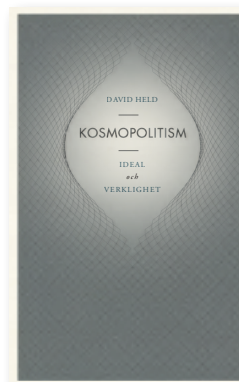
ÖVERS. HENRIK GUNDENÄS  
DAIDALOS | 230 S. | ISBN9789171733764

# HELD TROR FORTFARANDE PÅ GLOBALA UTOPIER

Recensent *Mats Benner*

**DET ÄR ONT** om framtidsvisioner numera men en som inte har gett upp är David Held. Han pläderar för en övergång från en liberal till en socialdemokratisk globalisering. Helds bok är ett välartikulerat alternativ till dagens blandning av stiltje och oro.

POLITIK & SAMHÄLLE



**V**ART HAR ALLA goda historier om framtiden tagit vägen? Länge såg finanskapitalismen ut att ha blivit vår tids stora berättelse, där ständigt vidgade konsumtionsmönster fungerade som status- och identitetsmärkare och där finansmarknadens smidiga hand underlättade boende, utbildning och åldrande. Det globala flödet av pengar och varor och tjänster tycktes lösa en mängd

problem samtidigt: mer pengar, lägre inflation, ökad konsumtion. Historiens slut och alla konflikters upplösning med andra ord. Men den globala finansledda kapitalismen – som alltså lovade evig tillväxt så länge kapitalet flödade – gick i stå i samband med den globala krisen 2008. Den friställda kapitalismen framstår inte längre som någon uthållig samhällsvision och dess mest entusiastiska förespråkare är nu förvånansvärt tysta. Men krisen har inte fött några särskilt uthålliga motviker eller nya berättelser; den förlamar och paralyserar snarare än inspirerar, vilket den senaste tidens valhända hantering av den ekonomiska nedgången visar. Om krisen frambringat något är det snarast defaultism och tomhet, vilket olika mer eller mindre bakåtsträvande och anti-modernistiska krafter försöker exploatera i nostalgiska narrativ om den gamla goda tiden före globaliseringens intåg.

Visst fanns det alternativa berättelser också under finanskapitalismens dominans. Miljöfrågan såg länge ut att kunna utgöra basen för en samhällsmodell med grundteman som hållbarhet, omfördelning och rättvisa, men inte heller den har kommit att utgöra en ram för en väg ut ur samtidens låsningar, alla klimatlarm till trots. Klimatpolitikens goda och ambitiösa mål kolliderar med den globala ekonomins bräcklighet och med spänningarna kring utvecklingsländernas villkor. Inte heller politikens nya former förmår entusiasmera. EU och andra överstatliga arrangemang krackelerar och de mellanstatliga formerna når inga avgörande genombrott och får se sin legitimitet krympa.

Vad finns det då kvar att välja – ett uppbrott från den relativt öppna och integrerade samhällsmodell som dominerat under efterkrigstiden och en fragmentering och uppdelning i allt mindre zoner med minimal interaktion? Eller ett kallt accepterande av de villkor som den globala kapitalismen ställer upp, där återkommande kriser förlamar samhällsliv och ekonomi, utan någon egentlig riktning eller några verkningfulla mekanismer för krishantering?

Den grundläggande frågan handlar om utrymme för utopier i en tid av djupgående ekonomisk integration och med alltmer flytande gränser mellan länder och regioner. Är framtiden formbar eller är det bara att anpassa sig efter de stora krafternas spel? Finanskrisen har ganska hårdhänt illustrerat avsaknaden av hållbara alternativ och utopier. I land efter land har den mötts med reaktiva insatser och försök att böja sig efter snarare än att tänja på marknadens logik. Här har också uppstått en tydlig spricka mellan eliter och befolkning i synen på krisen.

**NÅGOT SAKNAS UPPENBARLIGEN**, till exempel en samlad vision för hur ekonomi, ekologi och politik ska vävas samman och hanteras som globala utmaningar. En envis företrädare för globala utopier är den brittiske politiske teoretikern David Held. Under lång tid har han varit en ledande analytiker av globaliseringens olika dimensioner, där den ekonomiska sammanvinnningen satts i ett sammanhang av social och politisk och kulturell utveckling och förändring. Held är en entusiastisk företrädare för en postnationell ("kosmopolitisk") samhällsmodell, där de landvinningar som gjorts inom den nationalstatliga ramen under 1900-talet ska föras vidare till en övernationell nivå: det universella medborgarskapet, de legitima politiska institutionerna och de effektiva ekonomiska regleringarna ska med andra ord forma en ny social och politisk arena, som sträcker sig från det mest lokala till globala sammanhang.

”Den grundläggande frågan handlar om utrymme för utopier i en tid av djupgående ekonomisk integration och med alltmer flytande gränser mellan länder och regioner.”

Held ser inte nationalstaten som en historisk antikvititet helt utan räckvidd i ett globalt system, men betonar att dess inflytande beskuren och att nya former för intervention och utjämning måste skapas på såväl lägre som högre nivå. En sådan nätverksdemokrati bygger på en varierad form av beslutsfattande där vissa frågor hanteras på relativt lokal nivå (till exempel hur vi bor och reser), medan andra ligger på nationell nivå (skatter, pensioner och liknande) och åter några, till exempel miljöregleringar och hanteringen av global hälsa, sköts på en internationell nivå. Tillsammans bildar de en transnationell väv av beslutsfattande och debatt, inte utan spänningar och konflikter om hur regleringar ska utformas, men ändå sammanfogat i en modell där inget och ingen faller utanför en samlad modell för politiska överväganden och fördelingsdiskussioner.

Held beskriver detta som en övergång från en "liberal" till en "socialdemokratisk" globalisering, där den frisläppta kapitalismen ska fångas in och göras till en pro-

duktiv kraft i vidare mening, men också där rättviseinstitutioner och social utjämning på global nivå ska skapa ett nytt globalt socialt kontrakt. Hans utgångspunkt är att vår tids "ödesfrågor" i allt väsentligt är globala och måste mötas på en global nivå, men att dessa globala "ödesgemenskaper" inte enbart kan formas på en abstrakt global nivå utan måste legitimeras och hanteras också på lokal och nationell nivå. Det globala samhället behöver institutioner också på gräsrotsnivå och inom nationalstatens hägn.

**BOKEN SAMLAR ETT** antal inlägg från olika tidpunkter under 00-talet och demonstrerar därmed några av de mest framträdande frågorna för en kosmopolit av Helds snitt – från 11 september och hanteringen av global osäkerhet över frågor om miljöregleringar av internationella avtal, finanskrisen 2008 och dess efterbörd. Bokens timing kan synas osedvanligt dålig. Den kommer mitt i en osedvanligt djup kris för nära nog alla aspekter av en möjlig global samhällsordning: miljöavtalen hålls och kommer inte till rejäla avslut, den globala finanskrisen hanteras på ett sätt som snarare förstärker nedgången i ekonomisk aktivitet, de överstatliga politiska institutionernas ställning är utomordentligt bräcklig och deras mandat och legitimitet ifrågasätts även av deras närmaste vänner. Den optimism som möjligen kunde skönjas kring en uppmjukning av kriget mot terrorismen har huvudsakligen grusats.

Trots dessa dystra tecken betraktar Held den kosmopolitiska visionen som en väg ut ur de samhälleliga återvändsgränderna. En global demokrati och ett globalt medborgarskap blir en väg att restaurera den sociala sammanhållningen och att åter fånga in de frågor som en gång nationalstaten hanterade mer eller mindre suveränt: tillväxt, omfördelning, rättvisa, hållbarhet, delaktighet. Hans argument är att nationalstatens unika roll var att kunna omfördela inom ramen för en samlad politisk och social enhet. Denna unika roll och betydelse har emellertid klingat av och tappat kraft i takt med globaliseringen av ekonomiska relationer och den sociala homogenitetens upplösning.

På en global nivå skulle denna omfördelning och integrativa vision ta sig andra former än de som rått under det långa efterkrigsmiraklet. Den ekonomiska regleringens former skiftar från regleringen av löner och arbete till styrningen av finansiella transaktioner. En Tobinskatt ska stabilisera den oroliga finansmarknaden och kanalisera kapitalet till nödvändiga snarare än spekulativa investeringar. Under en övergångsperiod måste ekonomierna "avgiftas" från sitt beroende av snabba

kapitalrörelser och återfå balansen, utan att riskera att bli anorektiska. Held tillhör kretsen av skeptiker till handeln med utsläppsrättigheter och vill i stället ha en koldioxidskatt, som tydligare lägger ansvaret på de rika länderna. Globala fora för mänskliga rättigheter och för social och ekonomisk utveckling ska hantera ojämlikhet och potentiellt explosiva spänningar på ett mer effektivt sätt än det världsomspännande kriget mot terrorismen, som mest rår på ytan utan att närma sig konflikternas orsaker. Detta program för en global samhällsordning grundas i en "ekvivalensprincip" där den som berörs av ett visst område också har inflytande över det. De globala institutioner som reglerar klimatfrågor, finanstransaktioner eller rättsskipning bör därför få en vidgad representation. Den globala politiken kräver nya former och institutioner för att bli legitim och för att representera dem som faktiskt berörs.

**INGET AV DETTA** är överraskande i sig utan Held presenterar i första hand en blandning av välkända förslag. Det är likväl ett välartikulerat alternativ till dagens egendomliga blandning av oro och stiltje, där kriser möts reaktivt och utan sammanhållna idéer om vad som väntar runt hörnet och hur ett gott samhälle skulle kunna se ut. Helds praktiska och nyktra hållning saknar den utopiska drive som gjorde Manuel Castells till en samhällsvetenskaplig kändis för ett decennium sedan. Å andra sidan gör den mer handfasta stilen honom läsvärd också när globaliseringen inte längre bara framstår som en kittlande vision utan också som en svårhanterlig ödesgemenskap. Hans reflekterande analys av globaliseringens förutsättningar och långsiktiga konsekvenser har mer av utåthållighet än Castells glättiga framtidsbild där teknik och sociala relationer utvecklas i unison och harmonisk form. Globaliseringen kan inte vändas men inte heller fungera långsiktigt utan vettiga ramar. Ekonomin i sig har inga svar på hur det goda samhället ska se ut, utan det måste mejslas fram i strider mellan intressen och mål. Det tog två världskrig och våldsamma sociala slitningar innan industrikapitalismen fogades in i ett välfärdssamhälle, och då lades grunden till en historiskt unik period av ekonomisk tillväxt och social utjämning. Övergången till ett globalt hållbarhetsamhälle (eller vad vi nu väljer att kalla det) är förhoppningsvis mindre traumatisk.

► Mats Benner är professor i forskningspolitik vid Lunds universitet.

## David James Smith *Den unge Mandela – Frihetshjälte och revolutionär*

(*Young Mandela: The Revolutionary Years*)

ÖVERS. STEFAN LINDGREN

LEOPARD | 409 S. | ISBN 9789173433945

# MANDELA BAKOM MYTEN

Recensent *Julia Jennstål*

**I SIN BOK** har David James Smith med framgång tagit sig bakom den officiella bilden av den unge Nelson Mandela.

Utän sin helgonstatus blir Mandela mycket mer levande som människa men det är inte säkert att han är lika inspirerande.

POLITIK & SAMHÄLLE



**DET FINNS MÄNNISKOR** som har en särskild plats i vår historia: politiska ledare med en stark moralisk övertygelse som vikt sina liv åt att förverkliga en vision om ett bättre, mer rättvist och jämlikt samhälle. Aung San Suu Kyi, Martin Luther King, Mahatma Gandhi och Nelson Mandela tillhör den skaran.

David James Smith vill med sin bok om Mandela "rädda den helgonförklarade Madiba från torra historieböcker, skala bort myten och teckna ett nytt porträtt av en mångsidig människa, sätta hans politiska

bedrifter i samband med hans personliga karaktär och samtidigt se vilka följder hans engagemang fick för hans privatliv och familj". Han lyckas med sin föresats.

Historien om Mandelas liv är bekant. Han föds in i aristokratin och uppfostras till att bli hövding. I tjuugoårsåldern revolterar han mot traditionen när han rymmer till Johannesburg för att undslippa ett arrangerat äktenskap. Det är i Johannesburg han för första gången på allvar konfronteras med apartheidsystemets effekter. Det är också i Johannesburg som han kommer i kontakt med motståndsrörelsen och introduceras för de personer som kommer utöva stort inflytande över hans politiska tänkande. Kampen intensifieras successivt och driver till slut Mandela att gå under jorden. Efter en internationell rundresa fångas han in år 1962. Under rättegången som följer håller Mandela sitt kanske mest kända tal som slutar med att han säger sig vara beredd att dö för att förverkliga sina politiska visioner.

Denna historia har berättats många gånger förr. Trots det lyckas Smith bidra med nya spännande, intressanta detaljer genom sin noggranna (får man verkligen hoppas eftersom referensinformationen är något knapphändig) läsning av både primär- och sekundärkällor. I kontrast till den etablerade historien fokuserar Smith på de motspänstiga delarna, detaljerna som lags åt sidan. Till exempel ger han utrymme åt de långtgående flyktplaner som smiddes när Mandela satt häktad i väntan på Rivoniarättegångens början. Mandela ansåg att flykten skulle skjutas på framtiden eftersom det kunde bli lättare att fly senare och dessutom ge större uppmärksamhet om flykten genomfördes efter att domen fallit. Genom dessa diskussioner mellan Mandela och hans närmaste allierade påminns vi om att det inte är en moralisk princip som vägleder Mandela utan strategiska överväganden. På samma sätt fortsätter Smith att lyfta fram, inte alltid helt ny information, men likväl undanskymda delar av Mandelas politiska tänkande och utveckling.

**UTÖVER ATT BELYSA** de mindre uppmärksammade delarna av Mandelas liv har Smith tagit del av dokument som hittats i ett arkiv i staden Mthatha (tidigare Umtata) och som kompletterar och komplicerar berättelsen om Mandelas uppväxt. Arkivet ger bland annat ny inblick i processen som ledde fram till att Mandelas far avsattes som hövding, vilket var en av de mest betydelsefulla händelserna under Mandelas barndom. I sina memoarer har Mandela berättat om de umbäranden och den förödmjukelse som avsättandet av hans far innebar för familjen och hur det bidrog

till att forma hans egen karaktär. Faderns principiella motstånd mot de vita myndigheterna och hans vägran att lyda en kallelse att inställa sig i domstolen inspirerade Mandela. Den "stolta upproriskhet" och "envisa känsla för rättvisa" som fadern uppvisade var något Mandela även kunde se hos sig själv. De nya dokumenten ger dock en mindre smickrande skildring av förloppet. Anledningen till att fadern skulle inställa sig i domstolen var för att han anklagades för korruption och missbruk av sina befogenheter som hövding och han dömdes också för dessa brott. Denna bild står i bjärt kontrast till den historia Mandela valt(?) att berätta.

Genom att jämföra olika personers minnesskildringar utmanas den välansade historien om Mandelas uppväxt. I en intervju med Nozolile Mtiraras får Smith höra en annan historia om hur det gick till när Mandela och Justice (son till Jongintaba) rymde till Johannesburg. Tidigare har vi hört att hövdingen, utan Mandelas och Justices medgivande, utsett varsin brud till dem och att de rymde för att de opponerade sig mot denna tradition. Nozolile var den brud som utsetts åt Justice. Fyra år efter rymningen återvände Justice och gifte sig med Nozolile. Enligt henne verkar det aldrig funnits någon brud utsedd åt Mandela. Kanske minns hon fel, kanske kan hon inte veta, men oavsett så visar detta att den muntliga berättartradition Mandela ägnat sig åt kan vara ensidig och präglad av den som fått rätten att berätta den officiella historieskrivningen. Fanns det ingen brud utsedd åt Mandela måste det rimligtvis finnas en annan anledning till att han rymde.

Nozolile berättar också att hennes och Justices äktenskap präglades av återkommande otrohetsaffärer. Vid ett tillfälle hade Justice rest iväg på semester tillsammans med en annan kvinna och i desperation beslutade Nozolile att återvända till sin familj. Enligt Nozolile hade Mandela då vänt sig till chefsministern i bantustanregeringen och krävt att hon måste återvända till sitt äktenskapliga hem. De patriarkala värderingarna Mandela ger uttryck för i detta sammanhang blir ännu mer graverande när Mandelas första fru Evelyn Mase berättar om sin relation till Mandela.

**SMITH ÄGNAR MYCKET** tid åt Evelyns berättelse eftersom han anser att hon behöver en försenad upprättelse. Hennes tid med Mandela har blivit höljd i dunkel och ingen har verkat intresserad av att berätta hennes historia. Evelyn gifte sig med Mandela 1944. Under loppet av några år fick de fyra barn, varav en flicka dog i späda ålder. I takt med att Mandelas politiska engagemang ökade blev äktenskapet alltmer

problemiskt. Skilsmässan slutfördes år 1958, bara ett par månader innan Mandelas gifte om sig med Winnie.

Efter att ha tagit del av Evelyns historia i Smiths tappning är min första tanke att jag måste omvärdera min bild av Mandela. Inte nog med att Mandela hade många utomäktenskapliga förbindelser, han tog hem sina älskarinnor när Evelyn var hemma. Förmodligen resulterade en otrohetsaffär i ett barn. Än mer oväntade är berättelserna om Mandelas övergrepp på hustrun. Evelyn ansökte om äktenskapsskillnad redan år 1956 och i anmälan beskrevs upprepade fall av misshandel. Anklagelserna prövades aldrig i domstol. Efter en utdragen process slutade det med att Evelyn drog tillbaka sin anmälan och Mandela begärde skilsmässa som beviljades år 1958.

En central källa till Mandelas liv är hans memoarer *Long Walk to Freedom*. Smith ger en utförlig beskrivning av tillkomsten av den text som ligger till grund för memoarerna och vilket inflytandet kollegerna hade på den. Mac Maharaj försökte övertyga Mandela om att skriva mer om sitt privatliv. Till slut gick Mandela med på att skjuta in en mening där han skriver om upplösningen av sitt äktenskap: "Och sedan levde jag ett fullständigt omoraliskt liv." Men inte ens denna uddlösa beskrivning återfinns i memoarerna, där det helt saknas spår av omoraliskt leverne. Det finns ett par rader om en del känsloladdade scener från slutskedet av äktenskapet med Evelyn, bland annat en när Mandela kommer hem och finner hemmet tomt och gardinerna nedplockade. Just det faktum att gardinerna var borta säger han gjorde starkast intryck på honom. Smiths efterforskningar tyder på att denna scen förmodligen aldrig ägde rum.

**DET HAR ALLTID** funnits en spänning, ibland öppen fientlighet, mellan Mandelas första familj och den familj han bildade med Winnie. Det enda som de båda familjerna verkar vara överens om är att de blivit offrade i kampen. (Winnie har skrivit om sin tid med Mandela i sin biografi *Part of My Soul Went with Him*, 1985.) På många sätt delar hon Evelyns upplevelser när det gäller att ständigt vara bortprioriterad, men Winnie var inte lika oförberedd. Hon visste från början vilket liv hon skulle leva som gift med Mandela och dessutom drevs även hon av ett politiskt engagemang. För Evelyn var det annorlunda. Mandelas politiska utveckling tog fart efter giftermålet och hennes engagemang var av mer religiös än politisk karaktär.

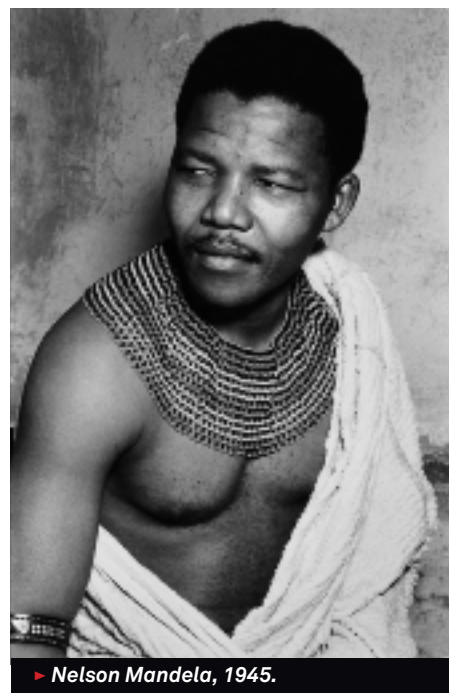
Ibland lägger dock Smith kraft på att ingående redogöra för skillnader i olika personers minnesbilder utan att argumentera

för varför det är viktigt. Likaså finns det en del överlastade avsnitt där detaljerna lever sitt eget liv. Dessa utvecklingar har man dock overseende med, eftersom man i utbyte får en del guldskorn. Platser och personer som försvunnit ur historien men som under ett visst skede hade stor betydelse för den politiska kampen beskrivs målande. Det gäller till exempel den överbefolkade urbana bosättningen Sophiatown som blev en smältdegel för olika kulturer.

**SMITH GÖR MANDELA** mänsklig genom att visa på mindre kända och mer privata händelser och relationer. Där bakom myten finner vi drag av narcissism, kryddat med revanschlust, personliga maktambitioner och patriarkala konservativa värderingar. Trots detta fick Mandela helgonstatus. Vid hans frigivning drogs paralleller till Jesu återkomst. Evelyn uttryckte sina känslor inför detta mottagande av Mandela i en intervju 1990: "Hur kan en man som begått äktenskapsbrott och övergett hustru och barn vara Kristus? Hela världen dyrkar Nelson för mycket. Han är bara en människa".

En fråga blir hängande i luften efter läsningen av Smiths bok. Hjältar har en förmåga att inspirerar oss andra dödliga till ett högre moraliskt medvetande och levnadssätt. Om syftet med hjältarna är att vara en källa till inspiration är frågan om bästa sättet är att odla myten omkring dem eller att göra dem mänskliga? Personligen skulle jag säga att myten är mer inspirerande.

► Julia Jennstål är fil. dr i statsvetenskap vid Uppsala universitet.



► Nelson Mandela, 1945.

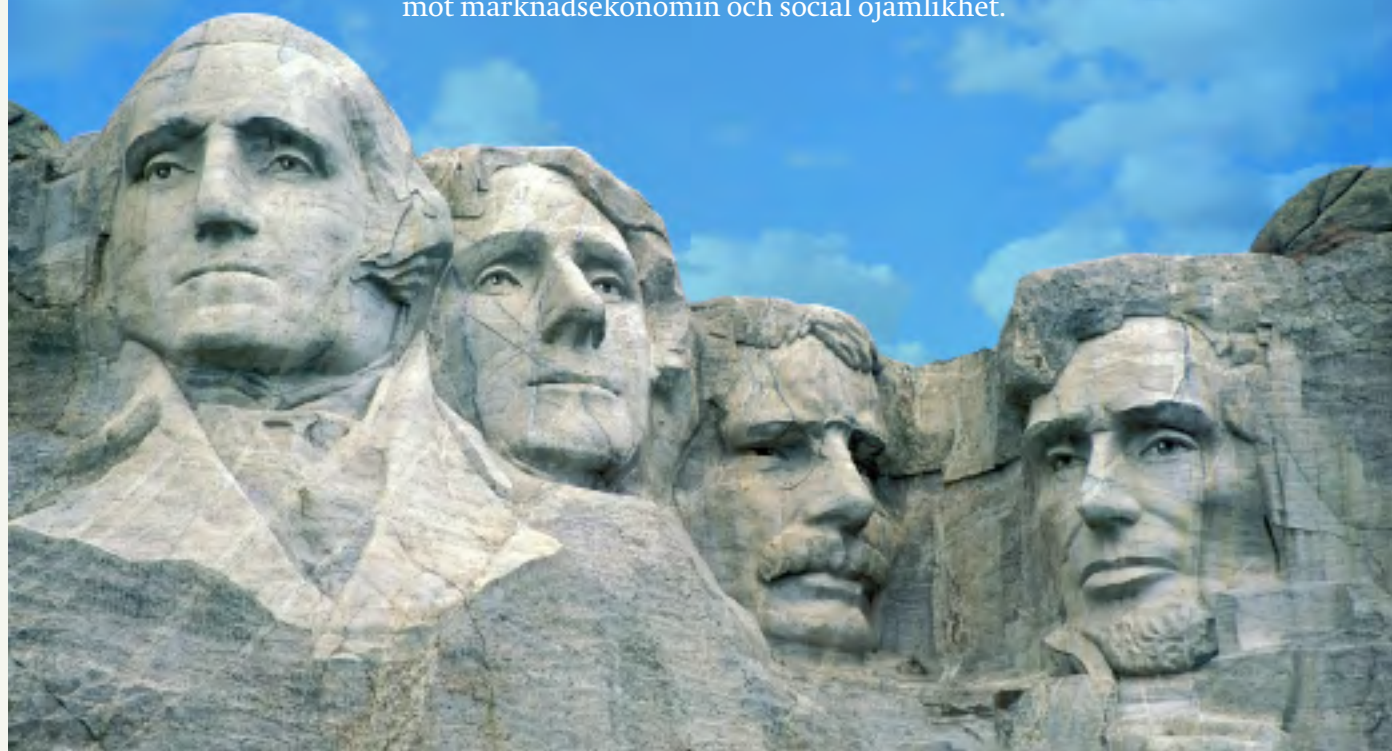
UTBLICK

RESPONS PLOCKAR UR DEN  
INTERNATIONELLA UTGIVNINGEN

Av Ludvig Beckman

# LIBERALISMENS FÄDER VAR INTE SÄRSKILT LIBERALA

NYA BÖCKER KOMPLICERAR bilden av liberalismen.  
Dess fäder ansåg att friheten bara var något för vita män.  
Samtidigt förbises ofta att liberala tänkare formulerat kritik  
mot marknadsekonomin och social ojämlikhet.



**N**ÄR DE AMERIKANSKA kolonistörerna tog till vapen mot den brittiska kronan hävdade de att en statsmakt utan samtycke från undersåtarna saknar legitimitet. Den tanken hämtade de från den engelske filosofen John Locke som hundra år tidigare

formulerat en av de första liberala statslärorna. Ironiskt nog hade Lockes avsikt troligen varit att förklara varför just den styrelse som amerikanerna nu vände sig mot var legitim. Samma styrelse hade nu, enligt amerikanerna, inkräktat på kolonistörernas naturliga rättigheter genom

att påtvinga dem beskattning utan möjligheter till samtycke genom politisk representation. Den amerikanska statsbildningen kom således att födas med argumentet att den förverkligade Lockes principer.

Dispyten mellan amerikaner och engelsmän utspelades först och främst med poli-

tiska och militära medel. Men den formulerades även med argument som rymde påståenden om samtyckets betydelse och om individens oförtytterliga rättigheter, som i många fall inspirerats av John Locke och en gryende liberal statslära. Den amerikanska revolutionen har följdriktigt beskrivits som den första liberala revolutionen (snart inträffade en revolution också i den gamla världen, dock mer inspirerad av Rousseau). Men oavsett den anakronism det innebär att beskriva någon som liberal ett halvt sekel innan ordet kommit till användning, är det relevant att fråga om den amerikanska revolutionens män (Franklin, Washington, Madison och så vidare) verkligen var liberaler?

Tesen som förfäktas av den italienske historikern Domenico Losurdo i den citatspäckade *Liberalism – A Counter-history* är att så inte var fallet. Losurdo bedriver en veritabel klappjakt på de filosofer och statsmän som av eftervärlden framställts som vidsynta upplysningsmän och liberaler. Släggan drabbar inte bara de amerikanska statsmännen. Även Grotius, Locke, Montesquieu, Mandeville, Tocqueville, Mill, liksom många bortglömda politiker, ställs till svars. I sak är anklagelsen att de rättigheter och friheter som hyljades av dessa politiska tänkare inte alls föreställdes vara giltiga för alla. Den liberala friheten var de fria, vita männens frihet. De icke-europeiska folken, de fattiga och lösdrivarna, hade inga rättigheter att hämta i den nya liberala ordningen.

Tydligast blir Losurdos kritik när det gäller slaveriet. Locke ägde aktier i Royal African Company, den engelska kronans officiella slavhandelsföretag. Men framför allt sökte han i det centrala verket *Two Treatises of Government* förklara varför den naturliga jämlikheten och friheten endast var tillämplig på var-elser med likvärdig status. De folk som av Gud eller hans världsliga företrädare uttryckligen givits en högre rank hade den självklara rätten att råda över andra folks liv och frihet. Enligt den tanken är förslavandet av vissa folk tillåten, till och med påbjuden. Lockes resonemang går således utöver den traditionella föreställningen om hur slaveriet kunde rättfärdigas. Förslavandet hade setts som ett privilegium härlett ur segrarens rätt till förlorarens egendom. Med segrarens privilegium följde också rätten att återge slaven friheten. Den möjligheten upphör i och med föreställningen att slavens status följer av hennes natur snarare än av hennes tillfälliga olycka.

De amerikanska kolonisatörerna hade

följaktligen flera skäl att åberopa Lockes politiska idéer. Franklin, Washington och Madison var själva slavägare. Fem av den nya republikens sex första presidenter var det. Det var alltså en samling ledande slavägare som vände sig mot den engelska kronan med argumentet att makt kräver samtycke och att individen har rättigheter. Även om detta var i enlighet med Lockes skrifter bar resonemanget likväl på en inre motsägelse. Genom att peka på den fann engelsmännen en tacksam möjlighet att ifrågasätta de amerikanska frihetskämparnas uppriktighet. Den engelska konungens guvernör i Massachusetts frågade



► Filosofen John Locke.

retoriskt hur det kom sig att de som talade om de individuella rättigheternas oförtytterlighet samtidigt förnekade de svarta invånarna varje antydning av frihet.

Tesen i Losurdos verk är att den liberalism vi känner från historien sällan förtjänar att betraktas som liberal. Rättigheterna, friheten och jämlikheten, som liberalerna talade sig varma för, var i själva verket avsedda att gälla endast för folk som liknade dem själva. Det är därför inte ur de liberala idéerna som föreställningen om alla människors lika rätt föddes. De liberala friheternas universella giltighet bör i stället förstås som stegvis framtvingade eftergifter, en konsekvens av aktivt motstånd från dem vilkas frihet inte räknades.

Losurdos våldokumenterade påminnelser om liberalismens mörka sidor är utan tvekan både läsvärd och viktig. I hans händer framträder liberalismen som en politisk ideologi mer än som en politisk filosofi. Den blir en ideologi i den meningen att

den består av påståenden som syftar till att förgylla redan givna slutsatser. Det är slutsatserna, inte argumenten, som ideologen är anhängare av. Men om det är Losurdos slutsats, måste vi i så fall säga att den liberala politiska filosofin inte existerat? Det skulle betyda att Locke, Grotius och Mill framför allt ville framhäva bestämda slutsatser (vilka sällan var rimliga) och var mindre angelägna om argumenten för dem (vilka oftare var rimliga). Det är emellertid möjligt att, trots Losurdo, läsa dem som politisk-filosofiska texter. Losurdos bok blir då en uppslagsbok över de klassiska liberalernas intellektuella misstag, inte ett avslöjande av deras ideologiska lynne. De liberaler som hävdade individens rätt och samtidigt försvarade slaveriet tänkte fel. De misstog sig på implikationerna av principer de själva förespråkade. Liberalerna erbjöd verkligen argument för allas lika rätt till frihet, även om de själva förnekade att den slutsatsen följde.

**ETT PÅTAGLIGT INTELLEKTUELLT** förhållningssätt till liberalismen har å andra sidan oxfordfilosofen Alan Ryan som i *The Making of Modern Liberalism* samlat mer än trettio uppsatser skrivna över fyra decennier om liberalismen och dess centrala problem. För Ryan är det väsentligt att betrakta texter, oavsett när de är skrivna, som ansamlingar av argument. Därmed inbjuds vi som läsare att bedöma argumentens bärkraft. Oavsett om vi läser Locke eller Platon, inleder vi en konversation med den döda författaren utifrån arbetshypotesen att här finns en levande argumentation att ta ställning till.

För Ryan är konversationen med de liberala klassikerna särskilt betydelsefull eftersom det liberala idéarvet i hög grad gått segrande ur historien. Kritiken mot självsvåldig maktutövning och religiösa dogmer är i dag allmängods och inte längre utmärkande för partier eller individer som väljer att beskriva sig själva som liberala. Som Ryan påpekar växer liberalismen fram under 1600- och 1700-talet som en reaktion mot enväldiga furstar och totaliserande trosläror. Vad som mer sällan uppmärksammas är att liberalismen i mer modern tid också formulerar en kritik mot marknadsekonomin, åtminstone mot dess arter. De strukturer som hotar individens frihet är inte enbart politiska och religiösa utan också ekonomiska.

Utan denna insikt vore det svårt att förstå utvecklingen inom samtida liberal politisk filosofi, vilken Ryan ägnar lika mycket uppmärksamhet. Utmärkande för det sena nittonhundratalets främsta liberala tänka-

## ”Som Losurdos imponerande bok ger oss exempel på, tänker liberaler inte alltid rätt.”

re, som exempelvis John Rawls och Ronald Dworkin, är ambitionen att utveckla en liberal tolkning av idén om social och ekonomisk jämlikhet. Utmaningen har varit att förena den hävdvunna kritiken mot politiskt och religiöst förtryck med en kritik mot de sociala och ekonomiska strukturer som begränsar individens frihet.

Den samtida liberala politiska filosofin har samtidigt blivit en alltmer akademisk verksamhet. Likheter har blivit allt färre, även till formen, med de texter som skrevs av tidigare generationer av liberaler, som exempelvis Locke och Mill. Tidigare syftade de principiella resonemangen till politisk kritik. I dag syftar de oftare till filosofisk kritik. Projektet för dagens liberala filosofer är alltmer renodlat intellektuellt. Trots det bör deras bedrifter bedömas som just sådana, på samma sätt som en gång Lockes försvar för toleransen och Mills försvar för friheten. Den intellektuella bedriften består i att erbjuda genomtänkta argument för en sammanhållen doktrin som utan utopiska överdrifter förenar kraven på politisk frihet, anti-dogmatism och social jämlikhet.

Just den höga graden av sofistikerad hos den samtida liberala politiska filosofin väcker samtidigt anstöt hos somliga. För oxfordstatsvetaren Michael Freedens är problemet att liberalismen i dag förlorat kontakten med den politiska verkligheten. Freedens har under ett par decennier studerat liberalismens politiska tänkande och hans bidrag står i fokus för en rad uppsatser i vänboken *Liberalism as Ideology. Essays in Honour of Michael Freedom*. Bland bidragen syns främst Freedens lärjungar men också en del kritiker. Och som vanligt är det bland kritikerna som det bästa finns att hämta. Den fråga som sysselsätter flera av bidragen är hur vi bör förstå Freedens kritiska inställning till den samtida och, enligt honom, närmast skolastiska liberala politiska filosofin. Freedom har i flera tidigare verk, tydligast i *Political Theory as Ideology*, kritiserat Rawls och Dworkin för att vara för upptagna med de filosofiska problemen och för lite med de politiska.

Trots detta – och något motsägelsefullt – hävdar Freedom samtidigt att deras teorier kan analyseras som politiska ideologier. Detta vore dessutom en radikal tes om Freedom med ideologi avsåg det som

vanligen avses med ideologi, nämligen storslagna feltänkanden eller förklarade egenintressen. Men detta är inte vad Freedom menar. Enligt hans ”morfologiska” förståelse av ideologier utmärks de av en viss idémässig struktur som det är vår uppgift att klargöra. För Freedom syftar studiet av en ideologi följaktligen enbart till att systematiskt beskriva hur idéerna inom ett tankesystem förhåller sig till varandra. Frågan är förstas vad en sådan beskrivning tjänar till? Mer intressant är i stället Freedens kritik mot den samtida liberalismens bristande verklighetskontakt som just genom att vara kritisk avviker från den ”morfologiska” metoden.

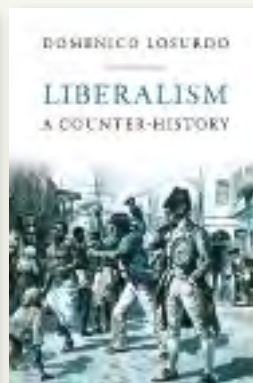
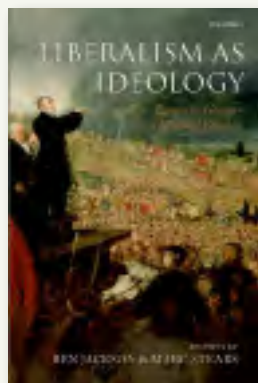
Påståendet att en politisk tänkare är verklighetsfrämmande utgör givetvis en effektiv invändning. Ty vore det inte ett misstag att bortse från den politiska verkligheten om det ledde till slutsatser som saknade varje uns av realism eller om de påståenden som framfördes vore empiriskt felaktiga? Detta är dock inte den samtida liberalismens misstag, enligt Freedom. Som Gerald Gaus visar i vänboken, vill Freedom ifrågasätta själva sökandet efter förnuftiga och genomtänkta argument i

abstrakta, men inte desto mindre verkliga, principiella problem. En liberal gör bäst i att undvika den verksamheten eftersom sökandet efter förnuftiga politiska ideal är lönlöst. En mer konstruktiv liberalism är i stället den som engagerar sig i den aktuella politiska situationen och med ideologin som vapen hävdar sin ståndpunkt. Mot Freedens kritik finns dock en uppenbar invändning. Den som hävdar att det politisk-filosofiska projektet är lönlöst måste själv visa att det faktiskt förhåller sig så. Och för att visa detta måste han eller hon själv bedriva en politisk-filosofisk argumentation. Men det är förstas vad Freedom själv anser är lönlöst och därför förblir grunden för hans kritik inte heller övertygande.

**SOM LOSURDOS IMPONERANDE** bok ger oss exempel på, tänker liberaler inte alltid rätt. Tvärtom tycks det i ett historiskt perspektiv vara förfärande vanligt att förena en frihetlig argumentation med slutsatser som rättfärdigar förtryck. Både Losurdo och Freedom tycks i detta se skäl för att betrakta liberalismens klassiker som ideologiska texter. Att det kan vara fruktbart att läsa dem så behöver vi inte tvivla på. Men det finns inte heller något övertygande skäl mot att i stället läsa dem som inlägg i principiellt syftande diskussioner. I så fall bör vi möta dem med argument och lära av deras misstag. ■

► Ludvig Beckman är professor i statsvetenskap vid Stockholms Universitet.

### BEHANDLADE TITLAR



- *Liberalism as Ideology – Essays in Honour of Michael Freedom*. Ben Jackson och Marc Stears (red), Oxford University Press (2012) 291 S. ISBN 9780199600670
- Domenico Losurdo, *Liberalism – A Counter-History*. Verso (2011). 375 S. ISBN 9781844676934
- Alan Ryan, *The Making of Modern Liberalism*. Princeton University Press (2012). 670 S. ISBN 9780691148403

**N**ÄSTA ÅR ÄR det två decennier sedan ordet hemsida användes i tryck för första gången. Avståndet känns långt och tiden före den digitala explosionen ter sig fjärran trots det korta tidsspännet i år räknat. Hur uppfattade vi världen före nätet? Det krävs en viss ansträngning för att minnas. Framför allt är det svårt att riktigt sätta sig in i hur annorlunda våra tankar om informationstekniken var. Sedan de allra första stordatorerna togs i bruk under åren efter kriget och fram till genombrottet för internet i mitten av 1990-talet var nämligen idéerna långt mer avancerade än artefakterna själva. För de flesta svenskar utgjorde dessutom dessa artefakter länge ett marginellt fenomen i vardagen. Visserligen fick personatorerna sitt stora genombrott redan i slutet av 1970-talet med ABC 80. Men omfattande umgänge med digital teknik var naturligtvis ovanligt i jämförelse med hur det ser ut i vår samtid.

Om många var främmande inför hårdvaran var idébildningen desto mer välutvecklad. Så tidigt som vid mitten av 1950-talet förekom entusiastiska visioner i pressen om de nya löftesrika maskinerna. Vid samma tid trycktes även de första datordystopierna. Norbert Wiens teknikkritiska *Materia, maskiner, människor* publicerades på svenska 1949, och några år senare gav Harry Martinsons *Aniara* – för att bara nämna ett ytterligare exempel – en mörk bild av mänsklighetens vilna rymdresa i sällskap med en av den nya tidens tänkande maskiner. En bit in på 1960-talet fick teknikdiskussionen dessutom en distinkt politisk färgning. Den nationella datapolitiken blev exempelvis föremål för ideologisk granskning av yngre forskare och radikala studenter. De kritiska impulserna var också tydligt närvarande i bland annat Hannes Alfvéns *Sagan om den stora datamaskinen* (1966).

Men det var framför allt med 1980-talets omfattande kontrovers om det så kallade informationssamhället som den digitala tekniken fick en framskjuten plats i det

allmänna medvetandet. Nu bröt en ny typ av positiva stämningar igenom. De uppkopplade nätverken framstod som en realitet med stor betydelse för framtiden (även om relativt få människor hade stiftat personlig bekantskap med dem). Särskilt viktiga blev dessa nätverk för de futurologiska scenarier som började dyka upp. Bland annat översattes den internationellt

den bokflora som växte fram kring fenomenet postmodernism. Föreställningar om den digitala teknikens omvälvande kraft utgjorde ett slags fond för denna nya strömning. Ofta var tekniken en dold förutsättning för idéerna, men ibland var den tydligt urskiljbar (ett exempel på det senare finns i Jean-François Lyotards mycket inflytelserika *La condition postmoderne*, vilken dock inte översattes till svenska förrän långt senare).

## KONSTARTERNA & MEDIER

Pelle Snickars & Per Strömbäck (red.)

*Myten om internet*

VOLANTE | 248 S. | ISBN9789186815752

Fredrik Alvarén

*Såld på nätet*

ORDFRONT | 248 S. | ISBN9789170376719

Roland Heickerö

*Internets mörka sidor*

ATLANTIS | 242 S. | ISBN 9789173534697

# INTERNET MOGNAR OCH DET MÅSTE DISKUSSIONEN OCKSÅ GÖRA

Recensent *Thomas Karlsruhn*

**NU HAR VI** så lång erfarenhet av internet att det går att fördjupa diskussionen. Nya böcker granskar förtjänstfullt myter och avigsidor hos digitaliseringen men de tar sig inte riktigt ner till grundfrågorna om hur den påvekar oss och samhället. Hur formas till exempel våra identiteter när allt sparas på nätet och när gränsen mellan privat och offentligt suddas ut?

ledande framtidssaren Yoneji Masuda till svenska, och andra kända namn som Daniel Bell och Alvin Toffler figurerade i vår inhemska debatt. Ja, en helt ny genre av teknoutopisk debattlitteratur tog form. Vid mitten av decenniet kunde därför Datadelegationen i en rapport konstatera att förekomsten av så kallad "datalitteratur" ökat lavinartat. Mot slutet av årtiondet ingick delar av denna litteratur dessutom i

**I SEPTEMBER 1994** presenterades så den första versionen av Netscape Navigator, det som skulle bli den tänkande gnistan för detonationen. Carl Bildt hade då redan hållit sitt berömda IT-tal vid Ingenjörsvetenskapsakademien, ett tal som i efterhand har betraktats som ett första tecken på den långtgående entusiasm som skulle komma att gripa omkring sig under några febriga år. Nu accentuerades den teknikbejakande hållningen än mer än tidigare, eftersom den uppkopplade tekniken slog igenom snabbt och brett. Internet gick på endast ett par års tid från att ha varit ett i breda folklager föga känt fenomen till att dubbas till årets julklapp 1996 av Handels utredningsinstitut. Det snabba teknikhistoriska skiftet följdes av en idémässig förändring. Det vållde nu fram en störtflod av teknoutopisk och IT-entusiastisk litteratur. Bill Gates *Vägen till framtiden* och Nicholas Negropontes *Leva digitalt* – bägge publicerade på svenska i mitten av 1990-talet – var endast de mest kända topparna av ett stort isberg.

Först under åren efter dotcom-kraschen vid millennieskiftet växlade debattklimatet. Allt fler granskningar av tekniken och inte minst av dess förespråkare i IT-branschen publicerades. I press och etermedia ventilerades kritiska tankar som tidigare varit marginaliserade. Även om entusiasmen levde kvar växte det så småningom fram en mer cyberkritisk litteratur koncentrerad på den digitala teknikens avigsidor. Den nya formen av teknikskepsis innebar dock ingen återgång till den tidiga efterkrigstidens

endimensionella dator dystopier. I stället var den betydligt mer verklighetsnära och mångfacetterad i sin teknikförståelse. Digitaliseringen var nu inget avlägset och nyanslöst hot utan en sedan länge pågående process i vår livsvärld.

**ETT TILLSKOTT TILL** denna genre är antologin *Myten om internet*, redigerad av Pelle Snickars och Per Strömbäck. Titeln står i singularis men boken är i själva verket en granskning av en rad företeelser. I nio bidrag synas flera positivt laddade uppfattningar om internet som författarna menar vara missvisande. Dessa är bland andra myten om de speciella affärsmöjligheterna på internet, myten om sociala mediers betydelse under den egyptiska revolutionen, myten om distansen mellan nätet och staten, myten om internet som det fria ordets privilegierade plats. Genom att ifrågasätta sådana myter vill redaktörerna bidra till en nyansering av diskussionen om teknikens innebörd. Avslutningsvis delger de också läsaren en kort summering av missuppfattningar som inte behandlas närmare i boken men som bör korrigeras.

Motivet till volymen är vällovt mot bakgrund av utvecklingen under det senaste decenniet. När vi nu nått en fas av digital mognad och det förflutit tillräckligt med tid för att vi ska kunna uppfatta internet som ett historiskt fenomen är det viktigt att fördjupa diskussionen. Först när vi befinner oss på visst avstånd finns utrymme för fullödigare tolkningar som återger fenomenen i all deras komplexitet. När digitaliseringen är ett obestritt faktum kan vi röra oss bort från de ensidigt utopiska eller dystopiska prognoserna. Vi kan upptäcka överdrifterna och samtidigt se de konkreta problem som förut dolles av otydliga fantasibygggen. Då infinner sig också möjligheten att närma sig svar på de allra mest grundläggande frågorna om den digitala teknikens konsekvenser.

Texterna i *Myten om internet* är överlag tänkvärda. Särskilt vill jag framhäva Lisa Ehrlins bidrag om internet och kreativitet. En seglivad föreställning säger att nätet genom själva sitt funktionssätt skulle ge upphov till genuint skapande och delaktighet. Äldre medier bygger enligt denna uppfattning på envägskommunikation medan nätet är interaktivt och därmed produktivt. En rad exempel pekar dock i motsatt riktning. De nya delandekulturer som präglar

den så kallade web 2.0 karaktäriseras i stor utsträckning av recycling och evig återupprepning snarare än av genuina skapandeakter och nytänkande. Den överväldigande majoriteten av nätanvändare är inte aktiva kreatörer utan lurkers som passivt iakttar och vidarebefordrar innehåll de själva inte skapat. Därtill finns det numera mjukvarurobotar som agerar författare eller reportrar. Med deras hjälp kommer återbruket att öka och kretsloppet att bli än mer slutet i framtiden.

I förlängningen av Ehrlins och flera andra medverkandes resonemang ligger fundamentala frågor om hur vi ska förstå relationen mellan människa, teknik och

sammanfaller är en av vår tids allra mest dominerande myter.

**EN ANNAN NYUTKOMMEN** volym om internets avigsidor är Fredrik Alveréns *Såld på nätet*. Här är det fråga om en framställning i klassisk upplysningsanda där devisen om att kunskap är makt utgör ledstjärna. Tanken är att vi får mer makt genom ökad kunskap om hur tekniken nyttjas av dem som tillhandahåller de tjänster många av oss använder. Alveréns bok är alltså inte i första hand inriktad på tekniken som sådan utan i stället på dess brukare. Hans utgångspunkt är att det finns ett stort kunskapsunderskott och att få har kännedom

om vad som sker under ytan när vi klickar oss fram i cyberrymden. Kunskap är nämligen i hög grad makt även för IT-företagens del. Vad de vill ha är framför allt detaljkunskap om oss användare. Författaren har goda förutsättningar att bringa klarhet i saken eftersom han har erfarenhet från branschen, bland annat från Silicon Valley. De fakta han förmedlar är många gånger häpnadsväckande och ibland skrämmande.

En tanke som präglar *Såld på nätet* är att vi håller oss med vanföreställningar om vi tror att gratisjänster är gratis. Vad vi då inte ser är omfattningen av den datainsamling som bedrivs. Vi ser heller inte hur den ackumulerade informationen omvandlas till hårdvaluta i den kommersiella kapplöpningen. Så kallade användardata är en miljardindustri. Personliga uppgifter om vardagliga vanor, sociala beteenden, inkomster, politisk orientering, sexuella preferenser, musiksmak eller fritidsintressen är alla handelsvaror och auktionsobjekt.

Företagen vet ofta långt mer om användarna än deras närmaste familj gör.

Alverén radar upp provstycken på hur det konkret går till när data genereras och används. De flesta som rör sig på internet har väl någon gång drabbats av obehag när vi plötsligt inser hur personligt skräddarsydda annonser och reklambudskap tycks vara. I *Såld på nätet* får vi veta hur den anpassningen går till. Med gott sinne för drabbande exempel och på effektiv prosa skildrar Alverén vad som sker. Han visar hur vår sökhistorik återbrukas, hur våra mail regelmässigt skannas av så att annonser kan finkalibreras, hur meddelanden i sociala medier avläses för att lägga ytterligare pusselbitar till helhetsbilden av användaren. Särskilt vass är hans ingående



Samhälle i den digitala eran. Därigenom kan *Myten om internet* bidra till en utvecklad reflexion. Men samtidigt visar sig bokens begränsning eftersom den endast på vissa punkter ger sig in i en sådan reflexion. Bidragen handlar förvisso om intressanta och ibland fascinerande företeelser, men man saknar inte sällan en mer vittsyftande ansats. När redaktörerna i sin inledningstext distanserar sig från kritiska filosofiska anslag – Georg Henrik von Wrights *Myten om framsteget* är det exempel som ges – förstår läsaren att ambitionen inte alltid sträcker sig hela vägen till övergripande grundfrågor. Självt hade jag gärna sett en reflexion i just von Wrights anda över förnufts öde i internetåldern. Att teknikutveckling och förnuftsanvändning alltid

granskning av stora jättar som Google och Facebook.

*Såld på nätet* utmynnar inte i någon förkastelsedom, utan i en appell för vaksamhet och eftertanke. Läsaren får sig en uppsättning praktiska råd till livs om hur man så gott det går kan minimera oönskad informationsspridning. Samtidigt avslöjar Alverén att han håller sig med en alltför naiv syn på vad digital teknik är och vilka dess effekter kan bli när han i en vändning ger luft åt den lika vanliga som vilseledande tanken att tekniken i sig inte är ond eller god utan neutral. Dess innebörd skulle alltså enbart avgöras av brukaren och sammanhanget.

Vad hans egen framställning dock tydligt visar är att det finns konsekvenser som är inneboende i själva hård- och mjukvaran. Den digitala tekniken har helt enkelt ett funktionssätt som gör den till något mer än ett passivt verktyg i händerna på användaren. Den återverkar på oss och omstrukturerar i grunden vårt sätt att relatera till oss själva och varandra. Den väcker nya frågor som på sin höjd får antydda svar i *Såld på nätet*. Vad betyder det existentiellt för den enskilde och mänskligheten att den individuella och kollektiva bortträngningen sätts ur spel när allt sparas för evigt på nätet? Hur erfar vi världen när den virtuella verkligheten överlagrar den analoga? Vilka identiteter och psykologiska mönster formas när det inte längre finns någon gräns mellan privat och offentligt, mellan det dolda och det öppna?

Fredrik Alveréns bok fogar sig till en tradition av digital upplysningslitteratur med långa anor. I några avseenden är den förbunden med så (i dessa sammanhang) älderstigna texter som Lennart Edbergs *Automationen* från 1956 eller Carl-Erik Fröbergers *Datamaskiner och deras användning* från 1962. Naturligtvis är det informationsteknologiska avstånd som tillryggalagts under det senaste halvsekle enormt. Den atmosfär

av förväntan som omslöt den tidiga datortekniken har nu ersatts av ett mer desillusionerat grundackord. Våra bilder av framtiden återger inte fantasistoff på samma sätt som tidigare. Men det finns också sådant som förenar Alverén med föregångarna. Inte minst gäller det tron på betydelsen av kunskapsspridning. Och som läsare drar jag gärna nytta av den tron. De insikter som *Såld på nätet* ger borde alla få del av i vår uppkopplade tidsålder.

**DET GÄLLER TILL** viss del även för ett tredje nytillskott i saklitteraturen om den digitala informationstekniken, Roland Heickerös *Internets mörka sidor*. Inte heller denna text handlar om tekniken i sig, utan om hur den används. Här är det bruket i fientliga och brottsliga syften som sätts i fokus. Boken är ett slags provkarta över de säkerhetsproblem som uppstått sedan internet slog igenom i global skala. Författaren går systematiskt igenom dessa problem och beskriver dem ingående. Han ägnar ansenligt utrymme åt strategier och konflikthantering hos de stormakter som leder utvecklingen. Han visar också hur cyberaggression konkret har utövats under de senaste åren, vilka aktörerna varit (i den mån det är känt) och hur försvarsstrategierna sett ut. Längre utläggningar ägnas cyberterrorism – med ljuset särskilt riktat mot al-Qaida – liksom industrispiionage samt hackers och deras förehavanden. Ambitionen är att ge en bakgrund till utvecklingen av företeelser som Heickerö kallar ”skadliga aktiviteter på nätet”.

Det mest kända exemplet som skildras i *Internets mörka sidor* är attackerna mot Estland våren 2007. Dessa genomfördes i samband med att ett sovjetiskt gravmonument (en bronsstaty och tillhörande aska av stupade soldater) flyttades från centrala Tallinn. Angreppens exakta ursprung har förblivit okänt, men ryska nationalistiska hackerkretsar är misstänkta. Offensiven

signalerade någonting nytt på den digitala krigföringens område eftersom den riktades mot en enskild stat. Heickerös skildring är innehållsrik och vederhäftig. Den ger en värdefull fördjupning av händelser som för de flesta säkert endast var en kort episod i nyhetsflödet. Författaren har bakgrund inom IT-branschen och som forskningsledare vid FOI. Han besitter uppenbarligen en stor sakkunskap på det område han behandlar, vilket inte minst märks när han återger enskilda konkreta exempel. Stilen är funktionell utan större finesser.

De fenomen som Heickerö har valt att koncentrera sig på är undantag och ter sig väsensskilda från den gängse vardagsanvändningen av informationstekniken. Hans bok ger onekligen en lärarrik inblick i denna marginella men ändå väldigt betydelsefulla värld. Men samtidigt saknas i *Internets mörka sidor* en utvecklad behandling av de ljusa sidorna och deras relation till krigföringen och säkerhetsarbetet. Mellan dessa aspekter av den digitala tekniken finns ju ett spänningsfält där statens och myndigheters intressen inte alltid sammanfaller med medborgarnas. Det som ur ett perspektiv framstår som legitima åtgärder för att öka tryggheten ter sig ur ett annat som illegitima begränsningar av friheten. Det är en av vår tids stora och svåra politiska uppgifter att klokt balansera dessa båda intressen, men Heickerös bok ger ingen egentlig vägledning i frågan om hur denna balansakt bör gestaltas. Anorlunda uttryckt: det saknas här liksom i de övriga titlar som behandlats i denna recension en mer utvecklad ansats till övergripande reflexion. En sådan ansats hade kunnat fördjupa meningsutbytet ytterligare.

► Thomas Karlsruhn är docent i idé- och lärdoms historia vid Göteborgs universitet.

— Annons —



**MATS PERSSON:**

“Räddningsåtgärder är det största hotet mot euron.”

Beställ *Den europeiska skuldskrisen* på [www.sns.se/forlag](http://www.sns.se/forlag)

**SNS**  
FÖRLAG

Cristine Sarrimo

*Jagets scen – Självframställning i olika medier*

MAKADAM | 288 S. | ISBN 9789170611131

# MARKNADSFÖRING AV JAGET UTAN FILTER

Recensent *Jesper Olsson*

**UNDER DET SENASTE** decenniet har en offentlighet växt fram där möjligheterna att marknadsföra det egna jaget blivit mycket större och forna tiders filter, såsom redaktörer och kritiker, spelar allt mindre roll. Det betyder inte att den individuella friheten regerar för det finns en räckta maktmekanismer som påverkar hur subjekten formas. I sin nyanserade och gedigna studie kartlägger Cristine Sarrimo denna medialt komplexa offentlighet och belyser den ur politiska, ekonomiska och sociala perspektiv. Recensenten saknar dock en mer materialistisk reflektion kring hur medierna påverkar konstruktionerna av subjekt.

”I de sociala mediernas epok strävar vi inte efter att gestalta andra möjliga själv, utan det Sanna Självet djupt därinne. Men detta är inte någon pejling av själen – det som började som en adressbok för att finna förlorade vänner och skolkamrater har förvandlats till en massiv övning i själv-marknadsföring: ’det är fantastiskt att vara jag’. Men vem exakt är jag?” (Översättning Jesper Olsson.)

**ORDEN ÄR HÄMTADE** ur den nederländske medieforskaren Geert Lovinks senaste bok, *Networks Without A Cause* (2012), som levererar en skarp, humoristisk och välformulerad kritik av den fas i en digital era som fått namnet Web 2.0 och som präglas av företeelser som Facebook, Twitter, Google och mobila plattformar. Lovink riktar in sig på 24/7-samhällets destruktiva effekter på minne, reflektion och vila, på maktkoncentration på nätet och på den plågsamma ideologin kring kommunikation och socialt utbyte, som illa maskerar en marknadsföring av egon. Och kanske är det senare inget annat än ett försök att dölja det faktum, att det är förlusten av jag och själv, i de flesta betydelse, som den ständiga uppkopplingen befördrar. Vem är egentligen jag?

Ett eller snarare flera nyanserade svar på denna fråga kan man ta del av i Cristine Sarrimos nyutkomna *Jagets scen. Självframställning i olika medier*, en studie som tar sig an att kartlägga och analysera det minerade fält av subjektskonstruktioner som växt fram i den medialt komplexa offentlighet

KONSTARTERNA &amp; MEDIER



som uppstått under det senaste decenniet. Ambitionen är ”att studera föreställningar om och offentliga konstruktioner av nutida självbilder”, och titeln syftar, skriver Sarrimo, ”dels på vad det innebär att bli synliggjord inför andra via det medialiserade offentliga samtalet, dels på vårt nutida begär att ta del av ’verkliga’ berättelser’ och ’sanna’ format i skilda medier”. Det är alltså vår samtids realism som ska studeras, en realism som är intimt lierad med det ”privata”, med känslor och affekter och autentiska bekännelser.

Mer specifikt riktas Sarrimos intresse mot hur det litterära skrivandet förhållit sig till denna rörelse mellan offentlighet och privatliv i genrer som roman, dagbok, självbiografi och blogg. Den offentlighet vi då talar om ser givetvis annorlunda ut än för bara femton år sedan. Det är en of-

fentlighet där forna tiders filter och grindvakter (redaktörer, journalister, kritiker etcetera) spelar en allt mindre roll, där fler människor har tillgång till mediernas kanaler, där det privata och personliga är centralt och där pendlingen mellan språklig-retorisk aktion och reaktion äger rum i realtid. Men det är knappast en offentlighet där den individuella friheten regerar – här finns en räckta maktmekanismer som begränsar de subjekt som formas och deras anspråk på sådant som autonomi, kreativitet och motstånd.

Det primärmaterial som ska analyseras hämtas från Maja Lundgren, Lars Norén, Ann Heberlein, P-O Enquist, Bodil Malmsten, Liza Marklund och bloggarna Kissie och Blondinbella – en begränsad korpus med slagsida åt svensk vit medelklass, som Sarrimo framhåller, men som ändå, ska det visa sig, erbjuder en palett av skiftande subjekt. Undersökningens teoretiska ramverk får en noggrann beskrivning i bokens första kapitel och är ganska mångfasetterat, men kan sammanfattas som en kombination av medieteori och sociologi. Till nyckelbegreppen hör Jay Bolters och Richard Grusins remediering (som får en generös tolkning), medialisering och konvergens mellan olika mediala uttryck – det senare hämtat från Henry Jenkins optimistiska och stundtals okritiska syn på mediernas funktion och effekter i dag.

Vidare är förstas den samtida teoribildningen kring offentlighet (från Habermas till Chantal Mouffe) liksom frågor om makt, om bekännelsens tradition och om

individ i senmoderniteten viktiga diskussionspunkter i inledningen. Det är ett matigt kapitel som levereras, vars definitioner och explikationer emellertid om-sätts på ett mer handfast sätt i de analyser som följer.

**DE NÄSTA AV** de senare ägnas åt Maja Lundgrens roman *Myggor och tigrar* (2007) och Lars Noréns *En dramatikers dagbok* (2008), två böcker som gav upphov till en omfattande debatt när de kom ut, särskilt som de vid namns nämnande gestaltade personer ur ett samtida svenskt kulturliv på ett mindre smickrande sätt. I bägge fallen handlar det om texter som i hög grad fick sin betydelse genom samspelet med medier. Som Sarrimo skriver är det böcker vilkas mediala effekter "blir en del av verken". Den viktigast poängen med hennes analys är emellertid att visa hur genuskodad receptionen av Lundgrens och Noréns böcker var. Bägge hade ett politiskt ärende och ville med hjälp av en "performativ" litterär realism gripa in i samtida maktförhållanden. Men där Norén ville göra sig själv till en paria och fick axla rollen av en manlig outsider, blev Lundgren mer eller mindre definierad som (för att citera en underrubrik hos Sarrimo) "den omoraliska kvinnan", vars text kunde tillskrivas närmast patologiska drag.

Nästa kapitel i *Jagets scen* handlar också om en samtida "patografi": Ann Heberleins två omdiskuterade böcker *Jag vill inte dö, jag vill bara inte leva* (2007), en öppenjärtig skildring av författarens kamp mot självmordet, och uppföljaren, *Ett gott liv* (2011), som bearbetar reaktionerna på den första boken och de bilder av personan "Ann Heberlein" som den alstrade. De såriga omständigheterna kring och efterspelet till bok nummer ett, med Heberleins försvinnande som kulmen, slogs upp stort i medierna, och precis som i fallet med Norén och Lundgren, kom dessa saker att påverka läsning och tolkning. Sarrimo beskriver det som att "den medialiserade personan återverkar på den utgivna boken" och att "Heberleins böcker och offentliga framträdanden kan ses som en känslopraktik som drar in både författaren, förläggaren, Heberleins familj, kritikerna och läsarna i olika känsloladdade relationer". Det rör sig alltså om ett fint exempel på den känsloladade och intimiserings av det offentliga som ska lyftas fram.

Kontrasten är stor till nästa studieobjekt, Per Olov Enquists memoarbok *Ett annat liv* (2008), som enligt välkänd kristen modell gestaltar en individs uppgång (författarkarriär), fall (alkoholism och improduktivitet) och återlösning (förnyat skrivande). Enquists bok tar snarast aktivt avstånd från en intimisering av samtidens

offentlighet. Han skriver sin bok i tredje person, och vill framställa ett autonomt subjekt som å ena sidan söker överblick över den historia och sociala ram som detta subjekt, å andra sidan, är inskriven i och påverkas av. Så framträder en spänning mellan frihet och strukturella begränsningar, där emellertid Författaren går segrande ur striden: "Författarrollen återuppstår, huvudpersonen Enquist återintar sin position och återtar sin identitet som professionell kulturaktör...".

De följande kapitlen i Sarrimos bok undersöker i tur och ordning: Bodil Malmstens (b)loggböcker och författarens väg från en mer konservativ position, där de nya medierna ses som en källa till glömska och förlust av historia och identitet, till ett entusiastiskt bloggande i samspel med det gamla bokmediet; Liza Marklunds bok *Gömda* och den nätdiskussion den gav

”Det är alltså vår samtids realism som ska studeras, en realism som är intimt lierad med det "privata", med känslor och affekter och autentiska bekännelser.”

upphov till, "en diskurs med både populistiska inslag och en helt berättigad kritik av mediernas inflytande", organiserad kring en "sanningens dramaturgi"; samt två av den svenska samtidens mest populära amatörbloggar, Blondinbella och Kissie, vilka iscensätter två olika kvinnoideal och subjekt – den förment naturliga medelklass- och entreprenörskvinnan och den trashiga tjejen, med artificiellt omvandlad kropp – men som samtidigt tangerar varandra genom det Sarrimo betecknar som en "nyliberal diskurs", där den individuella viljan ("ta ingen skit", "du kan om du vill") reser sig som fågel Fenix ur de sociala och politiska strukturernas aska.

Alla tre kapitel är intressanta, även om det om Malmsten, som pejlar ett flyktigt, rörligt och, som man en gång skulle ha sagt, postmodernt subjekt, ter sig lite konturlöst, och även om jag- och självframställning hamnar i skuggan av frågor om sanning och lögn i kapitlet om Marklund. De olika trådar som har lagts ut kring offentlighetens intimisering, kring individualiseringsideologi, kring genusstrukture-

ring av skrivandet och maktförhållanden inom medievärlden, och så vidare, knyts sedan samman i bokens avslutning. Sarrimo diskuterar marknaden som den nya föreställda gemenskapen och huruvida den liberala traditionens stöttepelare – individens frihet och autonomi – går att upprätthålla i den medialiserade värld som analyserats. Och hon konstaterar det som redan blivit tydligt i hennes analyser: det finns inte ett enda subjekt på det medialiserade jagets scen, utan flera skiftande självbilder: "den sjuka, offret, outsiders, den autonoma individen, det stiliserade flyktiga jaget och det boostade egot", som det heter redan i bokens inledning.

**UTAN TVIVEL ÄR** det en nyanserad och gedigen undersökning som Sarrimo har genomfört i *Jagets scen*, och bokens stora förtjänst ligger just i försöket att differentiera mellan de olika former av skrivande subjekt som företar resan mellan privat och offentligt, mot ett slags "realism", i dag. Vissa kapitel kanske inte rymmer så mycket nytt utöver vad som redan framkommit i artiklar och recensioner – särskilt gäller det de som ägnas åt Norén, Lundgren och Enquist, även om Sarrimo ger en större historisk tyngd och teoretisk genomlysning åt iakttagelserna. Förunderligt är dock hur hon kunnat försumma viss forskning som redan ägnats dessa texter – jag tänker främst på Ulf Olssons essäer om Noréns dagbok och Enquists memoarer, vars analys ligger oerhört nära den som Sarrimo erbjuder.

En annan betydelsefull del av studien är dess ambition att fläta samman frågor om medier och medieteknologier med politiska, sociala och ekonomiska frågor. Samtidigt kan jag ibland sakna en mer materialistiskt orienterad reflektion kring hur medierna påverkar konstruktionerna av subjekt, men detta ligger delvis utanför undersökningens syfte. Och det är inte alls något skäl att undvika *Jagets scen*. Vill man få en bredare och än mer differentierad bild över hur denna scen ser ut i dag, också bortom det litterära skrivandets territorier, rekommenderar jag att man kombinerar Sarrimos bok med Lovinks tidigare nämnda *Networks Without A Cause*. Den senare ger dessutom, på ett mer energiskt sätt, politiskt bränsle till att fundera på vad detta "jag" egentligen är bra för, om det är vår framtid att ständigt exponera och bearbeta självbilder på mobila digitala apparater eller om det finns andra sätt att forma en tillvaro on- och off-line.

► Jesper Olsson är forskarassistent i litteraturvetenskap vid Linköpings universitet.

George Orwell  
*Nere för räkning i Paris  
och London*

(Down and out in Paris and London)

ÖVERS. OLOF HOFFSTEN

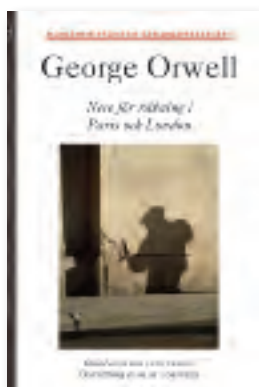
ATLANTIS | 224 S. | ISBN 9789173535793

# UTSLAGEN MEN INTE NERSLAGEN

Recensent *Marie Cronqvist*

**ORWELLS REPORTAGE FRÅN** slummen känns aktuellt i dag. Bokens har ifrågasatts eftersom han använde sig av litterära tekniker och själv hela tiden kunde fly från slummen, men han är som bäst när han är språkrör för andra.

## KONSTARTERNA & MEDIER



**SLUTET AV MARS** i år kunde BBC News berätta att Lee Hall, mannen bakom det oscarsbelönade manuskriptet till filmen *Billy Elliot* från 2000, höll på med en filmbearbetning av George Orwells första bok *Down and Out in Paris and London*, som gavs ut 1933. På frågan om varför han valt just detta verk som sitt nästa hjärteprojekt svarade Hall att boken i dag troligen är mer aktuell än någonsin förr eftersom den handlar om människor på samhällets absoluta botten som försöker överleva i en djup ekonomisk depression. Den fattigdom, hopplöshet och brist på framtidstro som skildras i Orwells sociala

reportage är något Hall tyckte sig känna igen i fjolårets uppror i London. När vi i dag upplever den andra riktigt djupa ekonomiska krisen på hundra år, kan det därför finnas anledning att göra ett återbesök i den första. Kanske upptäcker vi att det är mer som förenar än som skiljer det tidiga 1930-talet från det tidiga 2010-talet när det gäller villkoren för de allra svagaste och mest utsatta i vårt samhälle.

En liknande tanke ligger möjligen bakom Atlantis val att i höst i sin klassiker-serie ge utrymme för Orwells angelägna, men på sin tid inte särskilt framgångsrika och kanske därför i många kretsar bortglömda, debut. *Nere för räkning i Paris och London* kom ut 1973 på Rabén & Sjögren i en översättning signerad Olof Hoffsten och det är denna som nu ges ut igen. Men till denna habila översättning finns denna gång ett engagerat förord, där Peter Luthersson på ett intressant sätt placerar in boken i dess historiska sammanhang och samtidigt passar på att gå till storms mot Orwells belackare.

*Nere för räkning* berättas av en reporter inbäddad i fattigdom, först i slummens Paris, därefter på Londons gator. Boken inleds med en målände beskrivning av livet i Parisslummen på Rue du Coq d'Or med sina udda existenser och våldsamma slagsmål. Det är ett slags isolerad subkultur med en flytande population av människor på drift: nordafrikaner, polacker, ryssar, italienare, som dyker upp, stannar en vecka och därefter försvinner igen. Karaktäriseringar av alla dessa skiftande människor – murare, stenläggare, skoputsare, tvätterskor, matrosor, studenter, prostituerade, ficktjuvar, konstnärer, våldsbrottslingar – varvas med beskrivningar av smutsen, insekterna, alkoholen och den ständiga jakt på billiga cigaretter som präglar tillvaron för alla och envar.

Själv har författaren först en regelbunden inkomst genom ett par elever han undervisar i engelska, men när de försvinner går han arbetslös under en tid. Han tvingas sälja sina kläder till pantbanker och second hand-butiker för en spottstyver, ibland är han utan mat och tobak i flera dagar, däremellan har han lyckats sälja en artikel till en tidning och kunnat betala sin hyra till den bistra Madame F. I Paris är han, trots sin knappa tillvaro, aldrig utan tak över huvudet, behöver aldrig sova på kajen under Pont d'Austerlitz bland trasiga kartonger och tömda vinflaskor.

Till slut får han arbete på nyöppnade Hôtel X nära Place de la Concorde. Här möter vi den fashionabla restaurangen, men perspektivet är från den som står allra längst ned i det kulinariska kastsystemet – diskarens, plockarens, städarens, toalett-vaktmästarens. För även om författaren

nu har pengar att betala hyra, mat och kläder, så är hans tillvaro som diskare, *plongeur*, inte mycket bättre än som svältande arbetslös. Han får arbeta under slavliknande förhållanden 17 timmar om dagen i det smutsiga och slamrande grovköket, där framför allt känslan av meningslöshet övermannar honom.

Till slut får Orwell nog och lägger sin sista lön på en tredjeklassbiljett till London, "tekökets och arbetsförmedlingens land, så som Paris är bistrans och utsugarsystemets land". Medan han söker arbete kan han låna pengar av en bekant, men väljer i stället att leva bland luffare och uteliggare. Han vandrar runt, sover på lusiga kvartar och luffarhärbargen över hela den jättelika staden (eftersom ingen luffare får sova på samma härberge mer än en natt per månad). Han frekventerar Frälsningsarméns soppkök och passar då på att reflektera över luffarens förhållande till kristen välgörenhet som en kombination av beroende och likgiltighet. Till skillnad från Parisdelen av boken är Londonskildringen en beskrivning av ett liv i ständig rörelse, men liksom i den förra delen fylls sidorna i första hand av berättelser om de utslagna människor han möter.

**SOM LUTHERSSON SKRIVER** i sitt förord är *Nere för räkning* en journalistisk klassiker som förtjänar nya läsarskaror av en rad olika skäl. Framst är det ett sällsamt stycke självupplevt reportage i genren berättelser om livet på marginalen i den moderna staden som i dag ofta förknippas med namn som Günter Wallraff och Barbara Ehrenreich, men som har en bred och lång historia som går tillbaka till 1700-talets politiska satiriker via 1800-talets Dickens och sekelskiftets Jack London.



► George Orwell, mitten av 1930-talet.

Det litterära reportagets långa tradition av att öka textens blodflöde med hjälp av skönlitterära tekniker och stilmedel ger med jämna mellanrum upphov till hätska debatter om var gränsen går mellan litteratur och journalistik. På denna front intet nytt. Reportaget har förblivit en anomali inom journalistiken, som inte har lyckats frigöra sig från föreställningen om att den journalistiska objektiviteten existerar, att verkligheten är entydig och att all fiktionalisering är lögn.

Långt före debatterna som rasade kring 1970-talets "new journalism" rörde sig också kritiken mot Orwell kring frågan: Är det sant? Svaret är självklart, har Edward Said och andra framhållit med emfas. Orwell hade, som alla andra medelklassynglingar på resa i slummen, alltid ställen att ta vägen och personer han kunde vända sig till – mostrar och fastrar där han kunde få ett mål mat eller lite pengar till hyra. Han var möjligen nere, men aldrig för räkning, som en recensent uttryckte det. Spelar det någon roll om hans ingående och detaljerade beskrivningar av hungerns fysiska uttryck – musklerna lika kraftlösa som efter en influensa, hjärnan fräntagen all förmåga att tänka och fatta beslut, och så det ständiga spottandet av ett vitt, segt slem – är självupplevda eller delvis återberättade för honom? Blir berättelsen mindre angelägen om läsaren vet att Orwell, som han också själv erkänt, har arrangerat om händelseförlopp och ser vissa av personerna mer som typkaraktärer än som verkliga individer?

I mitt tycke är författarens användande av litterära tekniker något som stärker snarare än undergräver trovärdigheten i texten. Dessutom ligger skildringens förtjänster inte främst i Orwells egna erfarenheter, eftersom han är allra bäst som betraktare och som språkrör för andras berättelser. Det är dessa berättelser han själv speglas i. Här finner vi till exempel den ömsinta skildringen av vännen i Paris, den excentriske före detta ryska soldaten Boris, vars lycka vände med den bolsjevikiska revolutionen och som sedan i fransk exil hade arbetat sig upp från ingenting till kypare, innan han fick reumatism i sitt ena ben och förlorade arbetet. Tillsammans korsar de Seine elva gånger på en dag, i trasiga skor och i jakt på tillfälligt arbete. Nu upptäcker författaren att det också finns en oväntad känsla av frihet gömd i den mest utpräglade fattigdomen. "Jag tror att var och en som haft ont om pengar har upplevt den. Det är en känsla av lättnad, nästan av glädje över att veta, att man själv till slut är på allvar utslagen. Man har så ofta talat om att vara under isen – tja, här är man nu under den, man har kommit dit, och man står ut med det."

► Demonstrerande utanför London Labour Exchange, 1930-talet.



Den yttersta fattigdomen utplånar framtiden, men förtar också en hel del ångslan.

**VAD HADE DÅ** denna reportagebok att meddela sin samtid om fattigdomen som samhällsproblem? Som äldre löd Orwells dom att den som skrev *Nere för räkning* präglades av en märkbar ideologisk förvirring och osäkerhet, och att det var först i samband med spanska inbördeskriget som han insåg de stora sammanhangen och kom att utveckla en egen röst och hållning. I *Hyllning till Katalonien* konstaterade han att varje mening han skrivit sedan 1936 hade, direkt eller indirekt, skrivits i kampen mot totalitarism och för demokratisk socialism så som han kände den.

I debutboken möter vi en ung och oslipad skribent, inte på något sätt den fullfjädrade författare som senare under 1940-talet med hjälp av en lika säregen som osviktig politisk kompass, ständigt pekande mot antitotalitarism, och som skulle skriva storverk som *Djurfarmen* och 1984. Här finns ännu en nyvaken rufsighet, kanske på gränsen till naiv och en smula bångstyrig, men på samma gång fascinerande helgjuten. Många Orwell-fantaster har därför lyft fram just denna berättelse från rännstenen som sin favorit, inte på långt när för dess litterära kvaliteter, utan snarare för dess äkthet och engagemang. Det är en ung mans reaktion mot fattigdom och förtryck, en ögonblicksbild mitt i en politisk mognadsprocess, där samhällsproblem identifieras men inga förslag till lösningar ännu är i sikte.

Och faktum är att väldigt lite av det Orwell skriver om var i sikte i England vid denna tid. *Nere för räkning* dokumenterar en mänsklig erfarenhet från samhällets bottenkikt som ytterst få i den annars mycket klassmedvetna brittiska läsekretsen ens ville se eller erkänna. Som reportageskribent är han observant och distanserad, men på samma gång empatisk och engagerad. Detta var uppenbart ett särdrag som inte försvann då han långt senare blev erkänd och hyllad författare. "Han saknade den osäkres dogmatism", konstaterade en av Orwells adepter om sin mentor och lärare. "Han var aldrig nedlåtande, han predikade aldrig, han trängde sig aldrig på." Kraften i *Nere för räkning* är inkapslad i ordens ärliga nakenhet, samtidigt som författaren så tydligt prövar sina egna tankegångar och pendlar mellan säkerhet och ifrågasättande. Texten är ett pågående arbete med rollen som privilegierad betraktare, något som lämnar fritt spelrum för såväl skoningslös kritik mot de egna plattityderna om jämlikhet och värdet av meningsfullt arbete som fullständigt oreflekterade skildringar av hur han håller ut en hel kanna mjölk eftersom det fanns en fluga i den.

**KANSKE VISSTE ORWELL** själv bara alltför väl att texten var ung, ofärdig, omogen. *Nere för räkning* visar sig nämligen vara ett av de magiska manuskript som överlevde, mot alla odds och stundtals mot författarens vilja och intention. Originalversionen, som hade titeln *A Scullion's Diary*

och som var avsevärt kortare och endast innehöll beskrivningen av vistelsen i Paris, stod färdig i oktober 1930. Efter ett antal refuseringar av de stora förlagshusen i London, däribland av T. S. Eliot vid det prestigefyllda Faber & Faber, tappade författaren intresset för sin text och lämnade det därhän för nya skrivprojekt. Det olycksaliga manuskriptet hamnade så småningom i papperskorgen hos hans hyresvärd i London, en kvinna som i stället för att slänga det – vilket upphovsmannen begärt – sörjde för att det hamnade hos det nyetablerade bokförlaget Gollancz. Men Orwell hyste fortfarande inga förhoppningar när det gällde manuskriptets framtid, trots att han då utökade det med skildringen av livet på Londons gator. "Om ingen har något emot det", skrev han till förlagschefen Victor Gollancz då denne beslutade att ge ut verket 1933. "så föredrar jag att ge ut det under pseudonym. Jag har inget rykte som kan gå förlorat med detta och om boken av någon anledning skulle nå någon framgång, så kan jag alltid använda pseudonymen igen." Därmed försvann den unge och ständigt refuserade Eric Arthur Blair och författaren George Orwell skapades.

Boken blev som nämnts ingen omedelbar succé och har sedan 1930-talet inte heller rört sig i närheten av de massupplagor som de senare böckerna har tryckts i. Men kanske tiden nu har hunnit ikapp den igen? När texter färdas genom årtiondena tenderar det kulturspecifika att blekna, medan det allmängiltiga dröjer kvar och får tydligare skärpa. Frågan är om vi på allvar vill uppmärksamma de verkliga offer som vår egen tids ekonomiska kris skördar – och ta konsekvenserna av ett sådant uppmärksammande. På denna punkt känner Orwell oss, som han kände sin egen tids intellektuella medelklassbriter och salongssocialister. "Vi vet att fattigdom är obehaglig; eftersom den är så fjärran, njuter vi i själva verket av att plåga oss med tanken på dess obehaglighet", konstaterar han. "Men vänta inte att vi skall göra något åt saken. Vi tycker synd om er, de lägre klasserna, precis som vi tycker synd om en katt med skabb, men vi kommer att slåss som djävlar mot varje förbättring av era förhållanden. Vi anser att ni är mycket ofarligare så som ni har det." Driften att föreviga de slavliknande förhållanden som människor lever under i den moderna storstaden är, menar han, till syvende och sist en grundläggande fruktan för massan.

► Marie Cronqvist är universitetslektor i journalistik och mediehistoria vid Lunds universitet.

Boris Groys

*Avantgardet och samlingslogik*

ÖVERS. FREDRIK LINDE

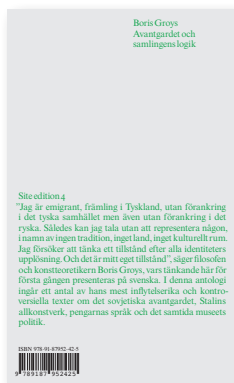
SITE | 320 S. | ISBN 9789187952425

## FÖR DE STORA FRÅGORNA ÄR SPRÅKET ÄNNU UNDERUTVECKLAT

Recensent *Karin Grellz*

**DEN RYSKE FILOSOFEN** Boris Groys är en av postmodernismens främsta teoretiker. Nu föreligger ett urval av hans texter på svenska. I sitt filosoferande lyfter han fram sin egen situation i emigrationen som han menar visar möjligheten att tänka utifrån ett tillstånd när alla identiteter är upplösta.

KONSTARTERNA & MEDIER



**D**EN RYSKE FILOSOFEN och konstteoretikern Boris Groys har gjort intresset för och närvaron i det samtida till sitt signum. På väg till ett uppdrag som co-curator för årets Shanghai-biennial för samtida konst besökte han i somras Moskva och framträdde med föredrag, bland annat inför "Okkupaj-Abaj" – Moskvas motsvarighet till Wall Street-rörelsen. Framför statyn av Abaj Kunanbajev talade Groys om konst

och politik, om sökandet efter nya livsformer och om occupy-rörelsen som en praktik liknande 1970-talets sovjetiska undergroundkultur, de nonkonformistiska kretsar där han själv debuterade som kritiker och teoretiker.

Under ett möte mellan Wall Street- och Abaj-aktivister som genomfördes av stiftelsen Memorial visade det sig att man i stort hade samma erfarenheter när det gällde mötet med makten, polisen och icke-sympatisörerna. I Ryssland hann rörelsen dock inte få lika brett stöd som i USA och det finns en stark misstänksamhet mot den som ett storstadsfenomen lett av en liten exklusiv elit av unga och framgångsrika Moskvaor. Denna misstänksamhet underblåses av Putintrogna medier som nu också misstänkliggör alla impulser som kan spåras till utländskt inflytande, inte minst ekonomiskt. Sedan lagen mot folksamling på allmän plats klubbades igenom i juni är denna typ av manifestationer illegala och antalet bötfällda och häktade aktivister har ökat i Ryssland, men samtidigt har diskussionerna om demokratins, aktivismens och konstens gränser ökat inom alla möjliga forum. Och här är Boris Groys i högsta grad aktuell och relevant.

Brezjnevepokens romantiska konceptualism är för Groys ett exempel på en verksamhet som var just *sam-tidig*. Och då handlar det inte om konst som en sekundär reaktion på politik och samhälle, utan snarare om något som liknar en kemisk reaktion med samtiden. På ett liknande vis har Pussy Riots framträdanden, utan att kunna tillskrivas något entydigt eller bestämt budskap, fungerat katalyserade för annars mer eller mindre dolda företeelser i omgivningen, menar han i en intervju från besöket i somras.

Groys emigrerade till Tyskland redan i början av åttiotalet och är i dag professor i New York och Karlsruhe. Han har gjort sig känd som en av postmodernismens främsta teoretiker och som upphovsman till *Gesamtkunstwerk Stalin*, en undersökning från 1988 där han dekonstruerar det klassiska avantgardet och stalinismen som språkliga och sociala praktiker och visar att de delvis är besläktade fenomen.

**ETT URVAL AV** Groys texter finns nu tillgängligt på svenska i volymen *Avantgardet och samlingslogik*, utgiven av Site edition. Här presenteras texter skrivna mellan 1997 och 2003 i översättning av Fredrik Linde som också stått för urvalet och en utförlig introduktion. Texterna rör sig kring tre teman: den ryska idéhistorien, konstens gränser och aktuella samhällsfenomen. Boken avslutas med ett filosofiskt samtal ur boken *Der Unsterblichkeit: vier Gespräche mit Thomas Knoefel*.

I dessa texter ges retoriskt välformulerade kritiska analyser av allt från avantgardet, Nietzsche och Ryssland till konst-samlande, projektskrivande, turism och fundamentalism. Det är tydligt att det inte är resonemang som lutar sig mot några absoluta etiska, estetiska eller trosmässiga storheter eller ens förnuftsmässiga sådana. För Groys handlar det om tillfälliga modeller där retoriken ändå har en förmåga att skapa nya värden, alternativa ekonomier. Det är ett sätt att tänka logiskt, men genom tankefigurer och övergångar delvis ärvda från Derrida och dekonstruktionen, där olika ekvivalenta, både konkreta och abstrakta språkliga storheter ständigt växlas in mot varandra, skapar han fler och fler vridningar på sitt resonemangs möbiusremsa, tills han slutligen klistrar ihop den och får det hela att hänga ihop utan att det egentligen går att säga vad som är på insidan och på utsidan. Texterna i detta urval vittnar ändå om en övertygelse om filosoferandets och de språkliga modellernas betydelse, om vikten av att utveckla språket för att förfina det och åstadkomma välbehövliga perspektivförskjutningar. För de stora frågorna har vi i det avseendet fortfarande ett underutvecklat språk, menar Groys.

**SAMLIGA TEXTER HANDLAR** på ett eller annat sätt om konst och det kulturbestämda i all mänsklig kommunikation och gemenskap – det vill säga det som återstår när de mest elementära mänskliga behoven är tillfredsställda. Intresset för det totalitära i alla diskurser och kulturella ekonomier är också genomgående och det är tydligt att Groys filosofiskt skriver in sig i en existencialistisk tradition som undersöker uppkomsten av och mötet med det andra. Hans särskilda intresse för Ryssland kommer sig av att såväl det totalitära anspråket som de kulturella individuationsprocesserna enligt honom där alltid varit särskilt påtagliga och åskådliga. Ryssland tillskriver han bland annat själva upptäckten av det andra.

Konstfilosofiskt är "Samlingens logik" kanske den mest tankeväckande texten, medan "Pengarnas språk" är den mest politiska. Den första analyserar samlingens, eller samlandets, logik genom ett slags kulturfilosofins egen relativitetsteori. Den moderna konstens rum definieras här som entropins rum, där olika former av liv ständigt riskerar att konsumeras snarare än att bevaras. Men konsten lyder samtidigt också under det politiska, vilket i sin tur också följer samlandets principer, menar Groys. Samlingen, det museala rummet eller kollektionen, framstår till sist som resultatet av den ömsesidiga påverkan mellan samlandets yttre och inre



”Genom att tala om det specifikt ryska gjorde han sig en gång intressant för en västlig publik, påpekar Groys.”

logik med entropin eller döden som ett slags begynnelsevillkor.

Under sitt besök i Moskva talade Groys om Ryssland som ett djupt ideologiskt land som vacklar mellan öst och väst, där kluvenheten fortfarande går inte bara genom landet utan också genom enskilda individer. Men är detta egentligen en så specifikt rysk problematik? Och varför är han så mån om att få både ryssar och andra att – bokstavligen – köpa denna nationella myt? Det finns en linje i Site-utgåvan som antyder ett svar på denna fråga: från de inledande två texterna där Groys förefaller omfatta idén om den ryska exceptionalismen, över texterna om de kulturella ekonomiernas logik, fram till samtalet med Knoefel där han i ett svep reducerar allt tal om det nationella till en exportvara och ett marknadsföringsknep. Genom att tala om det specifikt ryska gjorde han sig en gång intressant för en västlig publik, påpekar Groys. På samma sätt låter han sig uppenbarligen i dag importeras tillbaka till det forna hemlandet.

**I SITT FILOSOFERANDE** använder sig Groys också av sig själv och sin situation i emigrationen, där han inte tillskrivs någon hemhörighet vare sig i den tyska eller ryska kulturen. Detta menar han är ett tillstånd som också fungerar som en filosofisk utgångspunkt – möjligheten att tänka och tala utifrån ett tillstånd efter alla identiteters upplösning. Men vad betyder det egentligen? I ett svenskt sammanhang är det lätt att uppfatta det som en idealisk

neutral utgångspunkt och i den svenska utgåvan framhävs resonemanget genom ett citat på bokens omslag. I en rysk kontext utgör emellertid den dubbla tysk-ryska tillhörigheten någonting långt mer traumatiskt, komplext och kluvet, och utanförskapspositionen läses dessutom snarare som en manifestation av en judisk identitet.

I sin slutreplik till Knoefel säger Groys att den typ av illusionslöshet som finns i hans texter är "ett försök att uppfylla det metafysiska uppdraget under den nutida världens betingelser". Med sin rysk-tyska bakgrund och sitt intresse för antifilosofi (jfr. *Einführung in die Anti-Philosophie*, 2009) och vad han kallar "den deltagande konstens genealogi" skriver Groys här in sig i den tradition av existencialistiskt inriktade filosofer som, väl inlästa på en tysk tanketradition, "exporterades" från Sovjetunionen till Västeuropa i början av tjugotalet. Lev Sjestov tog sig på egen hand till Paris, medan Nikolaj Berdjajev reste med "filosofskeppen" varmed nära hundra intellektuella och deras familjer på Lenins direkta order förvisades från Sovjetunionen till Tyskland 1922. Det är alltså delar av detta tankegods som nu återbördas, i smält och bearbetad form, till Ryssland genom Groys.

**LINDE, SOM TIDIGARE** översatt både Kant och Schopenhauer, har gjort ett gediget arbete med översättningen, men en fackgranskning när det gäller vissa ord och begrepp – i synnerhet transkriptionen av ryska namn och titlar – hade varit på sin plats. Här har han uppenbarligen lämnats i sticket av förlaget och resultatet är en hybrid mellan tysk och svensk transkription som man inte behöver vara transkriptionspurist för att bli besvärad av. Boken är tryckt på billigt papper som väcker nostalgiska minnen från Sovjettiden. Avsiktligt eller inte är utförandet på så sätt i linje med innehållet: en bok gjord för hastig konsumtion i stället för att inordnas i någon samling. Men för att trots allt underlätta för svenskspråkiga läsare/samlare och deras försök att, med Groys ord, skapa egna värden på lokala marknader, borde texterna absolut göras tillgängliga digitalt. De kan förhoppningsvis inspirera till givande samtal också i Sverige, om konstens livsbetingelser och om kulturell identitet – betraktad genom svenska föreställningar om det ryska.

► Karin Grelz är akademiforskare i humaniora knuten till Stockholms universitet samt universitetslektor i ryska vid Lunds universitet.

Kaj Falkman  
Överraskningens poesi –  
Upplevelser av haiku

ALTANTIS | 255 S. | ISBN 9789173534628

# HAIKUN ÄR SÅ KORT ATT DIKTAREN INTE FÅR PLATS

Recensent *Monica Braw*

**DEN JAPANSKA HAIKUN** har spritt sig över hela världen och antar många skepnader, men kan inte se ut hur som helst, som Kaj Falkman visar i sin rika och unika introduktion. Haikun är inte en bekännelse-dikt och man ska inte uttala känslor utan väcka dem.

## KONSTARTERNA & MEDIER



**USA OCH ENGLAND** delas det ut "Haiku kits", haikulådor, till skolorna så att eleverna ska få lära sig att skriva haiku, japansk kortdikt. Det finns också andra instruktionsböcker, som Jeanne Emrichs *Haiku Habit Workshop*. I den får presumtiva poeter råd som att betrakta omgivningen och sedan zooma in, att stanna upp, blunda och lyssna, att röra vid föremål för att lära känna dem, att smaka, att lukta och att lägga märke till hur sinnena uppfattar världen olika vid olika tider av dygnet.

Det förefaller som en övning lämplig för alla sorters diktare. Kaj Falkman understryker i *Överraskningens poesi. Upplevelser av haiku* att haiku inte bara har blivit en internationell poesiform med japanskt ursprung. Den antar också många skepnader. Ta till exempel världens mest berömda haiku, skriven av Matsuo Basho, haikuns fader, här i Falkmans tolkning:

*Den gamla dammen  
En groda hoppar i  
– vattnets ljud*

I Bashos dikt finns grundläggande ingredienser i en haiku: en bild, en händelse och en överraskning. De blir tydliga som en film. Men det råder också en atmosfär av melankoli kring landskapet och det plötsliga och flyktiga som sker. Kontrasten till en amerikansk haikupoets alster, citerad i *Överraskningens poesi*, kan knappast vara större:

*En häst  
i full galopp  
på en tomat*

Basho levde 1644–1694. Han hade möjligtvis samurajursprung men ställde sig avsiktligt utanför shoguns strängt reglerade ståndssamhälle. Det var möjligt för bland andra poeter, vilka ändå liksom Basho kunde bli högt respekterade och uppburna under sin levnad. De beundrades inte enbart för sin konst utan också för att de med berättat mod tog avstånd från den hårda och krassa värld som rådde i miljonstaden Edo (Tokyo). Samurajerna var samhällets ledare men många av dem levde på den ekonomiska katastrofens brant. Städernas handelsmän däremot var visserligen ibland mycket välbeställda, inte minst som långivare till samurajer, men befann sig längst ner i rang.

Bashos konst anknöt inte till dagshändelser men väl till vardagslivet, ofta i form av snabba, kommentarliknande iakttagelser. En del haikumästare lär ha skrivit tusentals verser på en enda dag. Många västerlänningar har blivit fascinerade av detta och uppfattar en haiku som något man enkelt kan svänga ihop. Det går numera desto mera *geschwind* som det i en del kretsar är accepterat att strunta i vad man skulle kunna tro är haikuns grundkrav: stavelseräkningen 5–7–5. Det räcker då med tre rader fri vers. Falkman, som har skrivit och föreläst inaktännande om Dag Hammarskjölds författarskap, tar ändå ett exempel från honom:

*Detta tillfälliga  
möte av möjligheter  
kallar sig Jag.*

Hammarskjölds dikt har, anser Falkman, visserligen haikuns form men är snarare ett epigram eller en aforism till innehållet. Det finns nämligen trots allt krav på en haiku även om man lämnar de 17 stavelserna därhän.

**DEFINITIONERNA AV HAIKU** är ofta poetiska i sig. I Nationalencyklopedin heter det: "... en haiku beskriver ögonblicket mot bakgrund av tidlösheten". Encyclopedia Britannica definierar haiku så här: "... an art of expressing much and suggesting more in the fewest possible words", danska Lademann: "... registrerar en ögonblicksbild, en spontan upplevelse, oftast av naturen, varigenom en uppfattning om existensen avspeglas" och Haiku Society of America – som sedan länge har försökt komma fram till en definition – talar om "imaginistic language to convey the essence of an experience of nature or the season intuitively linked to the human condition."

Den engelske författaren R.H. Blyth talar om haiku som "a shock of mild surprise". Det är känslan diktaren får när haikun föds och den fortplantar sig till läsaren "när den återföds i hans sinne." Falkman själv formulerar en tioradig definition som förutom det existentiella framhåller ett konkret bildspråk och skildringen av en förändring med en överraskande poäng eller "en kvardröjande poetisk stämning".

Kaj Falkman kom själv först i kontakt med haiku när han var stationerad som diplomat i Japan. Han är grundare av det livaktiga Svenska Haiku Sällskapet. Förutom att han själv författar haiku har han också introducerat japansk dikt i Sverige, alltifrån Japans kejsarinna Michikos waka-diktning (*Strömdrag*) till just haiku.

**INTRESSET FÖR JAPANSK** konst exploderade i Väst under andra hälften av 1800-talet när Japan öppnat sina gränser efter över 200 års isolering från vår del av världen. Det blev till en vurm, *japonisme*, som omfattade konst, konsthantverk, design, möbler och kläder. Impressionisterna blev oändligt inspirerade av träsnitten med deras klara, starka färger och detaljerade skildringar där de allra minsta kryp i naturen, de allra mest trälände människor och de allra mest vardagliga bestyr var värda att studera och avbilda.

Den japanska litteraturen var till att börja med svårare att tillgodogöra sig eftersom så få kunde läsa den. Men heroiska språkgenier som Basil Hall Chamberlain och W.G. Aston blev de första att lista ut den mycket främmande grammatiken och de kinesiska skrivtecknens överföring till den obesläktade japanskan och snart följde fler. I Sverige var tydligen Anders Östling 1933 den förste att uppmärksamma

haiku genom att recensera en japansk haikuantologi översatt till engelska, även om han undrade om denna "dvärgpoesi kan stimulera den europeiska publiken till full uppskattning". Det dröjde till 1959 innan japansk haiku översattes till svenska i antologin *Haiku* av Jan Vintilescu 1959. Bland svenska författare som skrivit haiku är Bo Setterlind och Tomas Tranströmer.

**OM EN HAIKU** kan se ut ungefär hur som helst nuförtiden, måste det ändå finnas några kriterier. Falkman diskuterar många, till exempel koncentration, ordföljd, tankepaus, rytm och humor. Dikten beskriver ofta ett skeende som ett trestegshopp med entré, handling, final, med andra ord den där dammen, grodan och plasket. Det kan också röra sig om en bild som oväntat förvandlas. Det sker någonting, vare sig det är en visuell förändring eller en överraskning. Det rör sig ofta om något flertydigt, som i en haiku av en annan svensk diplomat och haikuförfattare, japanologen Lars Vargö:

*Den gamle munken  
öppnar vördsamt träporten  
åt en stark höstvind*

Just årstider tillmäts stor betydelse i Japan. En utlänning får ofta höra hur viktiga årstiderna är där, och man kan ibland litet irriterat fråga sig om japanerna verkligen tror att vår, sommar, höst och vinter bara finns i deras land. Just i haiku är emellertid årstiderna av större betydelse än vi kanske kan föreställa oss. En speciell term, *kigo*, betecknar ord som är bilder för årstiden och en traditionell haiku bör innehålla ett årstidsord, som måne (höst), körsbärsblom (vår). Det kan tyckas tämligen lättförståeligt och ersättas med svenska företeelser som kräftor och Lucia. Men det finns hela ordböcker med *kigo*. Falkman påpekar att i haiku söker man inte förnyelse med hjälp av nya ord utan genom att använda gamla ord i nya bilder.

Vissa ordklasser anses mindre lämpliga. Rent generellt bör inte adjektiv och adverb användas. Inte heller bör man skriva "jag". Över huvud taget är haikun inte något slags bekännelsedikt utan författaren strävar efter att uttrycka något allmängiltigt som läsaren sedan kan återföra på sig själv. Som någon uttryckte det: haikun är för kort för att diktaren själv ska få plats. Egendomligt nog kan man också tala om att fantasin inte har någon plats. Det som beskrivs bör vara konkret men kan förstås väcka fantasin.

En annan säregenhet för denna diktform är att den inte heller direkt ska uttrycka känslor. Det uppfattas, skriver Falkman, "som ett diktat eller en självförhåvelse".



► Porträtt av Basho och hans mest berömda haiku, Den gamla dammen, ca 1820.

Han tar ett exempel:

*På dina tankar  
satte du ett frimärke.  
Jag fick nytt livsmod.*

För en person som inte är bevandrad i haiku kan det tyckas vara en mycket bra dikt. Men Falkman, domare i många haikutävlingar, säger rent ut att detta bidrag inte kunde få pris eftersom "känslouttrycket i slutraden var alltför direkt och självcentrerat". Man ska alltså inte uttala känslor utan väcka dem.

Bland många enskildheter tar Kaj Falkman också upp metaforer. De har i allmänhet ingen plats i en haiku som bör framkalla en ögonblicksbild. I en sådan finns det inte tid och rum för en jämförelse med någon annan bild. Som exempel på ett bruk av metaforer tar han Tranströmers dikt:

*Kraftledningarna  
spända i köldens rike  
norr om all musik*

Falkman anser att sista radens hänvisning till musik genom att kraftledningarna framträder som stumma tonlinjer utan att det utsägs är en dold metafor. Att sådana inte är helt otänkbara visar han dock i översättningen av en dikt av Basho från ett diktarsamkväm:

*De vita krysantemerna  
fångar blicken  
inte ett dammkorn.*

Falkman förklarar att krysantemerna symboliserar värden och hans rena sinnelag, och att en metafor i en god haiku ligger djupt begraven i dikten. Men den är onekligen svårförstådd av icke-japaner.

**EN ANNAN SVÄRIGHET** med att översätta japansk haiku ligger i skillnaden mellan japanska (ursprungligen kinesiska) tecken och bokstäver. Att fästa blicken på ett enda speciellt skrivtecken är en ögonblickets upplevelse, fylld av skönhet men också av mening, historia och associationer. Mycket av detta går obevekligen förlorat i nästan alla andra språk.

Också om själva tillblivelseprocessen finns olika uppfattningar. I USA talar man om "haikuögonblicket", haikupoetens plötsliga inspiration som ska vara något i stil med zenbuddismens satori, plötslig förståelse av tillvarons innersta.

Kaj Falkman förefaller personligen ha en mindre dramatisk inställning. Han talar om "haikuberedskap", det tillstånd när man tillåter sig att se och vara öppen för intryck som kan bli till en dikt. Han lägger märke till ett träd i parken och skriver:

*Det gamla hjärtat  
har växt ihop  
med barken*

Falkmans bok är en rik och unik presentation både av haiku som diktform, av hantverket att skriva haiku och av en rad haikuförfattare, japanska, svenska och utländska, erfarna så väl som oprövade. Den 11-åriga franska skolflickan Séverine Choussaud hör till de sistnämnda men hennes haiku i Falkmans översättning är en handledning så god som någon:

*Låt oss vässa pennan  
vid ett fönster  
och sedan vänta*

► Monica Braw är fil.dr i japansk historia och författare.

Björn Kumm  
*Uppdrag världen – Memoarer*  
 LEOPARD | 269 S. | ISBN 9789173433884

Hermann Lindqvist  
*Mitt i allt – Historien om Hermann Lindqvist  
 om han får berätta den själv*  
 BONNIERS | 415 S. | ISBN 9789100125110

Jan Mosander  
*Bland spioner, kommunister och vapenhandlare*  
 FISCHER & CO | 407 S. | ISBN 9789186597320

## KORRAR SOM RAPPORTERAR OM SIG SJÄLVA

Recensent *Kim Salomon*

NÄR DESSA TRE klassiska utrikeskorrespondenter publicerar sina memoarer bjuder de på en nostalgitripp till en nyss svunnen, manlig värld. Korrespondentens dröm är att befinna sig i händelsernas centrum men när de placerar sig själv i centrum är det inte riktigt klart vad de vill berätta.

### KONSTARTERNA & MEDIER



**V**ISSA YRKEN HAR blivit obsoleta och försvunnit. Bysmeden och stinsen tillhör utdöende skrän, och de håller på att få sällskap av de mytomspunna utrikeskorrespondenterna, vilkas antal kraftigt har reducerats under senare år. I tidningarnas sparplaner och neddragningar ryms inte längre närvaro på den internationella arenan. Utrikesbevakning kallas numera också omvärldsanlys och analyser kräver inte nödvändigtvis journalister på plats.

De tre aktuella memoarförfattarna Björn Kumm, Herman Lindqvist och Jan Mosander utgör en sinnebild för utrikesreportern. Läsningen av deras memoarer blir

en nostalgitripp, en tidsresa tillbaka till ett nära förflutet. Det är en utpräglad manlig arena som synliggörs; det är män som berättar, kollegorna är män, jargongen och utmaningarna tillhör den manliga sfären, inte nödvändigtvis på ett provocerande sätt, men signalerna finns där. Familjeliv förekommer i utkanten av utrikeskorrespondenternas machovärld. I krigszoner och katastrofområden finns det inte plats för blöjbyten. Kvinnor och barn är statister.

I dessa memoarer finns en medvetenhet om att yrket har ett socialt pris. Kumm skriver om familjeliv och relationer som havererar. Som ung kände han förtvivlan

inför utsikten att bli familjefar och barnavårdare. Lindqvist passar på att ge en släng till dagens journalister som enligt honom verkar låsta i hämtning och lämnning på dagis. Med viss självinsikt konstaterar han, att på hans tid fanns inget vardagspussel, i stället brakade äktenskapen ihop. Men hans kvinnoyn är inte uppdaterad. Från sina ungdomsår skriver Lindqvist "Många år framåt förblev kvinnan den utforskade kontinenten. Jag visste mer om Himalayas toppar och hemligheter än om kvinnans dalar och mörka skrevor."

Utrikeskorrespondenterna följde inte arbetstidsavtal, utan fick ibland jobba dygnet runt veckans alla dagar. Gränsen mellan privatliv och yrkesliv suddades ut. Utrikeskorrespondent var inte bara ett yrke, utan som Lindqvist konstaterar också en livsstil och för honom det enda sättet att leva. "Det har varit många och blodiga krig, glada skratt och mycket kärlek."

Memoarerna ger på olika sätt inblick i journalisters och inte minst utrikeskorrespondenters arbetsdag med deadlines, krångel med telex, tidspress och vedermoder att ta sig fram till händelsernas centrum. Memoarförfattarna arbetade framför allt på *Aftonbladet*, *Expressen*, tv och radio, ibland som frilans och ibland med fast anställning som trygghet. Rutinmässigt arbete på hemmaredaktion tillfredsställde inte alltid den rastlöse utrikesreporterens temperament och livsrytm. Lindqvists specialitet var således krig och katastrofer. Ständigt drömde han om att med någon timmes varsel flyga iväg till en oroshärd. Enligt egen utsago har han besökt långt över 100 länder.

Utrikeskorrespondent är förstås ett yrke som man socialiseras in i, och memoarerna signalerar att en sådan socialisering sker i tidig ålder. Mosander växte upp i Finland och lyssnade som ung på engelska och amerikanska nyhetsprogram på kort- och mellanvägsband. Han ser i detta intresse ett embryo till sin framtida karriär. Viktigt är sannolikt också att hans uppväxttid genomsyrades av politik och historia. Han blev tidigt medveten om hur betydelsefullt det var för Finland att ha ett vänskapligt förhållande till Sovjetunionen. Även berättelser i hemmet om kriget mot den stora grannen i öst och om att hans släkt fördrevs från Viborg satte avtryck i den unge Mosander. I sina formativa år sov han skavfötters med krig och storpolitik, vilket sannolikt påverkade hans föreställningsvärld och därmed yrkesval.

Lindqvist matades som son till den svenska pressattachén i Helsingfors också med den samtida historien i hemmet. Storpolitiken avhandlades i vardagsrummet. Som tolvåring följde Lindqvist det finska presidentvalet 1956 i detalj, fascinerades

av det politiska livet och beslutade sig för att bli utrikeskorrespondent. Han ville vara i händelsernas centrum, och hans önskan kom att uppfyllas med råge.

**ATT DE TRE** memoarförfattarna alla önskade bli utrikeskorrespondenter betyder inte att de hade samma bevekelsegrunder. En drivkraft var förstås viljan att berätta sanningen. Kumms credo var dessutom att se världen med egna ögon, inte att kopiera nyhetsrapporter.

Mosander resonerar kring problematiken med utgångspunkt från mottot: "Reportern har ingen tendens, inget som han måste rättfärdiga och ingen ståndpunkt. Det är hans uppgift att vara ett opartiskt vittne och att leverera opartiska vittnesmål, så opartiska som vittnesmål låter sig göra". Han konstaterar att det är stora mål att leva upp till och att han givetvis inte alltid har gjort det. Samtidigt noterar han att han numera är fri skribent och att han därför kan tillåta sig synpunkter och reflektioner som inte varit möjliga som strikt reporter.

Lindqvist borrar djupare i existentiella skikt och påpekar att han inte bara sökte sanningen utan också spänning och adrenalinkickar. Varje gång han flög iväg till ett nytt krig kände han entusiasm och förväntan och liknar känslan med ett rus. Samtidigt medger han ärligt och uppriktigt att det finns ytterligare en förklaring som det tog tid för honom att erkänna. Han ville bli sedd och få beröm. Bekräftelsessökandet beskriver han som en skamlig känsla, kallar det Tintin-komplexet och anser att halva journalistkåren utgörs av personer med detta komplex.

Bekräftelsessökandet är förstås en central mänsklig drivkraft. Det syns emellertid inte så tydligt i Mosanders och Kumms memoarer som i Lindqvists. Åtminstone diskuterar de inte sitt yrke i termer av fäfänga. Däremot reflekterar de över sitt samhällseliga ansvar som journalister. Kumm intervjuade således Ugandas ökända diktator Idi Amin och frågar sig i dag om han var tillräckligt tuff, men menar att han ändå ställde frågor om säkerhetsläget i landet. Mosander intervjuade Hitlers frisläppte rustningsminister Albert Speer och funderar öppenjärtigt över varför han under själva intervjun fann Speer sympatisk. Han tycks skamsen över att han manipulerades av den lågmälda och stilfulle nazistledaren.

**KONKRET HANDLAR MEMOARERNA** förstås också om efterkrigstidens politiska och samhällseliga utveckling, det vill säga om begivenheterna utrikeskorrespondenterna rapporterade om. Genom att vara på plats förmedlar korrespondenterna en känsla av

autenticitet. Samtidigt fungerar memoarerna också som repetition av de sista fyrtio årens historia, även om de är präglade av författarnas upplevelser och minnen.

Lindqvist spelar själv huvudrollen med den internationella arenan som kuliss. Ibland tangerar han pojkboksgenren och ibland blir framställningen anekdotisk. Mosander är mer stillsam och tillbakadragen och framställningen inte kronologisk som Lindqvists. I stället pendlar han på tidsaxeln, vilket fungerar utmärkt. Läsarnas tidslinje är inte heller nödvändigtvis linjär. Därmed öppnas också för intressanta reflektioner kring relationen mellan samtid och det nära förflutna. Tematiken är styrande med nedslag i den nära historien som Harrisburg och Bofors mutaffärer.

Nedslagen saknar inte personlig vinkling och många av de platser Mosander rapporterade från återvänder han till under memoarskrivandet. Han reflekterar tankeväckande över tidens gång och det flutnas avtryck i dag. Ibland återvänder han för att i nyöppnade arkiv ta reda på hur han övervakades i det kommunistiska Tjeckoslovakien, Polen och DDR. Han frågar vad de 30 säkerhetsmännen som skuggade honom i Prag gör i dag och vad som hände med deras karriär efter kommunismens fall. Världspolitiska händelser ställs i kontrast till det triviala, som när han återvänder till München nästan 40 år efter terordådet mot den israeliska OS-truppen. Huset, där israelerna hölls som gisslan, pryds av en minnestavla som påminner om dådet, medan en barncykel, som står lutad mot väggen, signalerar vardag och normalitet.

Lindqvist, Mosander och Kumm rapporterade alla från omvälvande händelser som fick stora rubriker och hamnade på löpet. Utrikeskorrens våta dröm är förstås att befinna sig på rätt plats vid rätt tid, precis innan kriget bryter ut eller katastrofen inträffar. Sällan var de emellertid först på plats eller först med reportaget. Men Kumm var en av de få journalister som närvarade vid Che Guevaras likvaka. 1967, i Vallegrande i Bolivia, i sjukhusets tvättstuga med tvätthoar i cement och bambutak, såg han den döde revolutionären ligga på en bår. Militären hade i månader jagat honom och hans krympande gerillaarmé som villebråd. Che Guevaras likvaka är Kumms livsscoop som han dock helst hade sluppit rapportera om. Han hade mycket hellre sett en segerrik Che befria sitt hemland Argentina. Kumm tycks således i detta sammanhang svika sin roll som granskande journalist. Che Guevara var inte bara en romantiserad revolutionshjälte utan också stalinistiskt orienterad våldsdrykare. Ikonen och mytologin förför många och uppenbarligen också Kumm.

Eller så blir han blott stum av att känna historiens vingslag.

**DET FINNS SKILLNADER** i memoarernas tilltal. Ibland handlar det om kyligt registrerande, ibland om inlevelse och engagemang. Tilltalet beror på vem som skriver och vad det är för händelse som skildras. Även om det insprängt i berättelserna kan finnas en befriande självdistans bygger genren på uppfattningen att det man har varit med om är väsentligt och har intresse för andra. Memoargenren är i detta avseende komplex, men ingen av författarna reflekterar egentligen explicit över detta. Som läsare funderar man emellertid över varför utrikeskorrespondenter skriver memoarer. Har deras upplevelser och arbete en allmän giltighet som är angelägen för en bredare läsekrets? Eller ska memoarerna snarare ses som en sorts bokslut över ett liv? Läsarna ges som sagt inte mycket vägledning. Och de aktuella författarna behöver nödvändigtvis inte heller ha identiska motiv.

När Kumm i dag ser tillbaka på närhistorien är det med en uppgiven och pessimistisk hållning. Varken i Latinamerika eller Afrika hade socialismen eller revolutionen varit framgångsrik. Och i Europaprojektet känner han sig vilsen. EU:s ambition är i hans ögon att barrikadera sig mot den omgivande icke-europeiska världen. Kumm använder således memoargenren för att med tillbakablick positionera sig ideologiskt i vår samtid.

Lindqvist vill däremot föra korståg mot sina kritiker och han är långsint. Upplevda oförrätter får inte stå oemotsagda. För ett tjugotal år sedan övergav han jobbet som utrikeskorrespondent för att bli författare på heltid. Allt från kåserier till Sveriges historia ingår i hans repertoar och har inte alltid mottagits välvilligt. Två motståndare i främsta led är enligt honom tidningarnas kultursidor och akademins historiker. Han deklarerar att ambitionen inte är att göra "solopiruetter för professorerna", som ägnar sig åt felfinneri, och ser inte att hans bitvis anekdotiska historiesyn utmanar. Det råder ingen tvekan om att Lindqvist med sina böcker stimulerar historieintresset, men det friar honom inte från kritik.

Memoargenren är specifik och innehåller ofta en undertext eller en agenda som inte bara handlar om att berätta sitt livs historia. För läsarna är det en utmaning att försöka inringa vad författarna egentligen vill berätta, vad som döljer sig bakom redogörelser för arbetsvillkor, storpolitik och karriär.

► Kim Salomon är professor i historia vid Lunds universitet.

Sara Danius, Cecilia Sjöholm  
& Sven-Olof Wallenstein (red.)  
*Aisthesis – Estetikens historia del 1*

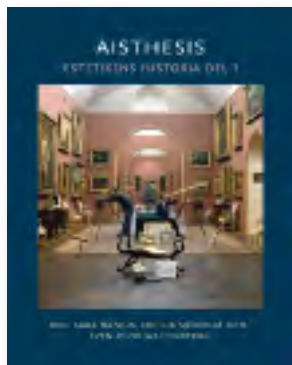
THALES | 669 S. | ISBN 9789172350908

# ANTOLOGI OM DEN MODERNA ESTETIKENS FRAMVÄXT

Recensent *Fredrik Agell*

**DENNA STORA ANTOLOGI** spänner över tiden 1735-1932 och förmedlar en bred om än osorterad överblick över den nya tidens estetiska tänkande. Redaktörerna kunde dock ha varit bättre på att visa hur konstens domäner allt mer utvidgas och det är förvånande att musiken inte alls tas upp.

## KONSTARTERNA & MEDIER



Under det att vetenskapen [...] vid varje uppnått mål alltid på nytt blir hänvisad vidare och aldrig förmår finna ett sista mål eller fullkomlig tillfredsställelse, lika lite som man genom att springa kan nå punkten, där molnen berör horisonten; så är konsten däremot vid målet överallt.

**S**CHOPENHAUERS KONSBETRÄKTELSE är visserligen en produkt av hans egenartade filosofi om den onda och blinda världsviljan som alltings urgrund, bortom tid, rum och vår före-

ställning, men den säger en hel del om den nya tidens konstförståelse, som är präglad av Kant.

Till att börja med: Kant hade underkänt alla metafysiska eller religiösa idéer, som går utöver erfarenhetsmässiga kausalitetsslagar, som ett spekulativt bruk av det teoretiska förnuftet. Visserligen hade han i sin *Kritik av det praktiska förnuftet* motsäggelsefullt återupprättat religion och moral, nämligen som idéer, vilka förnuftet med nödvändighet måste anta för att efterkomma sin oavslutliga strävan att finna en första eller sista orsak bakom världssalltets växlingar. Ändå föreföll tillvaron för många med ens som en öken, utan mening; Heinrich von Kleist, som sköt sig vid stranden av Kleiner Wannsee utanför Berlin 1811 är en av dem. I en situation kännetecknad av en epidemisk meningsförlust fick konsten en högre bestämmelse, som en ersättning för religionens trösterika budskap. Konst, inte vetenskap, är den nya religionen – detta är en stark strömning från den tyska romantiken och idealismen ända in i våra dagar, och kanske kan man se konstens fetischkaraktär på en globaliserad konstmarknad som det ultimata uttrycket för detta.

För det andra: för Schopenhauer är individen i den estetiska kontemplerationen blott ett medium eller redskap för viljan, som kommer till medvetande om sig själv, upphör att vilja och förmimmer lust i ett begärsfritt åskådande. På denna punkt förskriver sig Schopenhauer till den ända sedan Shaftesburys och Addisons dagar i början av 1700-talet dominerande synen på det sköna i konsten som en egen autonom sfär, fri från nytta och ändamål. I konsten är vi, till skillnad från när vi dricker ett angenämt vin, ointresserade av föremålets reella existens, och värt välbehag är ett intresselöst välbehag, som Kant uttrycker saken i *Kritik av omdömesförmågan*.

För den moderna tiden gäller att konsten definieras av en framväxande borgerlig kritik, som diskuterar den goda smaken. Litet tillspetsat: konstpubliken och dess skönhetsupplevelse ställs i centrum, inte konstnären eller konstverket. "Skönheten är ingen egenskap i tingen; den existerar bara i de medvetanden som upplever dem", skriver David Hume 1757, i en klassisk text med den talande titeln *Om måttstocken för smak*. Denna utveckling är ny i förhållande till antiken, där de produktionsestetiska aspekterna av konsten framhävdes, inte minst i de många handböckerna i poetik och regelstyrd retorik, alltifrån Aristoteles och Horatius, men också i synen på den gudabesatte diktaren som vi möter exempelvis i Longinos skrift *Om det sublima* eller i Platons berömda magnetringliknelse i *Ion*: diktarna, exempelvis

Homeros, förlänas sin skaparförmåga direkt av gudarna, och samma inspiration sprider sig i allt vidare ringar också till rapsoden och åhörarna som lyssnar till sången.

**DEN NYA INTRESSEFÖRSKJUTNINGEN** har sin grund i 1700-talets stora intresse för den sinnliga varseblivningen. Självfallet har det ända sedan antiken funnits skilda konstlärar. Men estetiken föds som begrepp och vetenskap med Alexander Gottlieb Baumgarten. Den sinnliga varseblivningen, eller *aisthesis* med dess grekiska term, tillhörig den lägre kunskapsförmågan, skild från det högre, "noetiska" förnuftet, vill Baumgarten göra till föremål för en ny vetenskap, som han benämner estetik (så redan i den doktorsavhandling som den 21-åriga Baumgarten lade fram 1735). Baumgartens grundläggningsarbete, som bestämmer skönheten som fullkomligheten i sinnesintrycket, har lånat titeln till en omfattande samling estetiska originaltexter, redigerad av Sara Danius, Cecilia Sjöholm och Sven-Olof Wallenstein, alla tre professorer vid Södertörns högskola: *Aisthesis. Estetikens historia, del 1*.

Här finns hela eller delar av klassiska grundtexter, som ovan nämnda av Hume, Baumgarten och Kant. En lika viktig text återknyter till den antika synen på den gudagivna entusiasmen, som drabbar likt blixten och fyller den besatte med häpnad, med *ekplexis*: Edmund Burkes skarpsinniga, fysiologiska analys av motpolen till det sköna, nämligen det sublima. Till skillnad från den för vår självbevaringsdrift oförmedlade känslan av verklig fara, som är fruktansvärd och olustfylld, väcker idén om fara, exempelvis som vi möter den i en grekisk tragedi eller i ett rasande natursceneri på en duk, en negativ lust eller förtjusning (*delight*), given av övergången från en initial chock till lättnad över att faran bara är föreställd. Den sublima, skräckblandade förtjusningen är såtillvida raka motsatsen till det intresselösa och odelade välbehaget (*pleasure*) i det sköna, och med Burkes text utvidgas det estetiska sfären på ett välgörande sätt.

Den estetiska teorin påverkar konstpraktiken, och utan Burke skulle skräckromantiken ha sett annorlunda ut. Men omvänt gäller att konsten har en egenutveckling oavhängig den estetiska teorin, och att den senare följer den förra. En föreställning om den explosion av konstpraktiker som romantiken ger upphov till får man genom ett kortare utsnitt ur *Athenäum* av Friedrich Schlegel: "sympoetiska" genrehybrider och intresse för en mindre konstform, för vitsen, ironin och fragmentet spränger konstarnas enhet och indelningar. I detta ljus framstår det konst-

sköna som ett ytterst begränsat begrepp för att ringa in rikedomerna på konstyttringar, alldeles oavsett att romantikerna, inräknat den unge Hegel, precis som Platon i *Faidros* vill se det sköna (konsten) som primärt i förhållande till det goda (etiken) och det sanna (filosofin).

Mångfalden som talar i *Aisthesis* kunde redaktörerna ha underkastat ett medvetet grepp, som tydliggör hur konstens tematiska domäner alltmer utvidgas inom den estetiska vetenskapen. Inte bara det sublima och det sköna, utan också det fulas begrepp blir föremål för estetisk reflexion, från Johann George Sulzer på 1770-talet, över Karl Rosencrantz *Ästhetik des Häßlichen* mot mitten av 1800-talet, till våra dagar, i en övergripande diskussion av närbesläktade begrepp som ondska, äckel och kuslighet (tematiserat bland annat i Winfried Menninghaus Freudinspirerade *Ekel* 1999). Däri skiljer vi moderna oss från antikens konstnärer, som avbildar vackra människor i harmoniska proportioner. Som G.E. Lessing visar i sin essä betitlad efter Laokoonskulpturen, Laokoonprästen, omslingrad av de jättelika sjöormarna, uppvisar den mest fulländade harmoni, trots de övermänskliga plågor som bara avspeglas i hans förvridna men bildsköna ansikte.

**DEN MER SYSTEMATISKA** diskussionen rörande estetikens tematiska domäner, som man hade kunnat stimulera genom ett annorlunda urval, utblir sålunda, och redaktörernas initierade introduktioner till de enskilda bidragen överlåter åt läsaren att söka ordning i mångfalden. Bidragen grupperar sig ändå efter traditionslinjer och intressefokus. Ungefär så här:

Konstfilosofiska bidrag, som spänner över 1700-talets tyska och engelska uppsynning och empirism till tyskinfluerad romantik och idealism. I systematisk iver vill man avgränsa den sinnliga estetikens gentemot filosofi och etik men också gen-

temot andra vetenskaper och politiska strävanden. I den mån konstverken kommer till tals blir det som åskådningsexempel i arbetet på de estetiska grundvalarna. Några av denna typ bidrag är redan nämnda, ett annat är ett urval av Friedrich Schillers *Brev om människans estetiska fostran*. Det hör till en antologis styrka, att den ställer texter i korsbelysning också stilistiskt: Schiller ger Kants abstrusa rokokotyska en värtalig form och formulerar i förbifarten grundtankarna för den för all pedagogik inflytelserika nyhumanismen, med dess credo om den fria, helhetliga människan, fostrad i den grekiska konsten. På samma sätt framstår mycket av den senare idealistiska filosofin, exempelvis i form av Schellings tragediessä, i jämförelse med Lessings glasklara skarpsinne, som tillkrånglat och inavlat, produkten av interna koterbildningar. Här, vill jag mena, blir de tyska allvarsmännen, oavsett det inflytande de utövade, utskåpade av Madame de Staël, vars viktiga text om entusiasmen i *D'Allemagne* uppvisar originalitet och litterär briljans.

Arvet från den engelska empirismen och John Locke är tydligt i en grupp texter som med psykologiska och fysiologiska resonemang studerar hur ett sinnesintryck överhuvudtaget är möjligt, hur vi uppfattar bilder, rörelser eller färger. Här står synsinnets i fokus, men detta tänks inte som en kamera som enkelt avregistrerar verkligheten, utan som en utväljande förmåga, som aktivt skapar bilden av yttervärlden genom att blixtnabbt kombinera delar till helhetliga gestalter. En viktig hållpunkt i sammanhanget är Kants kopernikanska vändning, uppfattningen att förståndet inte rättar sig efter föremålen, utan omvänt, en tendens som under 1800-talet i takt med den experimentella psykologins landvinningar växer sig allt starkare.

Det ligger i denna tankeriktning att konsten och bilden ges företrädet framför "verkligheten" eller "naturen", eftersom de senare är medierade av sinnena. Ögats konst, främst måleriet, blir alltså i viss mening för den nyare estetikens teknik i utforskandet av sinnessens funktionssätt. I ljuset av detta är det inte konstigt att antologibidragen har en tydlig slagsida mot bildkonsten, från Diderots konstkritik och Goethes färglära till Balzacs novell *Det okända mästerverket* och Ruskins text om ljusets mästare Turner. Partiet ur *Spanning på den tid som flytt*, där Proust detaljerat skildrar Marcells oro då han för första gången hör sin mormor genom de verklighetsfrånvända telefontrådarna, Bergsons utläggning av kinematografen som förebildlig för vårt medvetandes sätt att strukturera rörelse och den helt lysande av Eisenstein om filmen och montage visar

på ett övertygande sätt att nya medier och konstarter faktiskt också förändrar vårt sätt att förnimma.

En tredje grupp av texter beaktar utan pekpinna populära konstuttryck på ett sociologiskt eller kulturkritiskt vis. Baudelaire strövtåg genom Paris boulevarder, Nietzsches och Simmels texter om mode och Kracauers om dansgruppen Tiller Girls som ett slags geometriskt "massornament" är lysande analyser av en tids övergripande värderingar, och ger konkreta bilder av moderniteten som helt saknas i de mer konstfilosofiska bidragen, som har en mer elitistisk, bildningsborgerlig ton. Redan tidigt, det visar antologin indirekt, utbildas klyvnaden mellan masskultur och finkultur, och visst känns de dåtida, som omfamnar masskulturen betydligt mer intressanta än de som inte gör det.

**ANTOLOGIN OMSPÄNNER TIDSRUMMET** 1735–1932, och de 689 sidorna förmår bara ge en litet utsnitt av estetikens under denna tid. Ändå förmedlas en bred om än osorterad överblick över den nya tidens estetiska tänkande, som spåras inte bara i teorin utan också i de stora författarnas litterära verk, vilket ger ett levande totalintryck. Dessutom får flera författare här sin svenska introduktion. Tyvärr saknas person- och sakregister och – vad värre är, i ett verk som diskuterar ett stort antal berömda konstverk – illustrationer.

Förvånande är att inte ett enda bidrag behandlar musiken, som kanske har det bredaste publika genomslaget av alla konstarter under perioden. Det är också beklagligt att inte någon text behandlar geniestetiken från Young och framåt, en estetik som må uppfattas som förlegad i dag, men varit av avgörande betydelse för konsten och vår uppfattning av den. I gengäld finner man små och stora guldkorn: som i det enda svenska bidraget, Ellen Keys alldeles lysande text om "konstens sedelag", som vad jag kan se är resultatet av en självständig vidareutveckling av konstfysiologiska ansatser hos Nietzsche, som vida överträffar de flesta av hennes samtida nietscheanska konsteoretiker.

► Fredrik Agell är fil. dr på en avhandling om Friedrich Nietzsche.



► G.E. Lessings essä *Laokoon* 1766 är en höjdpunkt i estetikens historia. Den ger en nytolkning av den äldre konsten och är en ofrånkomlig grundtext för alla som intresserar sig för hur rörelse framställs i bildkonst, litteratur och film.

# förklaringen till Den banala ondskan

av Kay Glans

**DET ÄR I** år 50 år sedan dödsdomen mot Adolf Eichmann verkställdes i Jerusalem. Filosofen Hannah Arendts rapport från rättegången, *Den banala ondskan*, har som ingen annan bok präglat vår bild av de nationalsocialistiska massmördarna. Hon framställde Eichmann som en osjälvständig, fantasilös och helt enkelt dum byråkrat som inte kunde föreställa sig vad hans agerande innebar för offren. Men en sådan person hade knappast kunnat göra karriär inom den nationalsocialistiska regimen, där man förväntades ta initiativ och vara kapabel till okonventionella lösningar. Banaliteten fanns i Arendts tolkning, inte hos Eichmann, som var en ideologiskt övertygad medlem i en stridande förvaltning.

**NÄR OTTO OHLENDORF** under Nürnberg-rättegångarna 1946 berättade om hur han som ledare för Einsatzgruppe D hade varit ansvarig för mordandet av 90 000 människor i Sovjetunionen, lade sig en förlamande tystnad i salen. Ingen kunde fatta att denne verserade och välutbildade man hade lett ett massmord. Men Ohlendorfs typ av gärningsman förbleknade snart. Eugen Kogon karakteriserade i *Der*

*SS-Staat* (1947) terrorapparatens män som socialt deklasserade, primitiva varelser; även de intellektuella i SS-leden hade en misslyckad akademisk karriär bakom sig. I Gerald Reitlingers *The Final Solution* (1953) betecknades Einsatzgruppens ledare som halvintellektuella som inte skulle ha klarat sig under normala förhållanden.

Med Hannah Arendts bok om rättegången mot Adolf Eichmann i Jerusalem

1961 fick tesen om massmördarnas bristande intellektuella förmåga och osäkra sociala status sin mest inflytelserika formulering. Den publicerades först i *The New Yorker* 1963 och gavs sedan ut i bokform under titeln *Eichmann in Jerusalem – A Report on the Banality of Evil* (svensk översättning *Den banala ondskan – Eichmann i Jerusalem* 1996). Eichmann var en deklasserad son från en välbärgad medelklassfamilj, hävdade Arendt, och hans själsliga gåvor var ganska blygsamma. Inför varje situation, till och med sin egen avrättning, hade han en språklig kliché till hands som ställde sig i vägen för realiteten och inlevelsen. I ett radiosamtal 1964 med Joachim Fest, som nu finns utgivet i bokform, utvecklade Arendt vad hon menar med banalitet: "Det finns inget djup – det är inte demoniskt! Det är helt enkelt oviljan att någonsin föreställa sig hur det är för någon annan." Hon förnekade att han hade ideologiska eller brottsliga motiv; Eichmann ville helt enkelt bli delaktig i ett större sammanhang. "Denna känsla av makt, som uppstår när man agerar tillsammans, är i sig absolut inte ond, den är allmänmänsklig. [...] Och denna lust till ren funktionalitet, den är mycket tydlig hos Eichmann. Jag tror inte att han drevs av en speciell maktlystnad. Han var en typisk funktionär. [...] Ideologin spelade inte en stor roll i sammanhanget." (Hannah Arendt & Joachim Fest, *Eichmann war von empörender Dummheit – Gespräche und Briefe*, 2011, min översättning.)

Arendts bild av gärningsmannen understöddes av de försök som Stanley Milgram gjorde i början av 60-talet. Han visade att ett skrämmande stort antal försökspersoner var beredda att utdela extremt starka elstötar om det skedde på order av en auktoritetsperson. Eftersom försökspersonerna handlade på order kände de sig inte ansvariga. Om de själva fick bestämma gav Milgrams försökspersoner inte alls lika starka stötar. Auktoritetslydnaden var en mycket större fara för mänskligheten än de aggressiva impulserna, konstaterade Milgram, som själv ansåg att hans experiment stödde Arendts tes om onskans banalitet. (Se *Respons* 5/2012 s. 6–7 för en omvärdering av Milgrams försök.)

Arendts tolkning av Eichmann smälte samman med Milgrams försöksperson och blev den dominerande bilden av den nationalsocialistiske gärningsmannen: en auktoritetslydig byråkrat som saknade tillräcklig fantasi för att föreställa sig konsekvenserna av de beslut han verkställde. Förintelsemaskineriet sattes igång genom en order från Hitler, hävdade Arendt. Och Hitler? "Hitler var förmodligen helt enkelt en mördare med mordiska instinkter", sade Arendt i radiosamtalet med Fest. Alltså: den som gav orden var en mördare, de som lydde var fantasilösa byråkrater.

I denna analys finns inget utrymme för ideo-

logiska motiv och Arendt vägrade diskutera relationen mellan nationalsocialismen och den tyska kultur som hon själv var en del av. I essän *Martin Heidegger at Eighty* (1969, publicerad i *New York Review of Books* 21 oktober 1971) förklarade hon att nationalsocialismen var en produkt av rännstenen som inte hade något med tankens värld att göra. Hon tycks ha kommit till Eichmanns rättegång med en förutfattad mening och ansåg sig inte behöva stanna länge för att se den bekräftad. Raul Hilberg, den historiker som kanske betytt mest för att kartlägga det nationalsocialistiska mordmaskineriet, noterade att man av Arendts korrespondens kan utläsa att hon bara var i Jerusalem en kort tid, och att hon följaktligen inte lyssnade särskilt mycket på Eichmann.

**EN GENOMGRIPANDE OMVÄRDERING** av Arendts Eichmann-tolkning har gjorts av Bettina Stangneth i *Eichmann vor Jerusalem – Das unbehelligte Leben eines Massenmörders* (2011). Hon korrigerar för det första bilden av hans verksamhet i mordmaskineriet. Han var med på alla viktiga möten och vad man förväntade sig av honom var okonventionella lösningar, såsom det anstod en medlem av den "stridande förvaltning" som Reinhard Heydrich hade föresatt sig att skapa. Hur ideologiskt motiverad Eichmann var framgår av att han insisterade på att mördandet av judarna skulle fullföljas in i det sista, när till och med SS-chefen Heinrich Himmler var beredd att förhandla med internationella representanter om de kvarvarande judarnas öde. När Eichmann insåg att även Hitler skulle stödja Himmlers nya linje, försökte han utverka ett nytt beslut av Führern.

Eichmann behöll sin övertygelse efter kriget. För nationalsocialistiska exilkretsar i Argentina var han en nyckelfigur, eftersom han förväntades kunna vederlägga påståendena om mordet på judarna, eller i varje fall dementera mördandets omfattning. Av den anledningen initierade den holländske journalisten och före detta Waffen-SS-medlemmen Willem Sassen en serie samtal som också spelades in på band och skrevs ner 1957. Man träffades i Sassens hem. Flera personer var närvarande, av vilka man lyckats identifiera en del. Man hör också ljud från familjen på banden. Ssassens dotter, sociologen Saskia Sassen, har berättat om hur man plötsligt började göra hål för mikrofoner i hemmet. I Jerusalem framställde Eichmann samtalen som prat på krogen under alkoholförtäring, men i själva verket var de ett slags seminarier. Sassen och kretsen kring honom hade tillgång till den litteratur som hade börjat komma om mordet på judarna, och även Eichmann läste och diskuterade den med stor iver.

Sassen lyckades inte få Eichmann att förneka

mordet på judarna. I ett slutord i samtalen förklarade Eichmann att han hade gjort detta för sitt folk och att han inte ångrade någonting. Judarna var ett problem som måste lösas, och han beklagade att man misslyckades med att slutföra det. Här framträdde Eichmann som den ideologiska soldat han hela tiden varit. Att han verkade dum i Jerusalem berodde på att han försökte dölja hur systematisk hans världsåskådning var och i stället spela rollen av en humanistisk filosofidyrkare, vilket han saknade den rätta övertygelsen för – även om han visste mer om filosofi än vad Arendt insåg. Eichmann skrev oavbrutet efter kriget, framför allt i Argentina, och dessa *Argentinien-Papiere* är ännu bristfälligt utvärderade av forskningen. Eichmann författade också ett manuskript på 260 sidor, *Roman Tucumán*, i vilket han försökte rättfärdiga sitt handlande inför sina barn och kommande generationer. Det är i familjens ägo och har inte gjorts tillgängligt för forskningen.

Den bild som Eichmann gav av sig själv under rättegången var en strategi för att undgå dödsstraff och han genomförde den så skickligt att många, inklusive Arendt, duperades. Denna förmåga att manipulera omgivningen var central för hans roll i förintelsemaskineriet. Han var på sitt destruktiva sätt en innovativ byråkrat, skicklig på att delegera och välja rätt medarbetare. Han drog inte upp riktlinjerna för judepolitiken men hade stor betydelse för apparatens utformning genom att visa att man med en relativt liten organisation kunde uppnå stora resultat genom att få judarna själva att sköta om stora delar av verksamheten. Han spelade på och höll vid liv det hopp som fick offren att medverka. Hans förhållning i Jerusalem, Avner W. Less, karaktäriserade honom som ”mycket intelligent, mycket skicklig i sitt agerande under förhör”. Eichmanns manipulativa förmåga visade sig också i att han fick alla som hade med honom att göra i Jerusalem att tro att just de hade varit speciellt viktiga för honom.

**NÄR ARENDTS BOK** om Eichmann skulle komma ut på tyska vände hon sig till Piper Verlag, som tidigare hade gett ut böcker av henne. Hon korresponderade med Klaus Piper och dennes förlagschef Hans Rössner. Den senare läste texten, hade invändningar och förslag, som vilken förlagsperson som helst. Vad Arendt inte visste var att Rössner hade tillhört Reichsicherheitshauptamt (RSHA).

Det tog eftervärlden lång tid att inse vilken central roll denna organisation hade spelat i den nationalsocialistiska mordpolitiken. Vid Nürnberggrättegångarna tolkade man organisationen som en förvaltningsbyrå, men RSHA var ”folkordets kärntrupp”, för att tala med den tyske historikern Ulrich Herbert (intervjuad i *Respons* 3/2012). Dess medlemmar svarar inte mot den etablerade bilden av de nationalsocialistiska gärningsmännen: de var varken deklarerade eller fantasilösa byråkrater. De var unga, 75 procent av ledarskiktet tillhörde den så kallade *Kriegsjugendgeneration*, det vill säga var födda mellan 1900 och 1910, för unga för att delta i första världskriget men ändå präglade av det och de efterföljande kriserna. Många av dem hade tjänstgjort i frikårerna efter kriget. Varhelst de dyker upp i Tredje riket sätter de sin signatur, en

kombination av effektivitet och hänsynslöshet. Det ligger förstås nära till hands att tro att de genom denna hårdhet försökte kompensera sitt erfarenhetsmässiga underläge gentemot dem som hade varit vid fronten.

Denna elit, som kartlagts av Michael Wildt i *Generation des Unbedingten* (2002), var välutbildad, socialt uppstigande och sedan tidiga år politiskt engagerad. En majoritet av ledarna för Einsatzgruppen kom från RSHA och det fanns en betydande variation i deras beteende. Erwin Schulz, en av de få Einsatzgruppen-ledarna som inte dömdes till döden efter kriget, vägrade att ta steget från antikommunistisk polischef till rasistisk massmördare, medan till exempel Erich Ehrlinger själv sköt judar. De var inga osjälvständiga ordertagare, utan hyste övertygelser som de också kunde driva i opposition mot den nationalsocialistiska ledningen, till exempel när det gällde behandlingen av de icke-ryska folken i Sovjetunionen.

**ARENDS BILD AV** Eichmann vilseleder oss inte bara när det gäller massmördarnas personligheter utan skymmer också sikten för den nationalsocialistiska regimen (hädanefter NS-regimen) natur. Den har ofta karaktäriserats som en polykrati, rentav som en ”organiserad anarki”. Olika maktcentra kämpade mot varandra och deras befogenheter överlappade så att de hela tiden konfronterades. Denna polykrati uppmuntrade inte osjälvständiga ordertagare utan konkurrensinriktade maktspelare som kunde läsa situationer och ”arbeta i Führers riktning”, som det hette. När Eichmann till exempel mot slutet av



► Hannah Arendt (1906–1975).

kriget gick emot Himmler kunde han göra det därför att han hade stöd av två andra mäktiga personer i NS-hierarkin, Ernst Kaltenbrunner, chef för RSHA, och Heinrich Müller, chef för Gestapo.

Det som tolkats som anarki var en struktur som skapats för att ge utrymme åt ett ledarskapsideal, som formats redan under Weimartiden, vilket Sven Reichardt har klargjort i sin massiva studie *Faschistische Kampfbünde* (2011). Man förväntades vara en initiativrik och karismatisk ledare på den nivå man befann sig och vara kapabel att väcka de underlydandes entusiasm och lojalitet. Ambitionen var att ha så få regleringar som möjligt så att personligheten kunde göra sig gällande.

Tredje riket skulle gestaltas efter socialdarwinistiska principer, som gav så stort utrymme för personligheternas initiativ som möjligt. Den urvalsbefrämjande kampen skulle prägla alla nivåer. Den traditionella staten trängdes tillbaka för att skapa utrymme för *Menschenführung*, förmågan att vinna och leda människor i kraft av sin personlighet. Karismatiskt ledarskap var inte begränsat till att gälla Hitler. Gauledarna till exempel förväntades agera självständigt inom vissa ramar och detsamma gällde Hitlers kommissarier, funktionärer med specialuppdrag och specialfullmakter som fanns på olika nivåer. Alla dessa var inte Hitlers kommissarier i den meningen att deras utnämning berodde på Hitlers initiativ. De växte ofta fram underifrån som ett försök till institutionell konfliktlösning och för att öka systemets styrbarhet. Snarare än att se dem som bidrag till systemets sönderfall finns det anledning att betona deras integrerande funktion. (Se Rüdiger Hachtmann och Winfried Süß (red.), *Hitlers Kommissare. Sondergewalten in der nationalsozialistischen Diktatur*, 2006.)

Ett misstag i tidigare analyser av NS-regimen är att man utgått från att de olika blocken i polykratin inte kommunicerade med varandra. Det fanns i själva verket en mängd tvärallianser mellan de olika blocken, vilket skapade stor effektivitet, inte minst när det gällde att fläta samman vetenskap och näringsliv. NS-regimen präglades också av komplexa informella nätverk, som kompen- serade för traditionell byråkratisk koordination. Denna informella struktur skapade handlingskraft och elasticitet. (Se Rüdiger Hachtmanns

bidrag ”Neue Staatlichkeit” i Jürgen John, Horst Möller, Thomas Schaarschmidt (red.), *Die NS-Gaue*, 2007.) Att använda sig av traditionella byråkratiska vägar skulle ha tagit för lång tid. Det är inte anarki utan en ny form av organisation, som förenade den gamla statens byråkratiska stadga med den ”nya statlighetens” flexibilitet.

Detta system smälte samman en socialdarwinistisk världsåskådning med erfarenheterna från första världskriget. Den tyska armén hade under senare delen av 1800-talet utvecklat en uppdragstaktik, som innebar att den som var närmast händelseförloppet förväntades ta initiativ. Under första världskriget gavs stormtrupper betydande frihet att agera självständigt utifrån hur de bedömde situationen på platsen. Denna initiativförmåga även på lägre nivåer är en central förklaring till den tyska arméns effektivitet i båda världskrigen.

NS-regimen försökte skapa ett samhälle med frontupplevelsen som grundmönster. Fienderna pekades ut av ledningen, sedan förväntades olika kategorier av ”stormtruppen” ta egna initiativ.

Denna struktur skulle genom konkurrens på alla nivåer avslöja vilka som var dugliga. Den socialdarwinistiska ideologin förutsatte konkurrens också inom ekonomin. Regimen pekade ut målen, men företagen hade ett betydande manöverutrymme och kunde fortsätta att agera som kapitalistiska företag. (Se Christoph Buchheim, ”Unternehmen in Deutschland und das NS-Regime 1933–1945. Versuch einer Synthese” i

*Historische Zeitschrift*, 282, 2006.) Generellt förlitade sig NS-ledningen på att konkurrensen mellan företag skulle få dem att uppfylla de politiska målen. De enskilda företagen fruktade att de skulle förlora mark till konkurrenter om de ställde sig utanför. Även för löntagarna fick konkurrensideologin stor betydelse. NS-regimen krossade fackföreningarna och skapade konkurrens mellan arbetarna, dels för att förhindra att det bildades en politisk front, dels för att skapa förutsättningar för en selektion av de bästa. Även den tyska befolkningen blev föremål för hierarkisering och selektion och arbetsprestationen ansågs ge en bra grundval för bedömning av arvsanlagen.

**DET HAR LÄNGE** funnits en övertygelse i Väst att diktaturer är mindre effektiva och att USA vann



► Eichmann i israelisk fångenskap.

både det andra världskriget och kalla kriget för att det hade ett effektivare system. Den kände ekonomen John Kenneth Galbraith slog redan i *Fortune* 1945 fast att Tysklands nederlag var ett "avgörande vittnesbörd om diktaturens inneboende ineffektivitet och frihetens inneboende effektivitet". När det gäller kalla kriget kan det stämma; de kommunistiska samhällena hade lång tid på sig att visa sin potential och gav upphov till förstelnade samhällen.

När det gäller diktaturer och totalitära stater som bygger på marknadsekonomi är det svårare att dra sådana slutsatser. Bilden av NS-regimen som ett ineffektivt system har modifierats av forskningen de senaste decennierna. Adam Tooze hävdar i *Wages of Destruction* (2006) att Tredje riket var högst effektivt när det gällde att mobilisera de ekonomiska resurserna. Revideringar i samma riktning har ägt rum när det gäller forskningspolitiken och rustningsindustrin. (Se Helmut Maier, *Forschung als Waffe*, 2 bd, 2007, och Rüdiger Hachtmann, *Wissenschaftsmanagement im "Dritten Reich"*, 2 bd 2007.) För att tala med den brittiske historikern Richard Overly, hade tyskarna mot slutet av kriget utvecklat många av de vapen som tio år senare skulle beväpna Nato. Problemet var att man inte var bra på att massproducera dem; inte minst den tyska militärens kvalitetskrav och inflytande var en hämsko.

Det sägs att Tyskland är för stort för Europa men för litet för världen. Som den israeliske militärhistorikern Azar Gat påpekat, förlorade inte Tyskland andra världskriget för att det var ineffektivt, utan för att det var ett för litet land för att kämpa om världshegemonin. Gat avråder därför från att dra alltför långtgående slutsatser om utvecklingsmöjligheterna för diktaturer som bygger på marknadsekonomi, också när den är statligt dirigerad. De kan vara kapabla till långtgående teknisk och ekonomisk modernisering. I dag har detta bäring framför allt på Kina.

NS-regimens mål var inte en reaktionär agrarutopi, som länge gjorts gällande inom forskningen. Som Tooze poängterat, var USA förebilden för Hitler; med erövringarna i öster ville han skapa ett lika stort och självständigt ekonomiskt rum som det nordamerikanska, inom vilket man kunde utveckla en storskalig modern ekonomi. Även om man gör ett visst avdrag för polemiska överdrifter hos dem som nu betonar NS-regimens effektivitet, avtecknar sig ändå konturerna av en konsekvent samhällskonstruktion, som på varje nivå räknade med motsvarigheter till Eichmann, stormtrupperns medlemmar i en stridande förvaltning. Hade detta samhälle kunnat fortleva i fredstid? Dess världsbild medgav inte något sådant som fredstid och dess ledning hade, om man vunnit kriget, skapat nya mål för mobilisering.

NS-regimen var ett försök till en alternativ modernitet, som bejakade den moderna tekniken och ekonomin, men förkastade det liberala samhällets pluralism till förmån för en folkgemenskap. Denna modernitet byggde på en socialdarwinistisk vision om tillvaron som en permanent urvalskamp mellan och inom folk. Den historiska utvecklingen krävde att man tog selektionen i egna händer och de som inte kunde hävda sig var dömda att underkasta sig eller gå under. Denna vision genomfördes konsekvent, alltifrån massmord till industripolitik och organiseringen av NS-regimen.

**VARFÖR BLEV DÅ** Hannah Arendts bild av Eichmann så framgångsrik? Den understödde säkert en försvarsmekanism; ondskan kan te sig mindre hotfull om den är dum. Hennes framställning gjorde det lättare att undvika en diskussion om nationalsocialismens relation till portalfigurer inom det västerländska tänkandet, till exempel Martin Heidegger och Friedrich Nietzsche.

Arendts tolkning svarade också mot den betoning på strukturernas betydelse som varit dominerande under lång tid. Vill man försöka konkretisera resonemangen om strukturer som driver fram massmord hamnar man sannolikt i närheten av Arendts fantasilösa byråkrat. Hennes Eichmann kunde ses som ett förkroppsligande av det moderna samhällets mordiska potential, betingad framför allt av dess utvecklade byråkrati. Men denna föreställning om byråkratin inneboende farlighet är missvisande, för en byråkratis handlande formas av dess övertygelser. Den som inte inser det kan jämföra den tyska och italienska byråkratin agerande i förhållande till judarna under andra världskriget. Som Yaacov Lozowick påpekat i *Hitler's Bureaucrats* (2002) var den italienska byråkratin i den del av Frankrike som ockuperades av Italien mycket uppfinningsrik när det gällde att sabotera förintelsemaskineriets krav på att judarna skulle lämnas ut.

Arendts tes om ondskans banalitet passade också väl in i det traditionsuppror som präglade 60-talet. Den slutsats som många drog var ju att respekten för auktoriteter var det stora problemet och det katalyserade en våg av anti-auktoritär uppföstran som ju fortfarande pågår. Men om dessa övertygelsestyrda medlemmar i en stridande förvaltning påminner om några så är det inte auktoritetsvördande småborgare, utan de kommunistiska revolutionärerna, som också de ansåg sig ha rätt till en hänsynslös omgestaltning av världen utifrån en föreställning om historiens mening.

► Kay Glans är chefredaktör för *Respons*.

**HJÄLTAR OCH HJÄLTEMOD** tycks aldrig upphöra att fascinera oss. Särskilt intressant blir det för många när hjältarna (här handlar det i regel om manliga sådana) kan sättas in i en militärhistorisk kontext, gärna från en svunnen tid, där fakta, myt och legend blandas till en spännande mix. För läsare med en svaghet för hjältar, legender, för historia i allmänhet och militärhistoria i synnerhet, finns nu en ny bok att tillgå på svenska: *Sparta – en odödlig historia*, författad av Paul Cartledge, professor i Greklands historia med akademisk hemvist i Cambridge.

Det antika grekiska Sparta – dess samhällsskick, dess elitklass av krigare och inte minst dess "spartanska" livsstil – har väckt beundran men också en hel del skepsis alltsedan antiken. Antika tänkare och författare som Platon och Xenofon tog intryck av Sparta. Dess hjältehistoria, liksom dess ställning som etiskt – och till en del även estetiskt – ideal, har länge varit en del av västerlandets skol- och bildningstradition och så att säga kanon. Gravskriften över de fallna soldater som dog hjälte döden vid Thermopyle 480 f.Kr i grekernas kamp mot de numerärt vida överlägsna perserna ("Främling, tag med dig en hälsning till Sparta, att här ha vi stupat, här ha vi lagt oss till ro, lydiga lagarnas bud") var exempelvis länge så till den grad en del av det allmänna europeiska bildningsarvet att man bara behövde citera en inledande, ibland fragmentarisk, versrad (Heinrich Bölls novelltitel "Wanderer kommst du nach Spa..." [1950] eller *Go tell the Spartans*, titel på en film om Vietnamkriget [1978], på svenska *Den sista utposten*) för att alla med hemmahörighet i den humanistiskt skolade klassen eller grupperingen skulle förstå vad det handlade om, historiskt och konkret såväl som metaforsiskt. 1937 kunde den namnkunnige finlandssvenske uttolkaren av det antika Greklands litteratur och kultur, Emil Zilliacus skriva: "Thermopyle: till var och en som åtnjutit den allra elementäraste historieundervisning bär ju detta heroiska

namn sitt klara budskap om sammanbiten kampvilja och omutlig pliktuppfyllelse."

Men Thermopyle och de spartanska soldater som gav sina liv där för ideal som än i dag av många, däribland Cartledge, anses grundläggande för västerlandets etos och föreställningar om "det goda", såsom frihet och individens självupppoffrande kamp för den goda statsgemenskapen,

## HISTORIA

Paul Cartledge

*Sparta – En odödlig historia*

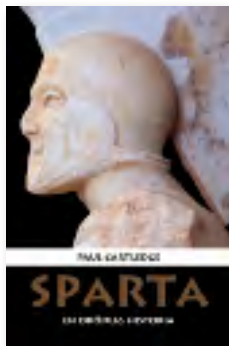
(The Spartans – An Epic History)

ÖVERS. PER NYQVIST

SANTÉRUS | 306 S. | ISBN 9789173590532

# DET ANTIKA SPARTA FORTSÄTTER ATT FASCINERA

Recensent *Eva-Carin Gerö*



**FÖRR INGICK KUNSKAP** om Sparta i den grundläggande bildningen men i dag är det främst populärkulturen som låter sig fascineras av detta märkliga samhälle och dess hårda disciplin och hjältemod. I Cartledges bok får vi veta mycket om spartanerna.

är numera inte så allmänt bekanta. Ändå har många kommit i kontakt med Sparta genom ett särskilt intresse för äldre historia och militärhistoria eller genom att läsa Steven Pressfields roman *Gates of Fire* eller se den (enligt somliga) uttalat våldsfetischistiska och till sitt politiska budskap tämligen kontroversiella filmen *300* från 2006, som i sin tur är baserad på en serie-roman med samma titel av Frank Miller.

Vi ser här en inte ovanlig förskjutning i vår tid när det gäller intresse för och "konsumtion" av äldre tiders historia. Det som tidigare ansågs vara karaktärsdanande bildningsgods omhuldas nu främst inom den populärkulturella sfären. Konkret illustreras detta av att man i det turistiga Plaka i Aten i dag överallt kan köpa grälla t-shirts och andra souvenirer som anspelar på Sparta som det traditionellt skildrats och emblematiserats i allt ifrån antik historie- och kulturförmedling till moderna fenomen. Samtidigt behöver mina egna nybörjarstudenter i grekiska, som använder en äldre nybörjarbok där slaget vid Thermopyle och spartanernas hjältemod tematiseras, nästan alltid utförliga förklaringar av vad som skedde där och vilka värden Sparta har kommit att stå för.

**I CARTLEDGES BOK** får vi veta mycket om spartanerna – så mycket kunskap som nu finns tillgänglig med tanke på de indirekta, ofullständiga och ofta tendentiösa källor som finns att tillgå. Boken är uppdelad i tre delar, "Hälsa spartanerna", "Myten om Sparta" och "Ett haltande kungadöme". Den är därutöver försedd med karta, kronologisk översikt och en informativ litteraturförteckning för den som vill fördjupa sig ytterligare. *Sparta* pryds också av fina illustrationer, inte minst av foton från dagens natursköna Lakonien på södra Peloponnesos, ett av Greklands bördigaste landskap, nu såväl som under antiken.

I bokens första del behandlas Spartas och det omgivande Lakoniens historia från bronsåldern och fram till perserkrigets slut 479 f.Kr. Här utgör just slaget vid Thermopyle en naturlig klimax, eftersom, som Cartledge påpekar i sitt förord, "inga andra inslag i den sammansatta, komplicerade och alltjämt levande myten om Sparta har haft så stort inflytande som detta". Striden vid "De heta portarna", där den spartanske kungen Leonidas anförde en liten styrka grekiska hopliter, inklusive trehundra spartiatier (spartanska elitsoldater), som på ett avgörande sätt förhindrade

den persiska framryckningen i flera dagar, var ytligt betraktat ett nederlag. Men om man ser på dess effekter på grekernas disciplin och stridsmoral i striden mot perserna var den en stor seger.

Del två av Cartledges bok handlar huvudsakligen om den stora kraftmätning mellan Sparta och Aten och deras respektive bundsförvanter, som brukar kallas det peloponnesiska kriget, men som Cartledge ur sin spartanska synvinkel väljer att kalla det atenska kriget (431–404 f.Kr.). I samband med den berättande, rent historiska redogörelsen för detta krig granskar Cartledge det spartanska samhällets motsägelsefulla och egenartade drag, vilket jämförelsen mellan de två stadsstaterna ger – om än inte ymnigt så åtminstone tillräckligt – material för. När konflikten mellan Sparta och Aten inleddes, hade de båda samhällena kommit att representera två mycket olika och i princip oförenliga sätt att leva: Aten var, med Cartledges ord, ”demokratiskt, individualistiskt, radikalt, merkantilt och orienterat mot havet”, medan ”Sparta var orienterat mot land, hierarkiskt, oligarkiskt sinnat och framför allt konservativt – benäget att överskatta sin egen version av det förflutna och att avfärda innovationer som exempelvis mynt och belägringskonst”. I del tre – den i mitt tycke intressantaste – skildras Spartas nedgång och fall 371–331 f.Kr., dess återhämtning och förnyelse 331 f.Kr. – 14 e.Kr. samt arvet efter Sparta (”Leonidas lever!”).

I DENNA BOK finner läsare med intresse

såväl för äldretidshistoria som receptions-historia mer allmänt mycket av intresse, framställt på ett sammanfattande och ofta tankeväckande sätt. Samtidigt kan dock mycket litet av fakta och perspektiv sägas vara nytt. Det mesta man vill veta om Sparta – och i synnerhet då legendarbildningen om Sparta, som ju också Cartledge har i fokus – finns redan att läsa i den Stockholmsbaserade litteraturprofessorn Eugène Napoleon Tigerstedts monumentala verk *The Legend of Sparta in Classical Antiquity* i tre volymer (1965–78). Men visst är det fascinerande att läsa exempelvis om spartiaternas hårda skolning, *agôgê* (”ledning” eller ”uppfostran”), som spartanska pojkar underkastades från sju års ålder tills de var 18 och som syftade till att dana dem till fulländade soldater med lojalitet i första hand mot Sparta och i andra hand, eller inte alls, mot släkt och familj.

Inte mindre intressant är Spartas elitistiska, av vidskepelse och intill paranoia gränsande vaksamhet präglade livsstil, som bland sina förutsättningar hade en förtryckt bonde- och arbetarbefolkning, heloterna, som utgjordes av formellt fria men genom krig kuvade grekiska grannfolk, vilka skötte jordbruk, hantverk samt hushållsarbete och återkommande hotade att göra revolt. Det säger mycket om Sparta och dess livsstil att unga män som en del av sin militära utbildning kunde förväntas ingå i en *krypteia* (hemlig manövergrupp) som hade till uppgift att spionera på och vid behov mörda heloter som verkade benägna att göra uppror.

**CARTLEDGE TAR OCKSÅ** särskilt under lupp de spartanska kvinnornas förhållanden, som för Grekland var säregna. Enligt honom utgjorde spartanskorna ”den märkligaste gruppen kvinnor i hela Grekland”. Enligt källorna – ibland kanske väl spekulativa och legendförmedlande – var kvinnorna i Sparta inflytelserika, även om de inte hade rösträtt i folkförsamlingen, i synnerhet genom sin förmåga att föda ”riktiga män” och genom sin rätt att inneha egendom. De lär också ha varit aktiva inom fysisk träning och idrott, sexuellt frimodiga och på ett lakoniskt sätt frispråkiga.

Cartledge citerar gärna sådana *apofthegmata* (korta pregnant uttalanden) som inte minst återfinns i den av Plutarchos sammanställda *Yttranden av spartanska kvinnor*. Som Cartledge påpekar, hade en motsvarande samling yttranden av atenska kvinnor varit otänkbar. Det är således inte bara de spartanska männen – med Leonidas i spetsen med sitt odödliga *molôn labe* (”Kom och ta dem!”) som svar på perserkonungens befallning till spartiaterna vid Thermopyle att överlämna sina vapen – som tillskrivs förmågan att formulera sig snärtigt och kortfattat, ”lakoniskt”, på ett sätt som gett avtryck i vårt moderna språkbruk, utan också kvinnorna.

Anekdoterna och citaten blir här flera. Vi får läsa om den spartanska mor som säger till sin son, när han ska dra ut i krig: ”Med den eller på den!” (nämligen skölden, när han återvänder antingen levande eller som stupad). Eller om prinsessan

► Myten lever. Gerard Butler som spartan i Hollywoodfilmen ”300” (2006).



Gorgos rättframma yttrande "Försvinn – du kan inte ens spela en kvinnoroll" som reaktion på närmanden från en utländsk man iförd en fint vävd mantel (varigenom hon demonstrerar såväl det förakt för teater och skådespelarkonst som tillskrivits spartanerna som deras ideal av enkelhet när det gäller klädedräkten).

**DE GAMLA GREKERNAS** sexuella vanor mellan norm och praxis upphör aldrig att väcka intresse, och härvidlag är Cartledges bok inget undantag. Bland alla redogörelser för krigshandlingar jämte kungadynastiska intriger och successioner återkommer berättelser – eller ibland spekulationer – av mera privat och stundtals sexuell natur. Spartanerna hade genom sin doriska bakgrund sedan gammalt en tydlig stämpel av manlig homoeroticism över sig. (Just detta drag hos dorerna kom sedermera bland annat att inspirera till Oscar Wildes boktitel *The Picture of Dorian Grey*). Enligt Cartledge fanns även kroppslig och sexuell praxis bland kvinnorna som på olika sätt var särpräglad inom det antika Grekland: de var ofta lättklädda ("lårblottare", enligt atenarnas pejorativa omdöme), idrottade under flickåren eventuellt nakna tillsammans med pojkar, var föremål för hustrubyten – med syftet att föda så många fullvärdiga spartiater som möjligt, även när de äkta männen var ute i krig – och levde kanske till och med ut pederastiska böjelser.

Sparta har trots sitt spännande innehåll och de stora kunskaper Cartledge uppvisar på sitt område en och annan svaghet. Ett innovativt grepp han har är till exempel att variera och livliggöra de ibland lite enahanda historiska redogörelserna genom inströdda "minibiografier". Ibland gör dock detta dispositionen något uppsplittrad och rörig, även om de biografiska porträtten i sig är både intressanta och informativa. Hänvisningarna till populärkulturella fenomen och till Sparta som ett "kulturarv" som enligt Cartledge är minst lika viktigt som det atenska, känns ibland också lite tröttande. Ett index hade också varit välkommet. Att sedan Sparta ibland undandrar sig vår forskande blick är inte Cartledges fel – här tryter källorna. Vår begränsade ingång till tänkesätt och en livsstil som är mycket olika våra egna sätter gränser.

► Eva-Carin Gerö är professor i antik grekiska vid Stockholms universitet.

David van Reybrouck

*Kongo – En historia*

(*Congo – Een geschiedenis*)

ÖVERS. JOAKIM SUNDSTRÖM

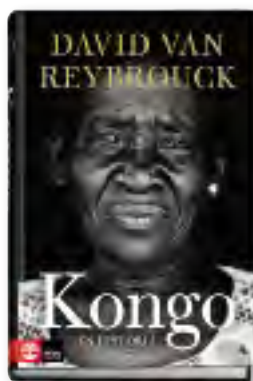
NATUR & KULTUR | 632 S. | ISBN 9789127132023

## SAMMANSATT BILD AV KONGOS MODERNA HISTORIA

Recensent *Maria Eriksson Baaz*

**BELGAREN DAVID VAN** Reybrouck har i sin skildring velat ge plats åt kongolesernas röster och de porträtteras inte enbart som passiva offer. Men samtidigt går författaren för långt i sin strävan att komma bortom ensidig skuldbeläggning.

HISTORIA



**M**ÄNU EN HISTORISK exposé över Kongo, tänker jag, ytterligare en författare i den långa traditionen av vita män (och en och annan vit kvinna) som sedan Joseph Conrads *Mörkrets hjärta* fascinerats av Kongo och känt sig manade och tagit sig rätten att skildra dess historia. I detta fall är det dessutom en belgare.

För en som under åren läst det mesta i den ganska strida strömmen av böcker om Kongos historia var det alltså med en viss

irritation och låga förväntningar som jag började läsa David van Reybroucks voluminösa *Kongo – En historia*. Vad kan det vara för nytt som författaren tror sig kunna skildra som inte berättats i de många både akademiska och populärvetenskapliga böcker som redan ägnats åt Kongo och dess historia? Att även denna bok tar sin början först under slutet av 1800-talet i samband med det första mötet mellan Kongo och Europa ökade inte den initiala läslusten – ännu en bok där Europa utmålas som Historiens ursprung, som om ingenting fanns före det koloniala projektet av tillräckligt värde att berätta om. Denna "förkoloniala tid" avhandlas i denna, som i så många andra böcker, raskt på ett par sidor. Det enda som verkade unikt med denna bok var det faktum att författaren valt att skriva hela (ja, förutom den "lilla" begränsningen i form av den förkoloniala historien förstås) Kongos historia från 1870 till i dag.

van Reybrouck själv säger att han ville skriva boken för att det saknades böcker kring Kongos historia med kongolesiska röster. Detta är visserligen en sanning med modifikation, men det lät i alla fall litet lovande, om också något oroande, eftersom berättelser alltid är förmedlade.

**BÅDE MINA POSITIVA** och negativa förväntningar bekräftades vid läsningen av denna bok som håller en ganska ojämn kvalitet. Det är onekligen många kongolesiska röster i van Reybroucks bok. Förutom ett omfattande arkivmaterial baseras boken på intervjuer med ett stort antal kongoleser med varierande bakgrund och erfarenheter. Vi får möta mer än hundra år gamle Nkasi som minns de första missionärernas ankomst till landet, liksom läsa andra ögonvittnesskildringar från kongoleser som fick sina liv drastiskt förändrade av den tidiga kolonialmakten. Vi får även under bokens gång träffa en rad andra kongoleser med olika erfarenheter, allt från musiker, politiker, gatuförsäljare, kvinnoaktivister, journalister, soldater, pastorer, rebellledare, våldtagna kvinnor, kvinnor och män som bedriver handel med Kina och många fler.

Det stora utrymme som van Reybrouck ägnar åt att skildra mångskiftande kongolesiska erfarenheter är en av förtjänsterna med denna bok. Samtidigt förmedlas dessa erfarenheter självklart och oundvikligen ur författarens eget perspektiv. Ofta är det livfulla skildringar som präglas av både igenkänning och respekt för de kongolesiska öden han beskriver. Men ibland försvinner identifikationen och hänsynen och betraktelserna genomsyras i stället av den vite mannens fascination för Kongo som något absolut avvikande och bisarrt. Här ekar skildringarna av den

mångåriga tradition där Kongo framställs som det "absolut annorlunda Andra", som den kongolesiska filosofen V.Y. Mudimbe uttryckt det. Detta är framför allt tydligt i van Reybroucks berättelse om de väpnade konflikter som härjat landet de senaste 15 åren, vilket jag återkommer till.

I SKILDNINGEN AV den koloniala eran kommer van Reybroucks bakgrund som arkeolog till sin rätt. Till skillnad från många andra böcker skildrar han, på basis av både intervjuer och arkivmaterial, inte bara hur kongoleser drabbades av, utan också upplevde och navigerade i det nya brutala landskap som kolonialmakten byggde upp. Bilden som tecknas av kongoleser under den koloniala eran är ofta sammansatt och de porträtteras inte endast som passiva offer. van Reybrouck visar på motstånd av olika slag, men även på hur människor försökte navigera och själva dra fördelar av det nya systemet. På samma sätt porträtteras även kolonialmaktens aktörer på ett mer nyanserat sätt än brukligt. Koloniala tjänstemän, missionärer, affärsmän och upptäcktsresanden sätts i det kulturella och politiska sammanhang som de verkade i och beskrivs även de som komplexa människor, drivna av en rad motsägelsefulla motiv. van Reybroucks försök att gå bortom förenklade och stereotypa bilder och dikotomier och teckna en mer komplex bild tillhör också en av bokens många förtjänster.

Samtidigt går han i sin vilja att nå bortom gott och ont och ensidig skuldbeläggning ibland för långt. Det finns en hel del brister i denna del av historieskrivningen, framför allt i porträtteringen av den senare delen av den koloniala eran, när den belgiska staten tagit över efter Leopolds terrorvälde. Det är en ganska selektiv läsning av Belgiens ansvar. Framför allt tonar van Reybrouck ner Belgiens roll i det politiska tumultet och våldet som följde efter självständigheten, inklusive delaktigheten i mordet på Patrice Lumumba. Som Goddeeris och Kiangu konstaterar, kan van Reybrouck i detta avseende ses som en flamländsk motsvarighet till Niall Ferguson, som populariserade en mer positiv och konservativ läsning av det brittiska imperiets historia.

Detta speglas också i det positiva mottagande boken fått i Belgien, vilket kan jämföras med Adam Hochschilds storsäljare *Kung Leopolds vålnad* som mötte stort motstånd när den kom och som knappt gick att få tag på i Bryssel. Skillnaden i mottagandet av dessa två böcker har säkert en rad orsaker. Den självkritiska reflektionen kring den koloniala historien har kanske trots allt utvecklats i Belgien det senaste decenniet. Att van Reybroucks bok sträck-



► Satirisk illustration ur Punch 1906. Kung Leopold kramar ihjäl Kongo.

er sig över en längre tidsperiod och på detta sätt minskar Belgiens synbara skuld spelar säkert också en roll.

BETRAKTELSEN AV SÖNDERFALLET under Mobutus diktatur är läsvärd. Berättelser om hans storhetsvansinne, säregna ledarstil och makabra vanskötsel av landet är alltid lika underhållande som nedslående att läsa, även om man hört historierna förr. van Reybrouck lyckas också visa på USA:s och Europas betydande ansvar för denna dystra vanvård och dess katastrofala konsekvenser för befolkningen i form av eskalerande förtryck och fattigdom, samt hur den genomgripande krisen banade vägen för kriget som skulle följa.

van Reybrouck lyckas dock inte alls i sin skildring av de utdragna väpnade konflikter som följde efter Mobutus fall och som fortfarande pågår i östra Kongo. Hans försök att beskriva de mångfacetterade orsakerna till kriget blir ofta osammanhängande och alltför förenklande. Men framför allt misslyckas han med att skildra våldets dynamik. Det är speciellt här som Kongo framstår som absolut annorlunda; våldet

framställs som oförklarligt och fundamentalt annorlunda från våld i andra konflikter. Som i många andra skildringar, hänger författaren sig ofta åt våldspornografiska skildringar. Förfvare framstår ofta helt enkelt som barbariska och blodtörstiga; Mai Mai-milisen reduceras som så ofta till vad van Reybrouck betecknar som "bisarra ritualer", och anklagelserna mot Bembas MLC-trupper om kannibalism återges som en sanning utan minsta källkritik eller diskussion etcetera. Det är tydligt att van Reybrouck tillbringat den mesta tiden i de västra delarna av Kongo och inte i de östra delarna där kriget huvudsakligen utspelat sig. Beträktelserna blir ofta sensationslystna och utan djup. Här har många andra författare lyckats bättre, framför allt Jason Stearns utmärkta populärvetenskapliga bok *Dancing in the Glory of Monsters* (2011), som tyvärr inte översatts till svenska.

En av de få förtjänsterna i skildringen av de väpnade konflikterna består i en livfull beskrivning av ett möte med general Laurent Nkunda, ledare för rebellrörelsen CNDP, bara några veckor innan denne blev avpollterad och sattes i husarrest i Kigali

2009. Till förtjänsterna här hör också van Reybroucks allegoriska sammanfattning av dynamiken mellan Kongo och grannlandet Rwanda. Rwanda har även efter sitt officiella återtagande av trupper från Kongo fortsatt att stödja rebellgrupper i landet, så även den senaste i raden som sedan i våren 2012 gett upphov till en ny våg av våld och flyktingar. van Reybrouck sammanfattar det såhär:

Idag framstår det lilla och starka Rwanda som en blomstrande militärdiktatur, som fortfarande åtnjuter stort förtroende hos givarländerna, samtidigt som grannlandet Kongo är stort, klumpigt och svagt och alltså oförmöget att göra något åt de faktiska problemen. Det är som om en ensam yrkesmilitär, Rwanda, bor i en prudentligt inredd enrumslägenhet i ett kaotiskt hus som i övrigt bebos av en stor och bullrig familj som väsnas, grälar, drar på sig skyhöga skulder och ibland låter gasen stå på. Mer än en gång har militären plockat ned geväret från väggen och stormat in i grannarnas kök, men där har han ställt till med större skada än nödvändigt. Istället för att bara

stänga av ugnen, slår han sönder allt porslin, skjuter ett hål i taket och tar med sig en skinka när han går därifrån. Det resulterar i ännu mer bråk och ännu mer oväsen.

**FÖRFATTARENS FÖRKÄRLEK FÖR** metaforer och hans färgstarka språk är en anledning till att boken sällan blir tråkig. Säkerligen har han här också just inspirerats av den tid han vistats i Kongo. Uttrycksfulla metaforer, humor och bitande politisk satir är ständigt närvarande i livet i Kongo, inte minst i Kinshasa, och har blivit ett viktigt sätt att försöka förstå och hantera det politiska och ekonomiska förtrycket. van Reybrouck ger otaliga prov på detta i boken; exempelvis hur de nya femmiljonersedlarna som trycktes under början av 1990-talet – när inflationen översteg svindlande 9000 procent – snabbt i folkmun döptes till Dona Benija efter en mycket vacker men falsk rollfigur i en brasiliansk tv-såpa. Men under Mobutus sista tid, när han vistades långa tider utanför landet för vård av prostatacancer, döptes sedlarna om till *les prostates* (prostata). Eller hur de senaste årens ökande samarbete

med Kina gett upphov till en rad nya uttryck som exempelvis *nguanzu* (från den kinesiska staden Guangzhou som är ett populärt mål för kongolesiska affärsmän och kvinnor), som nu används för att beteckna en rad problem, från produkter med kort livslängd till opålitliga människor, inte minst landets politiker, och helt enkelt betyder något som är ohållbart och odugligt.

Generellt lyckas van Reybrouck bryta med den bild av passivitet och hopplöshet som många gånger kännetecknar porträtteringar av Kongo. Han ger återkommande exempel på de olika former av motstånd som hela tiden präglar det politiska, ekonomiska och kulturella livet i Kongo. Framför allt i den senare delen av boken som fokuserar det nya samarbetet med Kina, är det ett dynamiskt Kongo som framträder, där Europa inte längre spelar samma roll; ett Kongo som söker sig nya ovissa vägar bortom Västerlandet.

► Maria Eriksson Baaz är docent och forskare vid Nordiska Afrikainstitutet vid Uppsala universitet och Institutionen för Globala Studier vid Göteborgs Universitet.

—Annonser—



## Augustnominerade julklappsböcker!



FOTO: THOMAS ULBERG

Augustnominerad till Årets svenska skönlitterära bok

”Fy fan vad bra han skriver. Jag är djupt imponerad.”  
—Expressen

”Utnyttjar till fullo litteraturens möjlighet att levandegöra det obegripliga.”  
—SvD

”Utnämner den till årets bästa, men tycker egentligen att den tidsbegränsningen är alldeles för kort.”  
—Norrköpings Tidningar



FOTO: NICHOLAS FITZGIBB

Augustnominerad till Årets svenska fackbok

”En av årets viktigaste böcker.”  
—Aftonbladet

”Obligatorisk läsning för den som bättre vill förstå vart USA i värsta fall är på väg – och varför.”  
—Helsingborgs Dagblad

”Journalistik på hög internationell nivå.”  
—Fokus

Johanna Ilmakunnas

*Ett ståndsmässigt liv – Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet**(Kartanot, kapiot, rykmentit. Erään aatelissuvun elämäntapa 1700-luvun Ruotsissa)*

ÖVERS. CAMILLA FROSTELL

ATLANTIS | 524 S. | ISBN 9789173535977

# HÖGADELN LEVDE ÖVER SINA TILLGÅNGAR

Recensent *Elisabeth Mansén*

**JOHANNA ILMAKUNNAS HAR** kartlagt familjen von Fersens livsstil och konsumtion. Att leva ståndsmässigt på 1700-talet kostade pengar och adelns resurser var till stor del bundna i fast egendom. Adelns livsstil vilade på krediter och banklån.

**A**XEL VON FERSEN d.y. och hans syster Sophie har fångat mångas fantasi. Han genom att vara Marie Antoinettes favorit och aktiv i de hemliga förhandlingarna kring kungaparets misslyckade flykt från revolutionens Paris, genom att delta i det nordamerikanska frihetskriget och följa med Gustav III på resan till Italien, fast allra mest genom att misshandlas till döds på Stockholms gator. Hon har fångat fantasin genom att vara innerligt älskad av den flitigt dagboksskrivande hertiginnan Hedvig Elisabet Charlotta och genom att engageras så djupt i sin brors liv att hon drabbades av samma ogrundade misstankar om att ha varit inblandad i tronföljaren Karl Augusts död och förklädd måste fly från sitt hem.

Men i *Ett ståndsmässigt liv – Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet* blir Axel och Sophie insatta i en större och omutligt seriös undersökning av högadelns livsstil och materiella kultur. Johanna Ilmakunnas studerar tre generationer av familjen von Fersen, sammanlagt ett trettiotal personer under drygt hundra år, där Axel och Sophie flankeras av storsyster Hedvig Eleonora och lillebror Fabian, samt omges av diverse kusiner, fastrar och farbröder samt ingifta män och kvinnor.

Det man tror sig veta om tidens högre ståndskultur, om vikten av att exponera sin ståndsmässiga livsstil i både arkitektur och personlig apparition, om nödvändigheten att underbygga sin överhetsposition med en grundlig utbildning för såväl söner som döttrar, om det högst begränsade valet av karriär och äktenskapspartner, om den allvarliga uppgiften att föra arv och traditioner vidare – allt detta får i Ilmakunnas framställning konkretion och ny-

**HISTORIA**

anser genom att knyts till olika gestalter och deras livsöden.

Både Axel von Fersen d.y. och hans yngre bror Fabian får tillfälle att göra en *grand tour* i Europa, men den äldste sonen får fyra år på sig och spenderar ohyggligt mycket mer pengar: "jag vill varken briljera eller göra mig till åtlöje, endast uppträda som det anstår mig", försäkrar han (naturligtvis på franska) i brev till sin far.

Både Axel och Fabian satsar på militära karriärer, vilket får den ansvarskännande fadern och hattpolitikern Axel von Fersen d.ä. att köpa sin yngre son ett kompani i Gustaf Mauritz Armfelts regemente, men åt den ärelystne Axel inhandlar han ett helt regemente, *le Royal Suédois*, om än under protest och efter lång vända. För Fabian startade karriären tidigt; redan som femåring skrevs han in som sergeant i Östgöta infanteriregemente. Eftersom det var anciennitetsprinciper som gällde för avan-

cemang och befordringar var det tydligen snarare regel än undantag att enrollera sina söner vid låg ålder.

Ämbetsmannabanan var en alternativ karriärväg öppen för adeln, som under större delen av seklet hade ensamrätt till högre ämbeten. Varje utnämning kostade pengar och det var långt ifrån säkert att de var förenade med lön eller att lönen utbetalades i rätt tid. När det var ebb i statskassan kunde tjänstemännen få vänta i månader och år på sina pengar. Hovets internationella kontakter, dess festligheter och sällskapsliv, dess kulturella aktiviteter och politiska relevans lockade adeln till olika positioner av mer eller mindre väldefinierad natur. Även utan formell funktion kunde såväl män som kvinnor ur den fersenska familjekretsen som var knutna till hovet utöva makt och inflytande över rikets styrelse och huvudstadens kulturliv.

Frankrike var landet på modet under större delen av 1700-talet, därom vittnar inte bara sönerna von Fersens bildningsresor utan även det faktum att Axel von Fersen d.ä. sände sin kock i lära i Paris. Mat-hållningen skulle också vara ståndsmässig och på en dyrbar silverservis serverades hummer och citrusfrukter. Bordssilvret hos Axel von Fersen d.ä. och hans maka Hedvig de la Gardie värderades i boupp-teckningen till 2 600 riksdaler och några citroner kunde enligt Ilmakunnas kosta lika mycket som en ny klänning. Dock inte så mycket som Sophie von Fersens brudklänning i vitt atlässiden, med spetsar, sidenband och plymer, samt medföljande silkesstrumpor, solfjädrar och diamanörhängen. Men då hade hon också gift sig enligt faderns önskingar och av plikt snarare än böjelse.

► Lektur på Drottningholm. Pehr Hilleströms skildring av hovets vardag.



**DEBATTEN OM LYXKONSUMTION** var intensiv under 1700-talet, men inom högadeln räknade man ändå med att leva ständsmässigt och kunna konsumera kaffe och te, socker och exotiska kryddor, liksom att servera mat på ostindiskt porslin och dryck i vackra glas – trots överflödsförordningar, importförbud och extra avgifter på allt från sprit till utländska guvernanter.

Men på 1700-talet eftersträvades trots allt skolad smak och stilfull återhållsamhet, inte pråligt överdåd. Männerna borde sikta på ryktbarhet och ära, tapperhet och mod, dygd och trohet mot kung och fosterland. Kvinnorna borde trots sin ständsmässiga konsumtion och vården av sitt yttre vara dugliga och sparsamma i sin hushållning och rimligt blygsamma. Ilmakunnas material rymmer både sedelärande exempel och lysande undantag. Carl von Fersen, äldre bror till Axel von Fersen d.ä., var känd för sitt slösaktiga leverne och sin obesvärade inställning till ekonomiska frågor. Ännu mer avvikande från förväntningarna var Brita Sofia de la Gardie, den yngre Axel von Fersens moster, som efter några år i Paris konverterade till katolicismen och för all framtid insisterade på att förbli ogift. Hon levde högt över sina tillgångar och förväntade sig ständigt lån och bidrag från gästande släktingar och vänner.

Ett uppenbart problem var att adelns resurser till stor del var bundna till fast

egendom som lantgods och stadsvåningar, järnbruk och manufakturverksamhet samt till skattebefriad frälsejord. Till släkten von Fersen hörde under en tid också Medevi brunn, ett arv knutet till upptäckarens dotter Anna Maria Soop. Högadelns slottsbyggande skedde främst under 1600-talet, däremot kunde det uppstå stora kostnader för renovering av bostäder.

Ilmakunnas redogör ingående för renoveringen av det Fersenska palatset på Blasieholmen. Huset hade varit uthyrt och lämnats med trasiga fönster och sönderrivna gyllenläderstapeter, nu skulle det få en moderiktig inredning under ledning av Carl Hårleman och Jean Eric Rehn. Stadens bästa hantverkare och målare engagerades. Lorentz Nordin bidrog med ett svart skrivbord i fransk stil och Johan Pasch utförde väggmålningar. Förgyllare Örnen var sysselsatt i flera månader och totalt pågick arbetet i över ett decennium. På tomten uppfördes nya mindre byggnader som stall, sadelkammare, vagnsskjul, bagarstuga, bryggghus, mangelbod och visthusbod, och mycket pengar lades på att anlägga en terrasserad park ner mot vattnet, med exotiska träd, syrenbuskar, blomsterurnor, gröna häckar och grusade gångar.

Stora utgifter som dessa krävde redovisades i en omfattning som adelns inkomster inte medgav. Adelns livsstil vilade även i normala fall på krediter och

banklån, liksom lån från släkt och vänner. Fastigheterna kunde belånas, liksom silverservisen, och ibland behövdes även privata långgivare som familjen Grill. Om förtroendet fanns där gjorde det inte så mycket om det tog lång tid innan lånen kunde återbetalas. I tabeller och diagram kan man studera sammansättningen av de fersenska familjemedlemmarnas intäkter och såväl relationen mellan inkomster och utgifter som utvecklingen över en längre tidsperiod. Och författaren lyckas nästan alltid ge liv och färg åt sina siffror.

**ILMAKUNNAS KARTLÄGGNING AV** släkten von Fersens livsstil omfattar de ekonomiska villkoren för familjeliv och barnafödande, utgifter för barnens uppfostran, utbildning och karriär, för bröllop och begravningar, men också kostnader för älskare och älskarinnor, liksom barn födda utom äktenskapet. Allt kostade pengar.

Hon har haft ett överrikt material i form av bouppteckningar, inventarieförteckningar, räkenskapsböcker, brev, dagböcker och memoarer att tillgå för att spåra släkten von Fersens användande av sina ekonomiska resurser, deras inställning till konsumtion av skilda slag och deras motiveringar till enskilda utgifter. Hon har försökt urskilja vad som bottnar i personliga preferenser, vad som grundar sig på släktens krav, vad som är till lyst

och vad som betraktas som pliktens bud. En ståndsmässig framtoning krävde inte bara smycken och sista modet från Paris till familjens medlemmar utan också korrekta livréer för kuskar och betjänter samt mat, kläder och husrum för en stor mängd tjänstefolk av båda könen, som dessutom borde tas omhand på äldre dagar. Intill det Fersenska palatset stod det Soopiska fattighuset, ett hem för familjens pensionerade tjänstekvinnor.

**SLÄKTEN VON FERSEN** tycks ge exempel på nästan allt en högadlig familj i 1700-talets Sverige hade att ta ställning till när det gäller konsumtion. Men det finns några undantag som Ilmakunnas klokt noterar. Familjen rymmer ingen riktig samlare, varken av böcker, konst, mineraler, snäckor, uppstoppade fåglar eller något annat av det som tidens många ekornaturer kunde välja att lägga sina pengar på. Där finns heller ingen medlem med författardrömmar, extrem upptäckarlust eller vetenskapliga ambitioner som ökade utgifterna. Vissa hade måttliga anspråk som amatörmusiker, men det ledde inte till några större kostnader. I den meningen var den grevliga familjen von Fersen mer "vanlig".

Materiell kultur, konsumtion och eliter har stått i fokus för flera studier på senare tid. Henrika Tandefelt har skrivit om Gustav III; Jessica Parland-von Essen om adelsdöttrarnas utbildning; Charlotta Wolff om den politiska elitens självförståelse och yttre framtoning; Fredrik Thisner om officerarnas ekonomi och sociala position och Maria Cavallin om de civila ämbetsmännen. Johanna Ilmakunnas gör en fyllig forskningsöversikt, och det är uppenbart att hon själv genom sin bok ger ett substantiellt bidrag. Det är också en prestation av Camilla Frostell att ha översatt hela volymen så att den ger intryck av att vara skriven på svenska. Små skönhetsfel, som att man från beteckningar som "Georgen" (om en gosse) och "Pharaon" (om ett spel) inte hittat tillbaka till grundformen, kan vara ett resultat av översättningsprocessen, men kan lika gärna ha funnits där från början. De hindrar i alla händelser inte att den som behöver en allsidig belysning av adelns inkomster och utgifter under 1700-talet med förtroende kan vända sig till Ilmakunnas historik över släkten von Fersen och räkna med att finna såväl översiktlig information som talrika konkreta exempel på allt från anskaffandet av turkiska tapeter till kostnaden för konsertbiljetter.

► Elisabeth Mansén är professor i idéhistoria vid Stockholms universitet.

Mats G. Larsson

*Kensington 1898*

– *Runfyndet som gäckade världen*

ATLANTIS | 189 S. | ISBN 9789173535861

## FALSARIUM SOM NÄSTAN STÄMDE MED VERKLIGHETEN

Recensent *Lars Lönnroth*

**DEN SÅ KALLADE** Kensingtonstenen, som grävdes upp i Minnesota 1898, berättade i runskrift om skandinaver som kom till Amerika på 1300-talet. Den avslöjades snabbt som ett falsarium men även efter Mats G. Larssons klagörande bok är det oklart vem som egentligen ristade stenen.

### HISTORIA



**INSKRIFTEN PÅ VÄRLDENS** mest omskrivna runsten, Kensingtonstenen i Minnesota, är som alla experter vet en förfalskning från slutet av 1890-talet, men det har inte hindrat den från att bli en helig ikon bland skandinaviska bosättare i dessa trakter. Om inskriften vore äkta skulle den nämligen bevisa att ättlingar till nordiska vikingar anlände till Minnesota redan på 1300-talet, det vill säga långt innan Columbus seglade över Atlanten. Därmed skulle det också vara

bevisat att skandinavernas hemortsrätt i den amerikanska mellanvästern är långt äldre än någon tidigare kunnat föreställa sig, och kanske rentav att USA-rikets vaggavore att söka i de jordbruksbygder som Vilhelm Moberg skildrat i sina invandrarromaner. Undra sedan på att Kensingtonstenen vållat uppståndelse och blivit en turistattraktion, särskilt bland ättlingar till nordiska utvandrare!

Vad är det då som står på denna sten, som 1898 grävdes upp på den svensk-amerikanske bonden Olof Öhmans gård utanför Kensington, Minnesota? Där står skrivet – med en högst egenartad runskrift av sentida typ samt på ett slags lantlig norsk-svensk-engelska av omisskännlig 1800-talskaraktär – att 8 götar och 22 norr-män år 1362 kommit på upptäcktsresa ("opdagelsefärd") väster om Vinland ("fro Vinland of vest"). Vidare påstås att "vi" slagit läger och varit ute och fiskat men vid hemkomsten funnit 10 man röda av blod och döda ("ded"). Den bild man får av sammanhanget är alltså att en skandinavisk expedition på sammanlagt 30 personer begivit sig västerut från det landområde på den amerikanska östkusten som i flera isländska sagor kallas Vinland. Sedan expeditionen upprättat sitt läger skall några av dem (flertalet?) ha gett sig ut att fiska, sannolikt på någon av de närbelägna sjöarna, men vid återkomsten funnit att 10 av deras kamrater låg döda efter ett anfall, sannolikt av indianer.

Till inskriftens många absurda detaljer hör årtalet 1362, som dels inte anges på medeltida utan på modernt vis, dels inte alls stämmer överens med uppgifterna om Vinland i de isländska sagorna. Enligt dessa sagor företogs resorna till Vinland av Leif Eriksson och andra grönländska vikingar med norsk ursprung omkring år 1000 och ledde aldrig till någon varaktig bosättning. Att norska eller (än värre!) svenska ättlingar till dessa vikingar skulle ha levt kvar på den amerikanska kontinenten på 1360-talet och talat 1800-talspråk är i sig själv helt otroligt och stöds inte av vare sig skriftliga källor eller arkeologiska fynd.

**DET ÄR ALLTSA** föga egendomligt att Kensingtonstenen redan från början avfärdades som ett uppenbart falsarium av alla akademiska auktoriteter på området. Inte desto mindre lyckades Hjalmar Holland, en lokalpatriotisk amatörforskare av norskt-amerikanskt ursprung, starta en framgångsrik kampanj för att bevisa runstens äkthet och betydelse som ett historiskt dokument av största vikt. Holland skrev flera böcker om stenen under 1900-talet och fick många efterföljare, av vilka några ännu lever och i trosvisshet

starkt påminner om den så kallade Västgötaskolan i Sverige på 1980-talet. Men naturligtvis stötte Holand och hans anhängare på hårt motstånd från runologer, historiker och andra forskare, som efterhand började intressera sig alltmer för frågan hur falsariet egentligen gått till. Redan 1958 publicerade den svensk-amerikanske filologen Erik Wahlgren, professor vid UCLA, en utmärkt avhandling med titeln *The Kensington Stone – A Mystery Solved*, där han bland annat övertygande visade att stenens påstådda ”upptäckare”, Olof Öhman, tillhört en krets av självlärda svensk-amerikaner som redan långt före stenens förmodade ”upptäckt” 1898 ägnat sig åt mer eller mindre amatörmässiga studier av runor och vikingafärder till Vinland. Att falsariet på något sätt tillkommit inom denna krets föreföll mycket sannolikt.

Ändå var det förhastat av Wahlgren att påstå sig ha löst mysteriet, eftersom han inte kunnat identifiera runristaren och inte heller lyckats förklara en del egendomligheter i inskriften, härbland några okända och egenartade runtecken. Ytterligare pusselbitar kunde dock historikern Theodore C. Blegen och dialektforskaren Folke Hedblom bidra med i slutet av 60-talet och början av 70-talet. Blegen lyckades få fram uppgifter som tydde på att Olof Öhman haft mer bildning än man förut trott, och att han varit känd i trakten som en stor skämtare och även som runristare. Hedblom spelade under sin dialektforskning in ett samtal med en uråldrig svensk-amerikan som berättade om en försupen svensk-amerikansk präst vid namn Sven Fogelblad, verksam i Minnesota på 1890-talet. Denne Fogelblad skall ha studerat i Uppsala, där han lärde sig mycket om runor, och senare skall han ha fungerat som lärare för Olof Öhman och andra lantbor i närheten av Kensington. Visserligen hade Fogelblad avlidit strax innan runstenen grävdes upp ur Öhmans jord, men han kan ändå mycket väl ha medverkat vid falsariets tillkomst.

**TROTS ALLA TECKEN** på att Kensingtonstenen tillkommit i Minnesota på 1890-talet och inte 1362, har dock vissa amerikanska

skribenter, framför allt ett par teknologer vid namn Richard Nielsen och Scott Wolter, envist fortsatt att argumentera för inskriftens äkthet i Hjalmar Holands efterföljd. Så sent som 2003 fick de stöd av Statens historiska museum under ledning av dess dåvarande chef, Kristian Berg, en byråkrat som aldrig tvekat att demonstrera sitt massiva förakt för humanistisk bildning. På museet ordnades detta år en utställning kring Kensingtonstenen, där Nielsen och Wolter fick framföra ovetenskapliga argument för stenens äkthet utan att svenska runologer och medeltidsforskare tilläts komma med invändningar.

**TILL SLUT HAR** nu arkeologen Mats G. Larsson givit ut en spännande och lättläst bok, där historien om den märkliga stenen rullas upp från början och det mesta sätts på plats. Inte heller denna gång kan man väl säga att mysteriet är slutgiltigt löst, men Larsson kan presentera ännu en värdefull pusselbit av stort intresse. Han visar nämligen – huvudsakligen på grundval av Umeå-professorn Tryggve Skölds forskning – att de ännu oförklarade runtecknen på Kensingtonstenen stammar från ett sentida runalfabet som var känt i Dalarna på 1800-talet. Därifrån måste de på något sätt ha förmedlats vidare till de runintresserade bönderna i Minnesota, och förmedlaren hette med rätt stor sannolikhet Sven Fogelblad.

Mats G. Larsson menar sig dessutom ha upptäckt att inskriften på Kensingtonstenen, efter diverse matematiska operationer, kan läsas som ett chiffer med följande budskap: ”ÖHMANS FAN VI VED HADE VED STEN.” Detta något egendomliga budskap skulle i sin tur, menar han, kunna tolkas som ett erkännande från Olof Öhmans sida. Det är alltså han som enligt Larsson måste vara stenens upphovsman. Här kan jag tyvärr inte alls följa Larssons argumentation, som på just denna punkt är nästan lika tvivelaktig som Holands, Nielsens eller Wolters argument för stenens äkthet.

Frågan om vem som ristade runorna på stenen får därför nog fortfarande sägas vara olöst. Det kan ha varit Öhman eller Fogelblad men också någon annan i deras

lilla runologiska studiecirkel. Men kanske är den frågan inte så viktig. Långt intressantare är frågan varför man kostade på sig det mödosamma arbetet med att rista denna runsten. Var det ett skämt för att driva med Minnesotabornas lokalpatriotism och ambitioner att härstamma från nordiska vikingar? Detta verkar onekligen vara den enklaste förklaringen. Men varför var det då ingen som trädde fram och avslöjade skämtet sedan orsbsbefolkningen låtit lura sig? Var det av rädsla för att drabbas av folkets vrede eller kanske för att man inte i onödan ville sära hyggliga grannars känslor? Eller var det verkligen fråga om ett allvarligt menat bedrägeri för att sätta Kensington på kartan och åstadkomma en rejäl turistattraktion? I så fall får falsariet sägas ha varit framgångsrikt, eftersom många turister fortfarande kommer för att titta på stenen.

En annan, ännu intressantare fråga är vad det är för sociala drivkrafter som gör att det blir ett så våldsamt folkligt ståhej kring sådana fenomen som Kensingtonstenen eller Västgötaskolan. Som redan framgått är det åtminstone till stor del en fråga om lokalpatriotism eller nationell chauvinism. Men här till kommer också, tror jag, en utbredd motvilja mot akademiska auktoriteter. Den drivkraften var mycket tydlig i Hjalmar Holands böcker till stenens försvar liksom i Kristian Bergs utställningspolitik på Historiska museet – för att nu inte tala om Dag Stålsjöes herostratiskt ryktbara tv-program om Svearikets vagg, som på 80-talet hatades av alla akademiska experter men älskades av västgötska bönder som trodde på Västgötaskolans tes att vaggan stått i deras hemtrakter.

**IRONISKT NOG HAR** såväl Västgötaskolans som Kensingtonstenens folkliga anhängare på senare tid fått åtminstone delvis rätt mot de akademiska experterna. Ty historikerna är i dag mer benägna än förr att tro att rikets vagg inte bara stod i Uppland och Mälardalen utan också i Götalandskapen. Och arkeologiska utgrävningar har numera visat att nordiska vikingar faktiskt kom till den amerikanska kontinenten, visserligen inte till Minnesota men däremot till L'Anse aux Meadows i Newfoundland. Falsarier förblir dock falsarier, även i de fall då de omfattas av folkets kärlek. Och även i de fall då deras vittnesbörd tillfälligtvis råkar överensstämma med den historiska sanningen.

► Lars Lönnroth är professor emeritus i litteraturvetenskap vid Göteborgs universitet.

”Långt intressantare är frågan varför man kostade på sig det mödosamma arbetet med att rista denna runsten.”

Martin Wiklund  
*Historia som domstol*  
 – Historisk värdering och retorisk  
 argumentation kring "68"

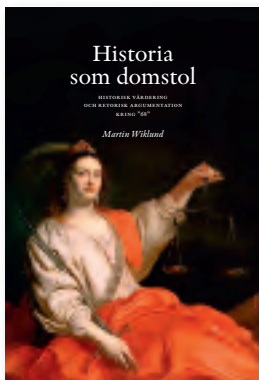
NYA DOXA | 367 S. | ISBN 9789157805737

# HISTORIA ÄR MER RIKSDAG ÄN DOMSTOL

Recensent *Torbjörn Gustafsson Chorell*

**HUR UNDVIKER MAN** att olika tolkningar av historien leder till en maktkamp? Martin Wiklund hävdar att det historiska dömandet kan liknas vid en domstol, men recensenten ställer sig tvivlande både till analogin och till behovet av konsensus. När vi är överens kommer historien att upphöra att intressera oss.

## HISTORIA



**F**ÖR INTE SÅ länge sedan samtalade jag med en historiker som just hade kommit hem från en konferens. "Det var 500 historiker där", sade han, "och man kan ju verkligen undra om alla behövs." Läger vi till alla historiska forskare som finns utanför historieämnet vid universiteten och högskolorna, och alla som arbetar inom muséer och arkiv runt om i landet, blir det en fasansfull massa människor som vi betalar för att de ska samla, bevara, konservera och bear-

beta alla texter, bilder och föremål vi lämnar efter oss. Historia är en av samhällets största institutioner som vi varje år satsar miljontals kronor på att upprätthålla. Frågan är vad det är för en sorts institution och vad vi vill att den ska göra för oss.

Ett svar vore att följa historikern Martin Wiklund och argumentera för att historia bör ses som en "symbolisk samhällelig domstol". Vi samlar in och bearbetar allt bevarat för att kunna bedöma vad som skett. Det problem som Wiklund behandlar i sin nya bok är nämligen hur vi hanterar offentliga tolkningskonflikter kring förflutna fenomen. Det han tar spjårn emot är dels idealen om en värdefri vetenskap, som professionella historiker satte högt under en stor del av 1900-talet, dels ståndpunkten att var och en har sin personliga uppfattning med följd att varje debatt riskerar att bli en maktkamp.

Enligt Wiklund kan alternativet till de båda ståndpunkterna vara en utvecklad form av dömande som baseras på att historia kan ses i analogi med en domstol. Bland dem som skrivit historia har de roller som finns i rättssalarna och de begrepp som förknippas med rättsväsendet varit i bruk sedan länge. Inledningsraderna i Gudmund Jöran Adlerbeths *Historiska anteckningar* från början av 1800 är ett exempel: "Ovåldiga vittnen till stora händelser äro skyldiga eftervärlden en uppriktig underrättelse om de omständigheter, dem äro bekanta. De äro den skyldiga alltid åt sanningen och rättvisan; ofta jämväl åt sig själva, om deras belägenhet framställer dem till omdömen, misstankar eller klander." Det Wiklund försöker göra är att uppdatera analogin så att den ska kunna fungera även i vår tid.

Och det är inte lätt. Det här är ett mycket svårt ämne som det kräver mod att ta itu med. Enligt Wiklund är det inget fel att värdera historiska fenomen. Frågan är hur vi ska uppfatta det faktum att historiskt arbete är ett bedömningsarbete och att de som diskuterar historiska problem bedömer dem olika. Med hjälp av debatten om året "68", som blivit en minnesort för en politisk, moralisk och kulturell omsvängning i vårt samhälle, argumenterar Wiklund för att analogin med domstolen ger vägledning till hur tolkningskonflikterna kan bearbetas på ett rationellt sätt.

**I LÅNGA KAPITEL** om innebörden av historisk värdering och historisk argumentation rör sig Wiklund runt domstolsanalogin. Att dessa kapitel delvis är svåra att följa kan bero på ämnets inneboende svårigheter, men har också att göra med att författaren inte alltid är vaksam när han skriver. Så diskuterar han till exempel hur historiska berättelser rättfärdigar

handlingar. "Berättelser har ofta karaktären av ett slags balansräkning. Brott och orätter i det förflutna ger upphov till skuld som pekar fram mot något slags gottgörelse eller straff." Balansräkningen förbinder Wiklund med idén om historia som domstol och kravet att ta hänsyn till alla sidor i en konflikt. Men att upprätta en balansräkning är en analogi som hör till ekonomi och inte juridik. Det handlar om att få intäkter och utgifter att gå ihop.

Om historiska berättelser är balansräkningar av debet och kredit, dras historia bort från det som domstolen i så stor utsträckning handlar om: att bedöma komplicerade skeenden, intentioner och handlingar i relation till en lagtext, som i sin tur har tolkats och tillämpats på olika sätt i liknande mål tidigare. Likaså kan man undra om författaren menar att samhället ska ses i analogi med en organism när han talar om "ett samhälleligt historiemedvetande". Var och en av oss måste då tänkas ingå i en större kropp som har ett eget medvetande om det förflutna.

Det värde som Wiklunds analys hela tiden rör sig mot är innebörden av att göra en rättvis bedömning av historiska fenomen och aktörer. Debatten om 68 används som exempel på hur olika skribenter gjort tolkningar som präglats av överdrifter och förenklingar. Det historia-som-domstol-analogin borde kunna göra är att ange vad en rättvis bedömning består i. Det här är en fin analys av en av det intellektuella arbetets viktigaste normer. Principen gäller så mycket mer än bara värderingen av historiska fenomen. Wiklund lyfter fram några centrala kriterier för en rättvis bedömning: opartiskhet, proportionalitet, likabehandling, människors rätt till erkännande, bedömning efter förtjänst, ansträngning och intention, ansvarsposition och så vidare. Och det är svårt att säga emot. Det Wiklund lyfter fram är det som vi överlag uppfattar som villkor för att bli rättvist bedömda, åtminstone om vi fostrats i en västerländsk tradition där till exempel bedömning efter förtjänst är ett kriterium som avslöjar tidsbundenheten i varje normbildning.

**RESULTATET BLIR ATT** Wiklunds analys slutar i de vägledande principer vi underförstått utgår ifrån när vi faller omdömen eller uppfattar att någon har ett gott omdöme om något. Förmågan att fälla omdömen är ju ingenting vi lär oss genom att plugga in regler eller följa manualer för hur saker ska göras. Det är snarare en förmåga som vi får genom erfarenheter och samtal med andra människor. Även studiet av historiska dokument måste vara en dialog, betonar Wiklund, där det gäller att få det som texten säger att kunna på-

”Ett skäl till att tusentals människor i landet utforskar vårt förflutna är att de aldrig – någonsin – ska kunna komma överens. De ska, idealt sett, ständigt vara oense.”

verka oss, förändra våra uppfattningar och tänka annorlunda än vi vanligen gör. Och även om jag har lite svårt för metaforen att vi som lever nu måste vara ”lyhörda” för ”det förflutna fenomenets röst” som måste ”komma till tals”, förstår jag givetvis den goda tanken bakom bilden.

Jag kan dock inte låta bli att tänka på hur en historiker också väljer vilka delar av ett dokument som vi får lyssna till – det må sedan ske med hur mycket omsorg och ärlighet som helst. Men när vi kommit hit är det faktiskt inte heller så mycket kvar av domstolsanalogin. Närheten i de europeiska språken mellan ord som dom, döma och omdöme, skriver Wiklund, visar vägen bort från ”den verkliga domstolens tendens till byråkratisk applicering av gällande lagar [är det ett rättvist omdöme, mánntro? Vad säger juristerna?] till den dialogiska, reflekterande och lyhörda förstågan att göra en omsorgsfull och omdömesgill bedömning”. Men behöver vi då domstolsanalogin för att tala om vad det är vi gör när vi bedömer förflutna fenomenen?

Det är troligt att det redan frångår att jag inte övertygas av analogin mellan historia och domstolen. Det omdömet innebär inte att jag säger att Wiklund har fel när han skriver om historisk bedömning överlag eller värderingarnas roll i historievetenskapen. Tvärtom reses frågor som varje historisk forskare borde reflektera över. Jag tror också att han har rätt när han skriver att rättviseidéerna ”används implicit inom historievetenskap och i historiskt tänkande”, och sannolikt inte heller bara där. Men de analogier och liknelser man väljer, säger också något om det ideal som det gäller att närma sig. För vad är det som döljer sig bakom talet om rättvisa, balans, dömmande och domslut?

”Utgångspunkten här är att domstolen [...] ger förutsättningar för en fruktbar bearbetning av historiska tolkningskonflikter”, skriver Wiklund i inledningen. Bearbetningens mål är rättvisa i bemärkelsen opartiskhet. För att nå det målet, måste

alla eftersträva en så ”korrekt historisk rekonstruktion” som möjligt. När den är gjord, kan vi göra en ”riktig bedömning” och fälla ett ”riktigt domslut” över händelser eller fenomen. Men, enligt vilken regelbok gör vi korrekta rekonstruktioner? Vem eller vilka formulerar vad som är ett riktigt historiskt arbete? Hur gör vi när två historiker, som följt de regler som Wiklund formulerar, likväl bedömer händelseförloppet olika? För det måste rimligen vara en teoretisk möjlighet att oenighet kan uppstå. Vad jag försöker säga är att domstolsanalogin med dess rättviseideal bär på drömmen om konsensus när den tillämpas på historiska fenomen – om vi bara gör historisk forskning korrekt, kan vi komma överens om vad fenomen och händelser betyder.

**VILL VI TÄNKA** historia i analogi med andra institutioner, tycks riksdagen vara ett lika gott alternativ som domstolen. I riksdagen möts människor med olika ideologiska övertygelser, erfarenheter och utbildning. De debatterar med varandra och de måste ständigt bedöma och värdera fenomen. För att kunna få saker gjorda arbetar de sig ofta fram till en kompromiss. En kompromiss är en överenskommelse som baseras på att parterna är eniga trots sin oenighet. Att historiker inte uppfattar sitt arbete som en strävan efter kompromisser om hur förflutna fenomen ska tolkas, beror sannolikt på att vi (de) så gärna vill att det ska vara möjligt att kunna få reda på vad som verkligen skett. Wiklunds allomfattande historiska bedömning – dess rättvisa – består i balansen mellan alla tänkbara aspekter och perspektiv. Att bokomslaget pryds av en detalj av Theodoor van Thuldens *Allegori över Rättvisan och Endräkten* (1646), där Justitia balanserar rättvisans väg, är talande. Men denna balans är på sätt och vis en kompromiss eftersom den, som Wiklund skriver, innebär att alla parter ska få med sig något i helhetsbedömningen.

Så djupt nere i Wiklunds rättviseideal anas drömmen att vi ska kunna bli eniga om vad historiska fenomen är och vad de betyder för oss. Jag skriver så för att Wiklund och jag sannolikt inte kommer att vara ense på den punkten. Ett skäl till att tusentals människor i landet utforskar vårt förflutna är att de aldrig – någonsin – ska kunna komma överens. De ska, idealt sett, ständigt vara oense. För när sådana som Wiklund och jag är eniga om hur historiska fenomen ska värderas, och vad de betyder för oss som lever nu, stelnar det förflutna i det vi vet och därför inte längre tycker att vi behöver tala om.

**DEN UNDRAN SOM** följer mig genom läsningen av Wiklunds ambitiösa analys är om historia behöver ses i analogi med andra institutioner. En institution är ju inte bara en myndighet eller en symbolisk byggnad. Även mänskliga praktiker, som att gifta sig eller begrava de döda, tillhör ett samhällens institutioner. Om historia är en institution av det slaget är frågan om den också gör något som analogier med domstolar och politiska församlingar missar. Wiklund betonar att erövringen av ett historiskt medvetande handlar om att få redskap för orientering i tiden och därmed kunna analysera förutsättningarna för handlande. Historia är då en institution som fixerar den plats vi befinner oss på nu för att ta ut riktning för framtiden.

Jag vill formulera det annorlunda. Vi behöver inte historiker för att dra lärdomar av det förflutna, för det gör alla människor som reflekterar över sina handlingar och livserfarenheter. Vi behöver historiker för att analysera förändringar, för att begripa hur det kan komma sig att vi tillsammans har förändrat världen så mycket att den värld våra släktingar levde i för bara några generationer sedan är oss mer eller mindre främmande. Vad är det som har gjort att vi inte tänker, känner eller ens bedömer och värderar oss själva och världen likadant i dag som människor tidigare har gjort – ja, att vi inte ens använder orden på samma sätt som de? Att vi kan hamna i konflikt om innebörden av vad förändringarna innebär för den värld vi lever i nu är ett sundhetstecken mer än ett problem. Åtminstone störs jag av tanken att vi som inte kan enas ska ställas inför skranket, nu eller i framtiden, även om rättegången vi utsätts för bara är symbolisk.

► Torbjörn Gustafsson Chorell är universitetslektor i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet.

Ian Kershaw

*Slutet**(Hitler's Last Stand)*

ÖVERS. THOMAS ENGSTRÖM

BONNIERS | 620 S. | ISBN 9789100126353

# HITLERS KARISMA FÖRLÄNGDE KRIGET

Recensent *Alf W. Johansson*

I SIN BOK försöker Ian Kershaw förklara varför tyskarna fortsatte att kämpa in i det sista.

Han menar att den centrala orsaken var Hitlers karismatiska auktoritet som gjorde det möjligt för honom att behålla greppet om människor.

HISTORIA



**H**ISTORIEN ÄR ETT drama. Det är historikerns uppgift att tränga ner till den nivå där dramat utspelas. Detta kan kräva djupdykningar i arkiven, men ibland ligger dramat omedelbart på ytan. Det gäller de stora krigen. Här är dramatiken så förtätd att det räcker med att sänka ner häven. Andra världskrigets sista år utgör ett crescendo av våld, blodsutgjutelse, förstörelse och brutalitet som saknar motstycke. 50 procent av totalt 5,3 miljoner dödade tyskar under kriget gick förlorade efter juli 1944,

60 procent av bomberna föll under denna period.

Ian Kershaws bok är både välskriven och empiriskt välgrundad, men framställningen har en viss repetitiv prägel. "Ohyggligt" och "fasansfullt" torde vara de mest frekventa adjektiven. Medan världen (inklusive Sverige) höll på att planera för efterkrigstiden levde Tyskland ännu i föreställningen att kriget skulle gå att vända.

Kershaws huvudfrågeställning är just denna: hur kunde tyskarna fortsätta att kämpa så länge som de gjorde? Det är en fråga som egentligen inte kan besvaras enbart genom en skildring av det sista årets kamp, den kräver tillbakablick på specifika drag i den tyska kulturen: pietismen med dess betoning av det individuella samvetet och pliktuppfyllelsen, militärkulturens extrema drag, den tyska nationalismens starka betoning av gemenskapstanken etcetera.

Jag frågade en gång på 70-talet en tysk historieforskare, vars föreläsningar jag följde, när han trodde kriget var förlorat (han hade inkallats i krigets slutskede). Han vinkade avvärjande med handen: "Ach, Wunderwaffen und so...". Men när? "Omkring 27 april 1945", blev svaret. Historieforskaren var inte på något sätt originell. Av Kershaws bok framgår att det tyska folket under det sista krigsåret befann sig i ett tillstånd av bortträngning, resignerad fatalism och kvardröjande förhoppningar. Mirakelvapen var en sådan förhoppning: det gällde att hålla ut tills dessa kunde tas i bruk. Det fanns förvisso nya vapen, V-1, V-2 och jetplanet Me-262, men inget av en sådan kraft att det kunde ha vänt kriget. När rustningsministern Albert Speer på en gauleiterkonferens i september 1944 tillfrågades när mirakelvapnen skulle komma, svarade han brutalt: "De kommer inte." De enda som hade ett mirakelvapen var västmakterna, men de talade inte om det.

Kravet på villkorslös kapitulation har betraktats som en faktor som bidrog till att stärka motståndet, men Kershaw menar att detta inte var avgörande. Däremot fanns det en stigande fruktan för vad som skulle hända om ryssarna erövrade Tyskland. Befolkningen var fylld av skräckhistorier om ryska soldater som krossade barns huvuden med yxor. Man måste komma ihåg att det var först den massiva ryska offensiven i januari 1945 som fick det tyska försvaret i öster att bryta samman. Som ett sista hopp framträdde i krigets absoluta slutskede tron att den "onaturliga" alliansen mellan väst och öst skulle spricka och en kompromissfred i väst bli möjlig. Allt detta var illusioner. På samma sätt som Hitler ständigt återkom till att 1918 inte skulle upprepas, var man på den an-

dra sidan fast besluten om att denna gång skulle inga tvivel om Tysklands nederlag kunna uppstå.

Den oerhört stegrade inre terrorn spelade också en viktig roll. Varje antydan till defaitism slogs obönhörligt ner. Den som uttryckte tvivel togs effektivt hand om av säkerhetspolisen. "Flygande ståndsrätter" dömde på löpande band påstådda fanflyktingar till döden. Många fortsatte uppenbarligen i ett slags halvvala att fullgöra sina uppgifter. Kershaw talar om "hjärndöd lojalitet" och "förvrängd pliktökänsla": "Jag kunde inte uppge min plikt mot staten", svarade en ledande ämbetsman när han tillfrågades varför han fortsatt att arbeta in i det sista.

Efter attentatet 20 juli 1944 styrdes Tyskland av fyra "magnater": Joseph Goebbels, Martin Bormann, Heinrich Himmler och Albert Speer. De intrigerade inbördes, men förenades i en fanatisk trohet mot Hitler. Det tyska samhället nazifierades, genom militariserades och totalmobiliserades. Den ende som visade tendens till självständighet var Speer. Han var också den ende som såg en framtid även efter kriget.

**MEN DET KERSHAW** lyfter fram som den centrala orsaken till den fortsatta kampen var Hitlers karismatiska auktoritet, trots att hans popularitet varit i dalande sedan 1941. Den hade fått ett uppsving efter attentatet 1944 för att sedan ånyo sjunka tillbaka. De strukturer som det karismatiska ledarskapet skapat fortsatte emellertid att fungera. Antalet medlemmar i nazistpartiet uppgick till 8 miljoner. I det nazistiska ledarskiktet och bland militärerna var troheten mot Hitler obruten. Så länge Hitler levde var tanken på revolt otänkbar. Hans efterträdare, storamiral Dönitz var en fanatisk nazist beredd att fortsätta kampen till det yttersta, men efter Hitlers död orienterade han sig omedelbart mot fred.

Karisma är ett återkommande ord i boken. Man skulle önskat att Kershaw, som ägnat sitt liv åt Hitler, uppehållit sig mera ingående kring detta begrepp. Han talar om Hitlers "monstruösa ego" och "narcissistiska personlighetstyp", men detta förklarar inte hur Hitler kunde bevara sitt herravälde. Hitler hade inte bara förmåga att dra med sig massorna, han förstod också att på individplanet knyta människor känslomässigt till sig. Han var inte den gormande person som skildras i filmen *Udergången*, utan en människa med en fenomenal förmåga att argumentera för sin sak. Som talare övertygade han genom sin autenticitet, att han var av ett stycke.

Max Weber definierar karisma som "en kvalitet hos en individs personlighet vilken skiljer denna från vanliga människor och leder till att han blir bemött som en

► Slutet. Riksdagshuset i Berlin efter striderna 1945.



person med övernaturliga, övermänniska eller exceptionella krafter”. Det är en karaktäristik som mycket väl passar in på hur Hitlers anhängare såg honom. Karisma är uppenbarligen en kraft i det mänskliga livet som vittnar om människans makt över människan. Som begrepp tycks det ligga mellan kärlek och makt. Den hängivenhet och underkastelse som det karismatiska ger upphov till rymmer uppenbarligen en sexuell komponent. När det gäller Hitler finns det många vittnesbörd om hur per-

soner inför honom känt sig avlyfta existensens börda och omvandlade till en hel människa delaktig i en levande gemenskap. Karisma är en kvalitet som kan stå i det godas eller ondans tjänst. Hitlers ego var inte ”monstruöst”, men hans planer och idéer var det. Hitler hade mött ett sårat och kränkt folk, som gav honom sitt förtroende. Detta förtroende missbrukade han på ett historiskt makalöst sätt och kastade det tyska folket i dess djupaste olycka.

**ATT FRIGÖRA SIG** från en karismatisk bindning är oerhört svårt. De flesta ledarna i Tyskland kände sig stå i en ödesgemenskap med Hitler. Kershaws bok innehåller flera exempel på detta. Tydligast är kanske Speers fall. Denne tycks redan på hösten 1944 ha insett att kriget var förlorat. I mars 1945 gjorde han i en skrivelse ett försök att klargöra för Hitler att nederlaget var oundvikligt inom fyra till åtta veckor. Han kallades till Hitler. Speer förmådde inte stå upp för sina ståndpunkter. Han förklarade att han ”villkorslöst” stod på Hitlers sida. Speer skulle ägna resten av sitt liv åt grubbla över ”detet”: den bindning till Hitler som han aldrig förmådde bryta.

”När rustningsministern Albert Speer på en gauleiterkonferens i september 1944 tillfrågades när mirakelvapnen skulle komma, svarade han brutalt: ’De kommer inte.’”

► Alf W. Johansson är professor emeritus i historia och senior editor på *Respons*.

**DEN SENASTE GENERATIONEN** läroböcker i kyrkohistoria, till exempel Douglas Jacobsens *The World's Christians* (2011) delas kristenheten in i fyra "kyrkofamiljer": katoliker (50 procent), ortodoxa (11,5 procent), protestanter (21 procent) och "pentekostaler" (17,5 procent). Siffrorna för pentekostalerna är här synnerligen modesta; i flera andra översikter tycks pentekostalerna redan ha gått om protestanterna och är den näst största familjen. De mest optimistiska bedömarna menar dessutom att pentekostalismen kommer att vara lika stor som katolicismen inom ett par decennier.

Det vi med säkerhet vet är dock att den yngsta av kyrkofamiljerna är den som växer snabbast ute i världen, kanske också i Sverige, men det sistnämnda vet vi väldigt litet om. I det postmoderna religiösa landskapet har vi som forskare till viss del tappat greppet. Våra verktyg är ännu så länge anpassade efter "samfund" och "kyrkor" och dessa kategorier stämmer dåligt på det som nu händer i Sverige. Nu hör vi om nätverk relaterade till karismatiska inkom kyrkliga förnyelserörelser, missionsorganisationer, invandrarkyrkor, fristående församlingar, tidskrifter, tv-program och enskilda "ministries" etcetera.

I det här läget känns det såväl lägligt som tacksamt att Dialogos förlag har satsat på en bok om *Den världsvida pentekostalismen*, visserligen i huvudsak en översättning av Allan H. Andersons *An Introduction to Pentecostalism* (2004), men anpassad till svenska förhållanden av David Westerlund. Den ger en efterlängtd översikt av pentekostalismen.

Rörelsen är ett 1900-talsfenomen och härrör ursprungligen från en karismatisk våg alldeles i inledningen av seklet. Det mest inflytelserika centrumet leddes av afroamerikanska män och kvinnor på Azusa Street i Los Angeles där "Anden föll" från april 1906. Men det var inte det enda centrumet. Det låg liksom "i luften" vid den här tiden. Om vi räknar litet generöst kan vi tala om oberoende centra i Korea, Wales, Sydafrika och Indien. Sedan

förekom det givetvis korsbefruktning och ömsesidig påverkan så att vi relativt snart kan tala om en pentekostal rörelse eller en pingstväckelse.

Den här boken ger för första gången en samlad presentation på svenska av så kallade pre-pentekostala erfarenheter, helanden, tungotal, andedop, profetior med mera i kyrkohistorien. Den följer sedan

## FILOSOFI & PSYKOLOGI

Allan H. Andersson & David Westerlund  
**Den världsvida pentekostalismen**

DIALOGOS | 272 S. | ISBN 9789175042534

# DEN SNABBAST VÄXANDE GRUPPEN AV KRISTNA I VÄRLDEN

Recensent *Jan-Åke Alvarsson*

**GENOM DENNA BOK** får svenska läsare en efterlängtan översikt av pentekostalismen, den yngsta medlemmen i den kristna familjen. Den uppstod ungefär samtidigt på olika håll i världen och är mindre västerländsk till sin karaktär, vilket torde vara en av orsakerna till dess exempellosa framgång. Tyvärr gör boken inte rättvisa åt de svenska insatserna i denna rörelses utveckling.

upp med att redogöra för pentekostalismens rötter i metodism, Holiness-rörelsen och afroamerikansk spiritualitet. Den ger dessutom en utmärkt skildring av de senare förnyelsevägor som har svept över pentekostalismen. Boken inleds med några mötesbesök i pentekostala kyrkor världen över, en historisk-teologisk bakgrund till pentekostalismen, och därefter följer en exposé av denna rörelses inflytande på

kontinent efter kontinent. Slutligen följer ett kapitel om den karismatiska rörelsen och neopentekostalismen och ett om pentekostalismens historiografi. Här vimlar det av namn, platser och sammanhang. Även för den initierade läsaren finns det en hel del nytt att inhämta. Informationen är i de flesta fall balanserad och boken har så långt jag kan bedöma relativt få faktafel. Den skulle dock tjänat på att utgivaren hade skapat några grafiska komplement. Tabeller, diagram och utvecklingslinjer skulle ha underlättat för läsaren att följa med. Detta är nämligen den spretigaste och mest mångfasetterade av kyrkofamiljerna. Inte för inte talar nu pentekostalforskarna ofta om *Pentecostalsms*, i plural.

**RENT TEOLOGISKT FÖLJER** framställningen den gängse synen på pentekostalismens karaktär. Det som kunde lyfts fram mera är möjligen dess anpassningsbarhet till nya kulturella sammanhang. Det är med Harvey Cox's ord "a religion made to travel". Inte heller Andersons företrädare i Birmingham, Walter Hollenwegers analys, att pentekostalismen i huvudsak har afroamerikanska rötter, får något särskilt utrymme. Att den här kyrkofamiljen är betydligt mindre västerländsk till sin karaktär och spiritualitet än till exempel evangelikalismen tror jag dock är en av orsakerna till dess exempellosa framgång världen över.

I ett översiktsverk av detta slag kan man givetvis inte vara expert på allt. Men det märks tydligt att Allan Anderson är specialist på afrikansk pentekostalism. Avsnittet om Afrika är bokens mest genomarbetade. Här finns mera av perspektiv, analys och slutsatser än i andra översikter.

Dessvärre börjar boken ganska matt, men den blir allt intressantare ju längre man läser. Medan inledningens mötesreferat saknar verklighetens alla nyanser av starka intryck som vanligtvis drabbar en ovan besökare i pentekostala sammanhang, är sista kapitlets diskussion om problemet med att skriva historia synnerligen tankeväckande. Här diskuteras på

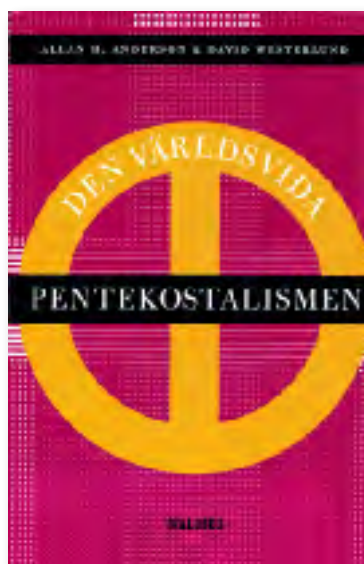
ett utmärkt sätt problemet med att den pentekostala historien alltför ofta skrivits av män, av vita män – och av amerikanska vita män. Tyvärr lever författaren eller författarna själva inte alltid upp till de höga idealen.

**OM DEN MÅNGSPRÄKIGE** forskaren David Bundy förmodligen har överbetonat det svenska inflytandet på pentekostalismen, har Allan Anderson tydligt undervärderat detta inflytande i samtliga sina översiktsarbeten. Det är inte svårt att förstå varför. Det mesta om Sverige och svenska förhållanden har skrivits på svenska och Anderson behärskar inte detta språk. Med svenskspråkige David Westerlund som medförfattare förväntade jag att han skulle skriva in de svenska bidrag som Anderson har missat. Det borde ju också ligga i förläggarens intresse att knyta Sverige till världen i dessa globaliseringens tidevarv. Men gång på gång blir jag besviken.

En hel del av den forskning om pentekostalismen i Sverige som gjorts de tio senaste åren finns refererad i litteraturhänvisningarna. Problemet är att den inte används i texten. I kapitel tre berättas det till exempel om pentekostalismens förhistoria på North Bonnie Brae Street i Los Angeles i april 1906. De afroamerikanska deltagarna nämns, samt "några få vita", men det sägs inte att alla utom en uppenbarligen var svenskar. När missionärerna efter pentekostalismens födelse i april 1906 sänds ut från Los Angeles nämns ett senare utsänt, givetvis engelsktalande par, Lillian och Alfred Carr, men inte att den första gruppen faktiskt bestod av två kvinnor och en man. Mannen var Andrew G. Johnson-Ek från Sverige. Denna grupp fick för övrigt ett särskilt namn: "The Palestine Missionary Band".

Att den revisionistiska historiesyn som länge plågat svensk pentekostalism nu upprepas i Andersons och Westerlunds bok gör inte mig, som försökt att både

kritisera denna historieskrivning och presentera alternativ, särskilt glad. Fakta är att Sverige blev det första landet i världen utanför Nordamerika som nåddes av den pingstväckelse som utgick från Azusa Street, men detta nämns inte med ett ord. Andrew G. Johnson-Ek, den av huvudpersonerna som var med före genombrottet på Azusa Street i Los Angeles, den som var ende manlige deltagare i första missionärgruppen, den som initierade pentekostalismen i Sverige och som var Sve-



riges representant i de första pentekostala Europa-konferenserna, nämns inte ens vid namn.

När en annan missionärgrupp från Los Angeles når Kina 1907 är majoriteten, fyra av sju, svenskar. Ändå nämns bara engelsktalande Kinamissionärer i boken. När pentekostalismen etableras i Brasilien blir Daniel Berg och Gunnar Vingren "svenskättlingar" fastän de bara tillbringat några år i USA. När grundarna av den största

pingströrelsen i Chile, det amerikanska paret Hoover, som får mycket utrymme i boken, bearbetar sina tidiga pentekostala intryck gör de det tillsammans med en svensk. Enligt Hoovers egen självbiografi spelade Fredrik Franson en viktig roll för vad som kom att hända. Han nämns inte i boken. Och den mest tongivande svenske pingstmissionären i Portugal får finna sig i att heta Hårdstedt i stället för Hårdstedt, precis som i Andersons originalutgåva.

När den största pingstkyrkan i Indien skildras, Indian Pentecostal Church of God, nämns de ledande indierna och det radikala i kyrkans karaktär, men inte att framväxten till stor del skedde med ett starkt, relativt förbehållslöst stöd från Sverige. Ledarna Abraham och Cherian hade till exempel över 800 möten över i stort sett hela Sverige på 1930-talet. I sista kapitlet skriver Anderson och Westerlund om misstaget att göra pentekostalismen till "en helamerikansk produkt" men tycks själva falla offer för det de varnar för.

**ATT VARA INNOVATIV** när det gäller terminologi är inte alltid fel. Men ibland kan jag sätta frågetecken inför översättningar av sådant som är gängse i pentekostalforskningen. I Sverige är till exempel beteckningen neopentekostal en relativt etablerad beteckning på fenomen som exempelvis Livets Ord. Men författarna använder genomgående "nypentekostal" i stället.

Jag blir heller aldrig riktigt klok på principerna för översättning av termer och namn på rörelser. I boken ges ofta svenska översättningar av relativt väletablerade engelska begrepp som till exempel *slain in the Spirit* som översätts med "dräpt av Anden" (det svenska emiska begreppet är att "falla i Anden") eller Yoido Full Gospel Church i Seoul som skrivs "Yoidokyrkan för det fullständiga evangeliet". Ibland blir dessa rent vilseledande, som "andekyrkor" (som för tankarna till animism) för

”Detta är nämligen den spretigaste och mest mångfasetterade av kyrkofamiljerna. Inte för inte talar nu pentekostalforskarna ofta om Pentecostals, i plural.”



► Scen från en pentekostal profetkyrka i Santa Cruz, Bolivia. Foto Jan-Åke Alvarsson.

[Holy] Spirit Churches, ”enguds rörelsen” för det som i Sverige är känt som Oneness- eller Jesus Only-rörelser; eller ”hans metodiske kollega” för the Methodist bishop.

Men motsatsen finns också. Svenska Pingströrelsens missionsorganisation, Svenska Fria Missionen, översätts till engelska som Swedish Free Mission, dessutom i ett sammanhang, Argentina, där missionen hade ett etablerat namn på spanska (Misión Sueca Libre). Engelska boktitlar bibehålls även när vi har böckerna på svenska. Detta blir särskilt problematiskt när det handlar om böcker som spritts i stora upplagor i Sverige och förmodligen haft stor betydelse för många svenskar, till exempel David Wilkersons *Korset och stiletten* (1966), John L. Sherrills *Tala med andra tungor* (1967), Dennis J. Bennetts *Klockan nio på morgonen* (1967), Mel Taris *Som en mäktig vind* (1972) eller Juan Carlos Ortiz bok *Medlem eller lärjunge?* (1976). Wilkersons bok har kommit i (minst) 13 upplagor på svenska sedan den första utgåvan, den senaste 2003, Sherrills bok i minst fem och Bennetts bok i minst fyra upplagor. Däremot är det mindre troligt att svenska läsare känner igen just dessa titlar på engelska. En kortfattad reflektion över vad dessa böcker betytt i Sverige hade också varit en bonus.

En klar svaghet finner vi i bristen på uppdatering av det som hänt sedan originalet skrevs 2004. Några exempel: Igreja Universal i Brasilien anses sedan länge större än Congregação Cristã. Richard Roberts har varit avpolleterad som rektor för Oral Roberts University sedan länge. Flera personer, som presenteras som levande,

till exempel den karismatiske prästen Michael Harper, är numera bortgångna. Dessutom borde väl bibliografin ha kompletterats med den mest ambitiösa volymen om europeisk pentecostalism hittills: Kay och Dyer (red.) *European Pentecostalism* (2011).

Boken avslutas, precis som sin förlaga, med ett index. Det är ovanligt i svenska böcker och förtjänar därför extra beröm. Till yttermera visso är Westerlunds index bra mycket bättre, mera utförligt och därmed mera användbart än Andersons förlaga.

**SOM JAG REDAN** sagt ovan är det ett synnerligen lovvärt initiativ att ge ut en översikt av den globala pentekostalismen på svenska. Denna typ av bok är något som saknats på många kurser, till exempel vid våra universitet. Det är tråkigt att behöva konstatera att den måste kompletteras med material om svensk och kanske också nordisk pentekostalism från de senare årens pentekostalforskning.

► Jan-Åke Alvarsson är professor i kultur- antropologi vid Uppsala universitet.

Anne-Christine Hornborg  
*Coaching och lekmannaterapi*  
– En modern väckelse?

DIALOGOS | 248 S. | ISBN 9789175042473

## COACHING ÄR EN MODERN RIT SOM SAKRALISERAR JAGET

Recensent *Inga Sanner*

**COACHER HAR BLIVIT** ett vanligt inslag i många sammanhang och det är välkommet med en granskning av verksamheten.

Religionshistorikern Anne-Christine Hornberg hävdar att detta är ett slags moderna riter som till skillnad från de traditionella är inriktade på jaget snarare än kollektivet.

FILOSOFI & PSYKOLOGI



**DEN SVENSKA REGERINGEN** har under senare tid gjort stora satsningar på så kallade arbetscoacher som anlitas av arbetsförmedlingar runtom i landet. Syftet är att få fler i arbete genom att rusta den arbetssökande inte bara med mer utbildning utan också på ett personlighetsmässigt plan. Det handlar om att stärka självförtroendet och att utveckla förmågan att ta för sig i olika jobbsammanhang. Coacher arbetar även inom olika företag för att, som det formuleras

på en av de många coachingföretagens hemsidor, ”stärka människor till ökad framgång och att växa, såväl i arbetslivet som i det privata livet”. Det talas i de här sammanhangen ofta om ett ”förändringsarbete” som avser människors personligheter och om att lära människor att ta tillvara outnyttjade resurser.

Det här är en verksamhet som omsätter stora summor. Såväl arbetsgivare som enskilda personer är uppenbarligen beredda att betala mycket för att få människor att bli mer välfungerande i ett samhälle som ställer allt högre krav på anpassningsförmåga. Det är emellertid en verksamhet som lever ett tämligen oreglerat och okontrollerat liv. I Sverige kan vem som helst kalla sig coach och driva sådana här företag och trots att coaching ofta saluförs som utbildning är detta inget som granskas av någon myndighet.

Verksamheten är inte särskilt omskriven och det är därför välkommet med en bok i ämnet, *Coaching och lekmannterapi. En modern väckelse* av Anne-Christine Hornborg, professor i religionshistoria vid Lunds universitet. Vid sidan av coaching behandlar Hornborg det hon kallar lekmannterapi med vilket avses terapiformer vid sidan av dem som utförs av legitimerade psykoterapeuter och som har till syfte att få människor att leva ett bättre liv och att må bättre. Liksom beteckningen coach kan vem som helst kalla sig terapeut och erbjuda tjänster i syfte att ge människor ett mer harmoniskt och framgångsrikt liv. När det gäller lekmannterapin har vissa ramar satts upp genom de förslag som presenterades av den statligt tillsatta behörighetsutredningen, vilket bland annat klargjorde gränserna i förhållande till medicinsk behandling av somatisk sjukdom. Detta är av nöden, eftersom det förekommer lekmannterapeuter som med icke-medicinska metoder säger sig kunna bota cancer och andra allvarliga sjukdomar.

**I BOKEN STUDERAS** sex företag som erbjuder tjänster i coaching och lekmannterapi, nämligen Resan, Hälsoakademien Europa, HumaNova, ChoachCompanion, Svenska Institutet för sorgbearbetning och Human Dynamics. Hornborg har studerat företagens hemsidor och de presentationer av verksamheten som där ges. På hemsidorna finns också berättelser från personer som deltagit i aktiviteterna. Det säger sig självt, vilket också påpekas av Hornborg, att det är texter som tjänar som reklam och som tar fasta på det som företagen gör anspråk på att åstadkomma, snarare än vad som faktiskt åstadkoms.

Hornborg ger utförliga beskrivningar av de visioner som genomsyrar verksamheten. En grundläggande tanke inom alla

de företag som studeras är att det i varje människa finns en potential som det gäller att frigöra och utveckla för att personen i fråga riktigt ska komma till sin rätt. Det kommer till uttryck i de personliga berättelser som läggs ut på hemsidorna och som, menar Hornborg, kan fylla lite olika funktioner för den som berättar, såsom att spegla den egna livshistorien, ge mening i nuet och en riktning för framtiden.

Hornborgs religionsvetenskapliga utgångspunkter märks i sättet att närma sig ämnet. Hon liknar det som sker inom dessa verksamheter vid ett slags moderna riter, som dock skiljer sig från traditionella riter genom att vara inriktade på individen snarare än på kollektivet. Det handlar för den enskilde om att forma en självbild som stämmer överens med dennes behov och önsknings. Föreställningarna om jagets förvandling liknar Hornborg vid en omvandling i religiös bemärkelse och

”Detta framhåller Hornborg och konstaterar också att kärleken till vetenskapen inte är besvarad.”

menar att de i många fall skapar en önskan om att missionera om verksamheten. Hornborg anknyter till forskare som menar att detta är att se som en sakralisering av jaget, där alltså jaget förklaras som heligt och utvecklingen av jaget som själva meningen med livet.

I ett läge där religion av många förknippas med dogmer och begränsande synsätt föredrar man dock inom coaching och lekmannterapi att tala om andliga dimensioner i tillvaron som antas genomsyra människan och som, med rätt inspiration och träning, kan utvecklas. Det är ett tänkande som har rötter i new age och som, menar Hornborg, rent historiskt kan relateras till efterdyningarna av 1960- och 70-talets radikalism med dess vändning från samhällseliga analyser till visioner om individens inre utveckling. En viktig inspirationskälla är enligt Hornborg den humanistiska psykologin i vilken tankar om självförverkligande är centrala.

**FÖRESTÄLLNINGAR OM JAGETS** formbarhet har naturligtvis rötter ännu längre tillbaka i tiden än det Hornborg pekar på. Alltifrån Gilgamesheposet och framåt finns en rik litteratur med råd och anvisningar om hur man ska leva sitt liv och utvecklas som

människa. I det moderna samhället har sådana visioner en självklar plats men det är inte lika självklart hur de ska komma till uttryck. I takt med att de vetenskapliga anspråken har blivit större också när det gäller beskrivningar av människan har det blivit mer problematiskt med vilken legitimitet man kan uttala sig om hur människor kan och bör leva sina liv. Moderna idéer om självförverkligande präglas ofta av anspråk på vetenskaplighet och det märks också i coaching och lekmannterapi att man på olika sätt, genom terminologi och referenser, söker vetenskaplig legitimitet. Detta framhåller Hornborg och konstaterar också att kärleken till vetenskapen inte är besvarad. Gång på gång kritiserar denna typ av verksamhet för brister i vetenskaplighet och avsaknad av evidensbaserad forskning som underlag.

**EN VIKTIG SKILLNAD** i förhållande till äldre föreställningar om självförverkligande är att de nyare varianterna är insatta i ett kommersiellt sammanhang, där olika metoder och tekniker saluförs för att åstadkomma en personlighetsutveckling. Hornborg framhåller också att självförverkligande i vår tid blivit en vara som erbjuds på en konkurrensutsatt marknad. Hon noterar att detta ligger väl i linje med nyliberala synsätt och med ett alltmer marknadsstyrt samhälle också när det gäller välfärdstjänster. Ett inslag i den här utvecklingen är att gränserna mellan en person som anställd och som privatmänniska tenderar att suddas ut.

I beskrivningarna av hur dessa idéer har dragits in i ett kommersiellt sammanhang ligger det riktigt spännande i Hornborgs framställning. Man hade gärna sett att hon hade fördjupat sig ännu mer i frågor om vad som händer när drömmar om självförverkligande blir något som prissätts och saluförs till människor. Vad händer med människosynen? Hur förändras vår syn på personlighetsutveckling när människor tvingas anpassa sig till ett allt hårdare arbetsliv? Hur låter sig visioner om en allsidig personlighetsutveckling förenas med arbetslivets krav på att vissa bestämda egenskaper är viktigare än andra? Frågorna hade gärna fått ta en ännu större plats i Hornborgs framställning än som nu är fallet. Hon ger en utmärkt redogörelse för de visioner som genomsyrar coaching och lekmannterapi, men är alltså mer knapphändig när det gäller reflektioner kring hur själva tänkandet och den praktik som är förenad med detta formas av de kommersiella villkoren.

► Inga Sanner är professor i idéhistoria vid Stockholms universitet.

Johan Norberg

*Hjärnrevolutionen – Varför din intelligens påverkar allt du gör  
– och allt du gör påverkar din intelligens*

NATUR &amp; KULTUR | 271 S. | ISBN 9789127131507

# DIN HJÄRNA FORMAR DIG MEN DU FORMAR DIN HJÄRNA

Recensent *Lars-Göran Nilsson*

**JOHAN NORBERG HAR** föresatt sig att sammanfatta vad man i dag vet om hjärnans funktion och om kognitiva förmågor i allmänhet och hans framställning är imponerande tillförlitlig. Men när Norberg skriver om barnuppfostran, utbildning och yrkesliv har han mindre stöd i forskningen.

**F**ÖRFATTAREN TILL DENNA bok, Johan Norberg, har sin utbildning inom idéhistoria, litteraturvetenskap och statskunskap. Han har skrivit böcker och artiklar inom många vitt skilda ämnen. Det är imponerande att se att han med denna akademiska bakgrund har tagit sig an att skriva en bok om hjärnforskningen. Norbergs ambition är att sammanfatta vad man i dag vet om hjärnans funktion, om intelligensen och om kognitiva förmågor i allmänhet och göra den akademiska forskningen känd för en bredare allmänhet. Det är en vällovlig ambition och redan här kan det sägas att Norberg lyckas mycket väl i det han företar sig.

För mig som forskare inom områdena kognitiva funktioner och de neurala funktionerna i hjärnan kopplade till dessa är det naturligtvis ett primärintresse att se om texten är korrekt eller om det finns sakfel. Det skulle inte vara långsökt att förvänta sig sakfel och missuppfattningar, stora och små, när författaren har sin bakgrund i vetenskapliga områden som ligger långt vid sidan av det som forskare inom kognitiv vetenskap sysslar med. Det är roligt och mycket imponerande att kunna konstatera att jag efter en genomläsning av texten inte har kunnat hitta direkta sakfel. En del saker skulle jag ha uttryckt på annat sätt, men det som sägs har i allmänhet bäring i refererad forskning.

Utöver detta första konstaterande är det roligt att kunna konstatera att texten är lättillgänglig utan några spetsfundigheter om detaljer rörande olika kognitiva fenomen och hjärnfunktioner. Texten borde alltså vara utmärkt för någon som vill veta

FILOSOFI &amp; PSYKOLOGI



mer om detta forskningsområde, men som inte känner sig beredd att försöka tränga in i de vetenskapliga originalartiklarna.

Hela texten får också sin spänst genom att författaren vinnlägger sig om att ge i stort sett varje kognitiv hjärnfunktion eller empiriskt fenomen han behandlar en kort och insiktsfull historisk tillbakablick om hur forskare och filosofer långt tillbaka i tiden har tänkt om vissa fenomen, innan man hade tillgång till den metodarsenal som finns tillgänglig i dag. Faktum är att detta historiska grepp ger boken en betydande styrka. Norbergs ambition att sammanfatta och lyfta fram kunskapsläget i dagens hjärnforskning gör att *Hjärnrevolutionen* blir självklar och mycket övertygande.

**BOKENS UPPLÄGG** ÄR upplagd i tre delar samt ett efterord. Titeln för den första

delen är "Din intelligens påverkar allt du gör". Här behandlas vad kognitiv förmåga är och hur man på olika sätt kan mäta denna. I den vetenskapliga litteraturen finns många olika uppfattningar om vilka mätmetoder som är de bästa. Norberg beskriver att sådana diskussioner pågår inom forskningen, men fördjupar sig inte i detaljer, annat än att för olika frågeställningar ge källhänvisningar, som den intresserade läsaren kan gå vidare till för att fördjupa sig. Denna första del beskriver också på ett intressefångande sätt hur olika kognitiva förmågor på olika sätt kommer till användning i det dagliga livet. Han beskriver att det gör stor skillnad för enskilda individer om de kognitiva funktionerna fungerar väl i jämförelse med om dessa förmågor är mindre välfungerande för att klara praktiska uppgifter till exempel i vardagen, i arbetet eller i relationer.

Den andra delen i boken har rubriken "Allt du gör påverkar din intelligens". Denna del beskriver hjärnans plasticitet, att hjärnans funktion kan påverkas och vilka begränsningar som finns för detta. Norberg sammanfattar en del av den forskning som finns, som har visat att de kognitiva funktionerna påverkas av olika villkor som förelegat under uppväxttiden och hur olika miljöfaktorer fortsätter att påverka dessa funktioner under resten av livsspannet. Den forskning som visar att fysisk aktivitet och motion kan påverka de kognitiva funktionerna beskrivs på ett entusiastiskt sätt. Aktuell forskning har också visat att olika typer av intellektuella aktiviteter påverkar intelligensen liksom engagemang i sociala nätverk. Denna forskning diskuteras på ett insiktsfullt sätt med tydliga

källhänvisningar till vetenskapliga artiklar, om den intresserade läsaren vill gå vidare till djupare efterforskningar om skillnader och likheter i effekten av olika intellektuella, fysiska och andra aktiviteter.

I denna andra del av boken finns också en intressant diskussion om ett tema som intresserar många människor och där många har olika meningar åt det ena eller andra hållet. Temat gäller hur datorn och internet påverkar hur vi tänker och vilka effekter denna teknologi kan tänkas ha på intelligensen på sikt. Med tanke på vilken genomslagskraft denna teknologi har haft och kommer att ha på människan i dagens och framtidens samhälle är detta naturligtvis en viktig och intressant fråga. Frågan inbjuder dock till många spekulationer, men ett säkert svar på effekterna av denna teknologi låter nog vänta på sig tills det finns undersökningar med longitudinella data. Påpassligt nog har dock Norberg på ett intresseväckande sätt beskrivit befintlig forskning om den så kallade Flynn-effekten, som visar att varje ny generation får högre resultat på intelligenstest än den föregående. Även om det verkar vara konsensus i forskarvärlden om förekomsten om denna effekt, så är alla ännu inte överens om vad det finns för förklaringar till effekten.

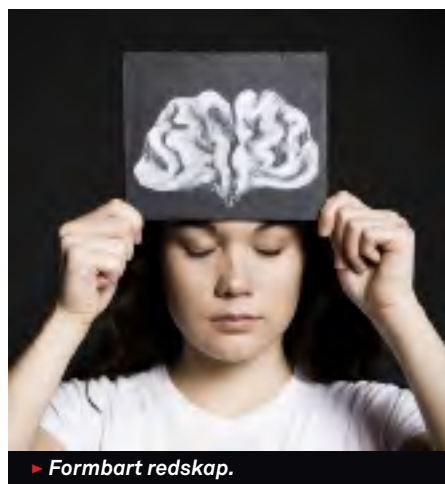
Den tredje delen i boken har rubriken "Du och din hjärna" och behandlar hur den stora kunskapsmassa som har samlats inom de senaste decenniernas intensiva hjärnforskning skulle kunna komma människor till del genom olika faser under livsspannet, i barndomen, i skolan, i arbetslivet och i ålderdomen. Denna del är skriven på litet annat sätt än de tidigare två delarna. Underlaget för det Norberg tar upp till behandling är inte i samma höga utsträckning baserat på fakta från hjärnforskningen. Detta gäller i synnerhet avsnitten om barndomen, skolan och arbetslivet. Om barndomen sägs det många kloka saker om att barnet bör få lagom mycket stimulans genom tillgång till leksaker, spel, papper och penna och barnet bör få reda på att nya händelser som det är med om skall integreras med tidigare kunskap. Barnet bör få reda på att det skall lära sig ställa frågor om hur nya intryck i omvärlden relaterar till annat som är känt men som barnet ännu inte förstått. Norberg refererar till pedagogiska undersökningar som ger fingervisningar om hur stimulansen i barndomen bör utformas.

Det är lätt att hålla med om det mesta. Det handlar dock mycket litet om hjärnforskningen och det främsta skälet till detta torde väl vara att det fortfarande finns ganska få undersökningar om hjärnans funktion under de första åren. Sådan forskning är dock på väg i många labora-

torier runt om i världen, där man till exempel har börjat få tillgång till hjärnabildningsapparatur som lämpar sig för undersökningar på barn.

Avsnittet om skolan bygger heller inte så mycket på hjärnforskningen. Det är snarare uppfattningar som uttrycks om den allmänna lämpligheten i olika skolsystem, där "pluggskolan" och "flumskolan" är uttryck för ytterligheter. Författaren tar ut svängarna ordentligt och många läsare kanske inte känner sig hemma i allt som sägs. Det är flera utsagor som inte baseras på hjärnforskning med källanvisningar. Ett par saker av det som sägs är dock väl-underbyggt i den kognitiva forskningen.

Det ena gäller hur man skall ta hand om begåvade barn i skolan. Det är vedertagen norm i den svenska skolan att dessa barn



► Formbart redskap.

får begränsad möjlighet att utveckla sina intellektuella resurser när de börjar komma för långt före sina mindre begåvade kamrater i räknaboken. Många meningslösa och motivationsänkande uppgifter för dessa begåvade elever skildras i boken och det är lätt att förstå att dessa elever tappar intresse för skolan och inte sällan hamnar på kant med samhället senare i livet.

Den andra insiktsfulla utvecklingsaspekten för skolan Norberg tar upp gäller användning av test. Han har uppmärksammat ny kognitiv och neurovetenskaplig forskning på området, som har visat att test av förvärvade kunskaper till och med är överlägsen ytterligare instuderingstillfällen för en mer långsiktig kunskapsbehållning. Den kognitiva och den neurala mekanismen bakom detta har att göra med att framplockningen i sig, vid testet, befäster minnesspåret av det inlärdade mer än ytterligare ett instuderingstillfälle. Den avoga inställning som det svenska skolväsendet har visat för att testa elevers kunskaper har varit ett direkt hinder för att ta till vara landvinningar inom den basala hjärnforskningen.

Avsnittet om yrkeslivet är den del av bo-

ken som mest avviker från resten av boken genom den totala avsaknanden av fakta från hjärnforskningen. Avsnittet handlar mest om betydelsen av ledarskap på olika nivåer på en arbetsplats och vikten av en genomtänkt organisation på arbetsplatsen. Det som sägs är förmodligen nog övervägigt och utgör antagligen viktiga komponenter i en arbetsorganisation. Men det sagda har ingenting att göra med den individuella kognitiva utvecklingen genom livet och faller därmed utanför det som bokens titel *Hjärnrevolution* förespeglar.

**AVSNITTET OM ÅLDERDOMEN** är insiktsfullt och välskrivet om en kognitiv problematik som är mycket central inom modern hjärnforskning. Andelen av befolkningen som når hög ålder ökar kraftigt i de flesta samhällen till följd av förbättrad sjukvård, nutrition, livsstil med mera. Denna utveckling innebär också att fler individer drabbas av åldersrelaterade sjukdomar, såsom kognitiv svikt i det normala åldrandet, demens och Alzheimers sjukdom. Mycket stora resurser satsas på många håll i världen för att komma tillrätta med detta stora problem för individ och samhälle. Norberg lyfter fram begreppet kognitiv reserv som den amerikanske forskaren Yaakov Stern har lanserat. Detta begrepp sammanfattar de vinster en individ kan göra genom att skaffa sig bra utbildning och ett yrke som ställer höga intellektuella krav samt att se till att ingå i meningsfulla sociala nätverk. Yaakov Sterns tes är att denna kognitiva reserv kan motverka kognitiv svikt i hög ålder.

Den sista delen av boken är ett efterord som Norberg kallar "Kvinnan som var missnöjd med sin hjärna och byggde en ny". Det är en rörande berättelse om en utvecklingsstörd flicka, som växte upp på 1950-talet i en liten stad i Kanada. Hon hade problem med de flesta intellektuella och sociala funktioner i livet, men hade tydligen ett utomordentligt minne. Efterhand kom nu den vuxna kvinnan genom egna studier och idog träning av intellektuella färdigheter fram till att hon kunde förbättra sina hjärnfunktioner. Hon blev en välfungerande samhällsmedborgare och startade tillsammans med sin make en skola i Toronto för barn med olika intellektuella funktionshinder. Jag kände tidigare inte till historien om denna person, men den är fullt trovärdig och beskriver på ett intresseväckande sätt den plasticitet som hjärnan har och historien illustrerar på ett förnämligt sätt innebörden i begreppet kognitiv reserv.

► Lars-Göran Nilsson är professor i psykologi vid Stockholms universitet.

# Kort.

Blandade kortrecensioner

## KONSTARTERNA & MEDIER

Marousia Ludwika Korolczyk

*Polsk poesi under mellankrigstiden*

– Ett paradigmskifte – exempel marialyriken

ARTOS & NORMA | 226 S. | ISBN 9789172170940

## Poeter använde kristen liturgi

Polen återuppstod vid första världskrigets slut 1918 som stat. Under 123 år hade landet varit delat mellan Ryssland, Preussen/Tyskland och Österrike. År 1939 delades Polen för fjärde gången, mellan Sovjetunionen och Nazityskland. Mellankrigstiden blev en avgränsad period i den polska historien – och i litteraturhistorien. Marousia Ludwika Korolczyk betraktar i sin avhandling om polsk litteratur under mellankrigstiden den politiskt turbulenta epoken ur estetisk synvinkel. Den politiska inramningen nämns förvisso, men avhandlingen är strikt litteraturvetenskap. Författaren analyserar en dikt vardera av fem poeter. Verken tolkas dels med hänvisning till biografiska data, dels i termer av inspiration från den polska litterära traditionen.

Korolczyk visar med sina exempel att det nya Polen begåvades med en poesi som på en och samma gång grep tillbaka på uppfattningen om statens medeltida jungfruliga ungdom under Marias beskydd och på de färskas erfarenheterna från den stora hemsökelse som krossade idealen och illusionerna om ett fredligt samhälle på jorden. "Europas urkatastrof", första världskriget, var den omedelbara erfarenhet som präglade de polska skalderna. Med hänvisning till en polsk litteraturvetare i ett verk från 1983, det vill säga tänkvärt nog skrivet under undantagstillståndets tid – *stan wojenny* – i det kommunistiska Polen, hävdar Korolczyk att erfarenheten av det stora kriget innebar "utradering av den antropocentriska myten som var dominerande i den europeiska kulturen sedan renässansen". Återgång till en teocentrisk världsbild var inte aktuell, men den kristna liturgin formade trots detta det poetiska språket hos Korolczyks fem objekt Julian Przyboś, Jerzy Liebert, Tytus Czyzewski, Maria Pawlikowska-Jasnorzewska och Józef Czechowicz. Fakultetsopponenten

Barbara Törnquist-Plewa påpekade att den nya mariapoesin inte nödvändigtvis var religiös utan kan tolkas som ironiskt menad.

De fem polska poeterna anknöt hur som helst till medeltida mariahymner. Dessa ingick i liturgin och var "ikoner i ord". Korolczyk citerar sin handledare Per-Arne Bodin och dennes verk *Världen som ikon* från 1994. Bodin driver tesen att i hymnen är "varje ord är betydelsebärande" och att det är fråga om "ett minimum av detaljer och ett maximum av uttryck". Citaten om ikonernas och hymnernas formspråk skulle lika gärna kunna gälla även icke-religiös, det vill säga icke-konfessionell poesi med transcendentala övertoner.

På det stora hela undviker Korolczyk ett internationellt jämförande perspektiv på mellankrigstidens polska mariadiktning. Emellertid kan man hävda att denna diktning var en del av den allmänna "modernistiska" strömningen inom mellankrigstidens poesi från Sovjetunionen (Achmatova, Majakovskij) till Spanien (Garcia Lorca, Jimenez), och som i Sverige fick en pregnant framtoning i kretsen kring tidskriften och förlaget *Spektrum*. Om man anlägger ett svenskt perspektiv och läser Karin Boye eller Gunnar Ekelöf samtidigt som man läser Korolczyks polska poeter framstår mariautsmykningen hos de senare visserligen som ett specifikt polskt idiom men som föga enastående. Andan i deras poesi var allmänt europeisk.

**ÄR FÖRSTÅELEN AV** den polska mellankrigstida "religiösa" eller "liturgiska" poetiken beroende av att läsaren tolkar dikterna med mariahymnerna som matris, eller räcker det med erfarenheten av det apokalyptiska världskriget som tolkningsram? Och vad är Korolczyks avhandling som specimen? Mitt svar på den första frågan är att läsaren klarar sig utan kunskap om de medeltida hymnerna när det gäller att ta till sig budskapet från mellankrigstidens polska poesi. Mitt svar på den andra frågan är att Korolczyks avhandling visar att vi är i färd med att få en ny "syntetisk" variant av det svenska språket. Författaren skriver grammatiskt korrekt svenska, men med avseende på retoriska kvaliteter är det fråga om en polsk text. Svenskan får en tung framtoning genom sekvenser av substantiv och "polska" genitivformer. Positivt kan detta tolkas som ett uttryck för att det i ett flerspråkigt Sverige måste få finnas olika versioner – observera, inte dialekter! – av svenska.

Världsspråket engelska känner sedan gammalt det slags mångfald som svenskan numera kan visa upp. Ett par citat ur Kor-

olczyks text får tjäna som exempel på hur svenskan förändras: "Metaforen, med sin konstitutiva egenskap av en koexistens hos betydelsena, äger kapaciteten att vara flerfunktionell" och "I hymner som har bönens funktion är det nödvändigt att förmedla den teologiska aspekten, så att personen till vilken man vänder sig blir benämnd på ett adekvat sätt och värdigheten och egenskaperna hos henne till fullo återgivna".

Korolczyk förstår att språkfrågan är ett problem. Hon återger de fem poem hon analyserar inte bara i svensk översättning utan även i polskt original, och i de ymniga hänvisningarna till polsk forskning finns den polska texten i fotnoter. Hon har i sin text ibland parafraser på tolkningar i polsk litteraturvetenskap. Ett tydligt exempel är sista stycket i det avslutande analyskapitlet "Mellankrigstidens paradigmskifte". Författaren redovisar kvintessensen av sin undersökning: mellankrigstidens poesi har blivit ett filter för tolkningen av poesin från tidigare epoker och samtidigt "en tradition, som formar den nya poesins gestalt". Resonemanget hämtas direkt från ett polskt översiktsverk från 1987. Den polska originaltexten återges i sin helhet i en fotnot. Korolczyk har inte bara gett oss en detaljskarp bild av polsk poesi under mellankrigstiden. Hon har också förmedlat en polsk litterär ofentlighet till vårt land.

► Kristian Gerner är professor emeritus i historia vid Lunds universitet.

## HISTORIA

Mikael Hallenius

*Clio räddar världen*

– En analys av argumentationen för historieämnets ställning i det svenska skolsystemet i *Historieläraarnas Förenings årskrift, 1942–2004*

NATIONELLA FORSKARSKOLAN I PEDAGOGISKT ARBETE, NR. 24 | 204 S. | ISBN 9789174592900

## Hur historia blev kärnämne

Sedan 1940-talet har Historieläraarnas förening (HLF) fört en kamp för historieämnets ställning i skolan. Föreningens årskrift (HLFÅ), utkom första gången 1942 och är alltså föreningens huvudsakliga forum. Den har nu ägnats en systematisk undersökning av Mikael Hallenius som sträcker sig fram till 2004, ett år av symbolisk triumf för HLF. Det var nämligen då som historia, tack vare kraftfullt lobbyarbete från HLF-aktörer, fick status av kärnämne i gymnasieskolan. Det var en anmärkningsvärd framgång, för HLF med sina rötter i den gamla läroverkskulturen

har aldrig varit en särskilt stor förening eller haft ett strategiskt gott läge i det stora reformarbete som präglade det svenska skolsystemet under 1900-talet.

Det som är slående i Hallenius studie är att det trots allt stått ganska väl till med historieämnet under 40-, 50- och 60-talet. Timantalet är förhållandevis konstant, även om historia får samsas alltmer med samhällskunskap. Denna relativa välmåga för historieämnet var dock bara historielärarnas förtjänst i den mån de var skickliga och engagerade i sitt värv, för som intressegrupp på den samhällsideologiska nivån visade man knappast framfötterna. Hallenius visar att de stod ganska dåligt rustade inför expansionen av utbildningsväsendet under 1970-talet, som bland annat innebar att relationerna mellan universitet och grundskola omförhandlades på ett grundläggande sätt. Ekonomiska kriser, undervisningssystemets expansion samt en alltmer urholkad legitimitet för humaniora som universitetsdisciplin, ställer historieämnet på ett sluttande plan redan under 1970-talet, även om de verkligt katastrofala nedskärningarna kommer först när klåfingriga kommunpolitiker tillåts börja spara på skolan under 1980-talet.

**HUR KUNDE HLF 2004 vända trenden?** Svaret kan faktiskt sökas i tidskriftens debatter. De humanistiska eldsjälarna med rötter i universitets- och läroverkskulturen börjar under 80-talet utmanas av så kallade historiedidaktiker. De traditionella HLF:arna hade betonat sina fackkunskaper och sin närhet till universitetsdisciplinen. När således denna kontaktyta förlorades samtidigt som lärarutbildningarna expanderade och fick behov av vetenskaplig legitimitet, växte pedagogikdisciplinen över alla gränser. Tidigare hade pedagogerna närmast definitionsmässigt gynnat samhällskunskapen. Nu mutades ett delfält

av den expanderande pedagogikdisciplinen in av historiedidaktikerna: ämnet fick egna pedagogiska specialister.

Det är en ganska motsägelsefull förvandling som därmed inleddes. Den traditionella akademiska autonomi som historielärarna fram tills dess åtnjutit framstod nu som otidsenlig. Christer Karlegård, en av de historiedidaktiska pionjerna, framställde denna som att varje lärare godtyckligt styrde sin undervisning oberoende av läroplanerna. Här menade historiedidaktikerna att deras expertis mer systematiskt kunde uppfylla läroplanernas ideologiska målsättningar, och denna typ av decentraliserad "målstyrning" där var och en skall vara sin egen byråkrat, var onekligen en reformdoktrin som låg i tiden.

Allt är dock inte frid och fröjd. Vissa sidor av denna process ger åtminstone mig kalla kårar. En historiedidaktiker definierar historielärares uppdrag som "att i möjligaste mån undvika att förvanska kunskapen på dess väg från forskarens huvud till elevens." I en sådan formulering går inte bara bilden av eleven som potentiellt missnöjd "informationskund" i dagen. Ännu värre är den distanserade auktoritetstro som avslöjas gentemot det akademiska. Inblandning av historielärares eget omdöme och egna ämneskunskaper kan alltså bara "förvanska" en redan färdigpaketerad kunskap!

**HISTORIEDIDAKTIKEN HAR ETT** drag av postmodern hybridvetenskap: den kan kritiseras för att skänka ytlig vetenskaplig legitimitet åt de ständigt expanderande lärarutbildningarna, men i själva verket låna sig åt politikernas ideologiproduktion. Samtidigt har kraftfulla historiedidaktiska aktörer som Klas-Göran Karlsson lyckats sätta hårt mot hårt mot politikerna på vissa punkter. När statsmakten fick upp ögonen för historia som ideologisk resurs

och inrättade Forum för Levande Historia i slutet på 90-talet, var Karlsson snar att påpeka inkonsekvensen i att samtidigt nedmontera historieundervisningen.

Här finns förmodligen en stor del av förklaringen till triumfen 2004. Historiedidaktiken har faktiskt blivit stor. Några av dess – visserligen notoriskt luddiga – grundbegrepp, som historiemedvetande, bildning och kulturarv har förts in i läroplanerna. Karlsson menar också att stora delar av universitetsdisciplinen historia "didaktiserats". Det ligger faktiskt en hel del i detta. Humaniora kan åtminstone temporärt avvärja sin återkommande brist på nytthet genom att interagera med skolsystemet. Men historiedidaktikens ställning och målsättningar skulle behöva debatteras mycket hårdare. Dess framgångar är snarast av kvantitativ art. Mycket av det som presteras på fältet har något sömngångaraktigt repetitivt över sig.

**MIKAEL HALLENIUS STUDIE** är väl strukturerad och erbjuder en systematisk genomgång av ett intressant område. Prosan är lite väl knölig ibland och det är ganska oklart hur han förhåller sig till forskningsläget. Han når onekligen intressanta resultat, men sätter inte in dem i en vidare diskussion. Den mest originella tolkningen han gör är att HLF utgjort en typ av "civilreligion". Denna slutsats presenteras en smula abrupt, men efter att ha bekantat mig med delar av källmaterialet framstår den inte som särskilt långsökt. Kanhända leder det till missförstånd att beskriva HLF:s medlemmar som religiösa, men de har utan tvekan agerat utifrån en kallelse att vara just historielärare. Kan vår utbildningspolitik ta vara på sådant?

► Simon Larsson är fil. dr i historia vid Uppsala universitet.

— Annonser —



ANNANSTANSLÄNGTAN  
– NOTERINGAR FRÅN ETT  
KRYMPANDE KLOT

Anders Mathlein

Detta är en bok om själva resandet. I alla tider har annanstanslängtan för många betytt en längtan bort från fattigdom och förtryck, från liv utan hopp och framtid, med enkel biljett. Men nu, när så många av oss reser för nöjes skull, vad är det vi hoppas finna där ute?

148 s inb, bilder i fyrfärg

www.santerus.se

NORDEN MELLAN  
STORMAKTER OCH  
FREDSFÖRBUND

Fredrik Doeser, Magnus Petersson,  
Jacob Westberg (red)

Efter kalla kriget så har fler konkreta initiativ till ett utökat och fördjupat nordiskt försvars- och säkerhetspolitiskt samarbete tagits. I boken tecknas exempel på samlarbetsprojekt som sträcker sig från Napoleonkrigens slut till 2000-talet.

304 s, mjukband



## HISTORIA

Andrén, Anders (red.)

*Förmodern globalitet – Essäer om rörelse, möten och fjärran ting under 10 000 år*

NORDIC ACADEMIC PRESS

248 SIDOR | ISBN 9789185509683

## Jorden runt på 10 000 år

Bokens titel använder ordet "globalitet", kanske för att inte alltför tydligt ge associationer till det slags globalisering, som har tagit sig uttryck i att boken är utgiven på ett svenskt förlag med engelskt namn och tryckt i Lettland. "Globalitet" är främst förflyttade föremål och de idéer som förflyttats tillsammans med föremålen: människor i rörelse, möten mellan människor och hur rörelser och möten syns i ting eller som ting. Utgångspunkten i de tretton essäerna är med få undantag svensk arkeologi, eller som Anders Andrén formulerar det: "spår av äldre globala sammanhang i det område som i dag utgör Sverige."

Boken handlar om tiden från en mjärde i leran under centrala Malmö, som hamnade på en havsbotten för 7500 år sedan, till apor på altarskåp i svenska kyrkor snidade och målade i Flandern på årtiondena runt 1500. Däremellan exponeras en fascinerande variation av saker från en god del av Europa och angränsande delar av Gamla världen. Längre än så sträckte sig sällan den förmoderna globaliseringen. Boken själv anger tider och tidpunkter under sitt bortåt tiotusenårsspänn på en mängd olika sätt. Enhetlighet på den punkten har inte varit redaktörens ambition.

De tretton författarna har i inbördes diskussion under projektgruppsmöten fastnat för intressanta, om än emellanåt tämligen kuriösa exempel, som väl belyser tesen att världen före globaliseringen inte bestod av små, inbördes isolerade celler. Men nog saknar jag en essä om tobaksrökning och kritpipor. I stället finns till exempel älgbilder huggna i berg, romerska glasbägare, arabiska böcker och molnband.

**FRÅGAN ÄR DOCK** om inte bokens essäer fungerar som Leibnitz monader. De är ett färgsprakande potpurri till synes utan sammanhang utöver att de är ordnade i tidsföljd och innehåller föremål och idéer med anknytning till människor både inom och utom det nuvarande Sverige. En avslutande diskussion som hade försökt sammanfatta mekanismerna i de mänskliga mötena skulle ha förstärkt boken. Mötena finns i en del av essäerna, medan andra snarare handlar om resultaten och konsekvenserna av mötena, ibland för de inblandade förmoderna människorna, ibland för

de nutida forskarna. Exempel på det förra är de tidiga jordbrukssamhälleens möten i storslagna fester och Skandinavien som en vagga för legosoldater till imperierna i Sydeuropa. Exempel på det senare är de grekiska templet på Själland och det muslimska Medelhavet vid Mälaren. Boken lämnar mycket åt läsarna att själva fundera över: Finns någon generell linje av förändring fram mot den efter-förmoderna tiden? Evolutionär förändring? Eller var den förmoderna tiden en serie sammanvävda fragment? Kaotisk?

Jag ska inte peka ut min favoritmonad, även om det är intressant, med tanke på dagens debatt, att läsa om hur kvinnornas hår kom att täckas inom ett nytt dräktskick som introducerades från det kristna Västeuropa på 1100-talet. Däremot ska jag peka ut en essä som saknas. I en passage i boken står om hur "[k]ärlek och kökskultur gjorde européer, indianer och afrikaner till amerikaner". I tid faller "de första människor som integrerade den Gamla och Nya världen" utanför boken, men det kunde ha varit intressant att läsa om globaliseringens också mera negativa konsekvenser redan under den förmoderna tiden. Sådana fanns väl, liksom många anser att det finns i dag. I det amerikanska exemplet kan nämnas brännvin, smittkoppor, tobak och syfilis. Hur ser listan ut för den förmoderna tiden?

Den globalhistoriska ambitionen syftar naturligtvis till att teckna storskaliga mönster i tid och rum. Det är dock inte nödvändigt. Boken visar att människor möttes och samtalade, och fick föremål och idéer av varandra, men skapade de tillsammans något storskaligt? Boken lämnar frågan öppen om hur lokal, komplex förändring ska förstås tillsammans med regional – eller global – linjär, generell förändring. Består den stora berättelsen av otaliga små berättelser? Eller är de otaliga små berättelserna reflexer av den stora berättelsen? Anthony Giddens strukturationsteori är ett svar på frågorna. En värdefullt kompletterande diskussion av de sociala och kulturella mekanismerna hos människor i rörelse är Kerstin Cassels *Det gemensamma rummet. Migrationer, myter och mönster* (Södertörn Archaeological Studies 5, 2008).

**MÄNSKLIGHETENS ENHET SYNS** bäst i dess DNA. Människor har under tiotusentals år träffat andra människor under omständigheter som har medfört att alla nu levande människors DNA är tillräckligt lika för att rymmas inom en och samma art. Pysslingen i Indonesien var den siste av en annan art, medan det tidigare var regel att det fanns tre, fyra människoarter samtidigt. Ändå är också varje mänsklig

individ DNA unikt i förhållande till alla andra människors. Denna spänning mellan det stora och det lilla har fått en egen essä i boken. Dess slutsats är dock att den mänskliga kulturella variationen är intressantare än den genetiska för att förstå vad människor och mänsklig variation är för något. Det finns ingen kungsväg till det mänskliga utanför de mänskliga mötenas utbyte av föremål och idéer. Människor förstås som människor av människor. Och det är inte ofta som man får se fatimidiska keramikskärvor och cirkulära stenmonument i Göbekli Tepe i en och samma bok om arkeologi och människor i Sverige.

► Stig Welinder är professor emeritus i arkeologi.

## KONSTARTERNA &amp; MEDIER

Magnus Persson

*Den goda boken – Samtida föreställningar om litteratur och läsning*

STUDENTLITTERATUR

230 S. | ISBN 9789144082639

## Smakfull är inte alltid god

Vad är en god bok? Gör skönlitteraturen läsaren till en bättre människa, mer empatisk, demokratisk och vidsynt? Litteraturvetaren och kritikern Magnus Persson arbetar med dessa frågor i *Den goda boken*, antagligen avsedd att användas i utbildningen av skolans litteraturlärare. Hur ska man läsa skönlitteratur och varför?

Svaret i skolans styrdokument är entydigt. Litteraturen håller ihop den svenska kulturen, som ett "kitt", säger läroplanen för grundskolan 1994. Den formar motbilder till rasism, stereotypa könsroller och odemokratiska förhållanden. Skolverket tvingas här bortse från både *Robinson Crusoe*, *Giftas* och *Fursten*, eftersom man ingens tånker sig att litteraturen skall läsas kritiskt, påpekar Magnus Persson.

Hur ska man som lärarutbildare förhålla sig till litterära verk som inte överensstämmer med skolans värdegrund? Persson har prövat på det genom att med lärarstuderande läsa och diskutera en roman som framställer en pedofil i sympatisk dager. Seminarierna om Vladimir Nabokovs *Lolita* rörde upp många frågor och tvingade både Persson och hans studenter till en intressant idédebatt. Bör man som lärare över huvud taget anbefalla en sådan bok? Åsikterna bröt sig men man landade efter hand i en mer sofistikerad hållning: även om läsarna inte blev bättre demokrater av *Lolita* fann man att inlevelse i förening med kritisk distans var ett värde i sig, värt att förmedla till skolans elever.

**MAGNUS PERSSON SLÅR** ned på dem som tar läsningens överlägsenhet för given på bekostnad av andra tillägnelser. Ofta hävdas att långsam läsning av tryckt text, oavsett vilken, är värdefullare än den påstått snabba och ytliga tillägnelse som sker i de (fortfarande) nya medierna. Den traditionella läsningen ses som i sig god medan de nya medierna påstås skapa förflickning. Läs rörelsen – som mest aktiv från 2001 till årtiondets slut – ville gynna textläsning genom att dela ut barnböcker på McDonald's. "Ge dina barn ett språk", löd den käcka parollen. Persson raljerar över den enkelspåriga människosyn som ligger bakom. Men gjorde inte Läs rörelsen ändå något bra när man för sakens skull llerade sig med kommersiella krafter? I sina avslutande reflexioner medger Persson att han kanske varit överdrivet kritisk mot bokspridningen över hamburgerdiskarna.

Det är svårt att undgå myten om den goda litteraturen. Man kan ju också fråga sig om inte god läsförmåga och beläsenhet är något i sig värdefullt, även om värderingen av de enskilda verken varierar och konsensus inte går att uppnå. Det engagerade, oeniga samtalet om det lästa kan i själva verket ses som en central funktion inom den litterära kulturen. Att man i pedagogiska styrdokument lanserar en mer entydig syn kan vi bortse från. Skolan vårdar myten om det oskuldsfulla barnet och tar inte som sin uppgift att belysa människans mörkare sidor.

Magnus Persson diskuterar sammanhang där läsningen av skönlitteratur används instrumentellt – för fostran, terapi, kulturell identitet – och frilägger kritiskt den människo- och litteratursyn som sådana litteraturbruk vilar på. Han utför den gängse dekonstruktionen av diskurser. Var står han då själv? Persson svarar genom att dekonstruera sina egna resonemang. Sin position beskriver han som kritisk: "renodlat kritisk", "självreflexivt kritisk" och till sist "deltagande kritisk". Självkritiskt analyserar han hur han intagit positionerna i bokens olika avsnitt, ofta med en dold, aggressiv agenda.

Metoden ger ett lätt flagellantiskt intryck och hans framställning blir i långa stycken oangripbar och sluten om sig själv. Till sist öppnar den sig emellertid genom att författaren tillåter sig drömma om en annan roll än den grundande akademikerns, en vidare position än den kritiska. Tanken är att steget från deltagande kritik till skapande läsning skall utmana litteraturvetenskapens upphöjande av den kritiska läsningen över den naiva.

Som läsare blir man litet rörd av denna dröm om omedelbarhet. Välkommen, vill man säga, till att läsa som vi andra: distanserat kritiskt och samtidigt hängivet naivt.

Litteraturen inbjuder till detta och vi är ju när allt kommer omkring människor.

► Lars Grahn är senior editor på Respons.

## KONSTARTERNA & MEDIER

Jarl Torbacke

*Konsten att tämja drakar  
– Profession och profiler i svensk press*

CARLSSONS | 323 S. | ISBN 9789173314992

### Senaste nytt från läggen

Barbro Alving, signaturen Bang, var inte intresserad av sport. Ändå var det genom idrotten som hon fick sitt genombrott som journalist. Som 25-åring skickades hon av *Dagens Nyheter* till olympiaden i Berlin för att komplettera de professionella sportjournalisterna med en version som även icke idrottsbitna kunde läsa. Bang bröt ogenerat mot konventionen att en professionell journalist ska kunna sitt ämne. Och det var just därför att hon stod utanför idrottsvärlden som hon såg vad andra inte såg och reagerade för det andra inte brydde sig om. Pressforskaren Jarl Torbacke berättar om Bang som idrottsjournalist i *Konsten att tämja drakar. Profession och profiler i svensk press*, en samling presshistoriska studier från närmare fem decennier.

En annan av Torbackes profiler förefaller vara Bangs raka motsats – Gunnar Franzén. När Bang var hänsynslöst personlig satte Franzén sin ära i balanserad saklighet. Bang gjorde sin karriär inom storstadspressen medan Franzén var fast rotad i sin hemstad Växjö. Han verkade i sammanlagt 77 år på *Smålandsposten*, ett världsrekord som har registrerats i Guinness rekordbok. Mellan år 1934 och 1966 var han tidningens chefredaktör. Om Bang kunde göra en poäng av sin okunnighet byggde Franzén på gedigna kunskaper. *Smålandsposten* var en bygdens tidning, en familje- och förströelsetidning. Men Franzén lyckades etablera sig som utrikespolitisk expert, och hans utrikeskrönikor uppmärksammades över hela landet. Han skrev sin första krönika 1911 om Italiens erövring av Libyen och sin sista 1983, en månad före sin död vid 91 års ålder.

Andra världskriget var Franzéns storhetstid, men han uppmärksammades inte som Torgny Segerstedt, Ture Nerman eller Johannes Wickman för sin kritik av nazismen eller av regeringens undfallenhet mot Hitler. Tvärtom, *Smålandsposten* var synnerligen lojal mot samlingsregeringen och höll sig snällt inom de ramar för pressfriheten som den drog upp. Det var den sakliga och opartiska tonen och de imponerande kunskaperna som gjorde

tidningen intressant. Men opartiskheten gick kanske för långt? Franzén har blivit beskyldd för nazistiska böjelser. Torbacke frikänner honom dock i bestämda ordalag: Franzén var en lojal företrädare för dåvarande högerpartiet som klart hade tagit avstånd från nazismen.

**DE OLIKA UPPSATSERNA** är publicerade "på tämligen undanskymda ställen", vilket innebär allt från *Sörmlandsbygden* till *Historisk Tidskrift* och diverse festskrifter. Ämnena är också varierande, ibland udda. Torbacke uppmärksammar aspekter på svensk press som nog är okända för de flesta. Man föreställer sig gärna att stiftstidningar från 1700-talet är något av det tråkigaste man kan tänka sig. Men Torbacke visar att stiftstidningarna under det gustavianska enväldet kunde fungera som pionjärer för nyhetsjournalistiken. Flera av dem gick innehållsmässigt utanför det kyrkliga området och innehållet var i vissa fall både rikt och varierat. I och med tryckfrihetsförordningen 1810, då en rad nya tidningar grundades, förlorade stiftstidningarna sin betydelse som nyhetsorgan och så småningom lades de flesta ner.

Tidningen *Anmärkaren* framträdde redan på 1810-talet som en pionjär inom kriminaljournalistiken. I "Värmdö-målet" 1819 grep tidningen in och påverkade utgången av ett rättsfall. Det handlade om ett mord där en dräng, Petter Andersson, hade mördat sin husbonde och dennes hustru. Andersson påstod att även hans föräldrar och bror var medskyldiga. Alla erkände, men det skedde efter förhör under brutala former. *Anmärkaren* behandlade saken i artiklar som står sig än i dag som ett stycke levande journalistik, anser Torbacke. Resultatet blev att Petter Andersson erkände sig ensam skyldig till mordet och att föräldrarna och brodern frikändes. Värmdö-målet har betraktats en milstolpe i den svenska pressens utveckling. De översvalande omdömena har visserligen vid närmare granskning visat sig vara överdrivna, men det var ändå en anmärkningsvärd episod i den svenska pressens historia.

Mycket i *Konsten att tämja drakar* har mest intresse för de specialintresserade. Och skildringen av *Banan-Bladet*, en tidning som på 1920-talet propagerade för konsumtion av bananer, är ren kurios. Men många av bokens uppsatser ger aspekter på den svenska pressen som har ett givet allmänintresse.

► Torsten Thurén är högskolelektor vid institutionen för journalistik och kommunikation vid Stockholms universitet.